

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ISSN 2076-5908

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

ICV 2016:48.03

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 року

№ 4. 2017

Черкаси – 2017

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21390-1119ОР від 25.06.2015

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, історії України, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України журнал включено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.07.2015 р. № 747).

Випуск № 4 наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія «Історичні науки» рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 14.12.2017 року).

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2016:48.03) та реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Головна редакційна колегія:

Черевко О.В., д.е.н. (головний редактор); Боєчко Ф.Ф., член-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора); Корновенко С.В., д.і.н., проф. (заступник головного редактора); Кирилюк Є.М., д.е.н., доц. (відповідальний секретар); Архипова С.П., к.пед.н., проф.; Біда О.А. д.пед.н., проф.; Гнезділова К.М., д.пед.н., доц.; Головня Б.П., д.т.н., доц.; Гусак А.М., д.ф.-м.н., проф.; Десятов Т.М., д.пед.н., проф.; Земзюліна Н.І., д.і.н., доц.; Жаботинська С.А., д.філол.н., проф.; Кузьмінський А.І., член-кор. НАПН України, д.пед.н., проф.; Кукурудза І.І., д.е.н., проф.; Лизогуб В.С., д.б.н., проф.; Ляшенко Ю.О., д.ф.-м.н., доц.; Марченко О.В., д.філос.н., проф.; Масненко В.В., д.і.н., проф.; Мінаєв Б.П., д.х.н., проф.; Морозов А.Г., д.і.н., проф.; Перехрест О.Г., д.і.н., проф.; Поліщук В.Т., д.філол.н., проф.; Селіванова О.О., д.філол.н., проф.; Чабан А.Ю., д.і.н., проф.; Шпак В.П., д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Драч О.О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історія та етнологія України»); Івангородський К.В., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історія та етнологія України»); Перехрест О.Г., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Всесвітня історія»); Кіреєва В.О., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Всесвітня історія»); Чабан А. Ю., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історіографія, джерелознавство»); Лисиця Л.Г., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історіографія, джерелознавство»); Абразимова О.М., к.і.н.; Анджеї Стемпнік, д-р габлітований, проф. (Польща); Боєчко В.Ф., д.і.н., доц.; Голиш Г.М., к.і.н., доц.; Гоцуляк В.В., д.і.н., проф.; Дмитро Карев, д.і.н., проф. (Білорусь); Земзюліна Н.І., д.і.н., проф.; Іржавська А.П., к.і.н., доц.; Корновенко С.В., д.і.н., проф.; Лисенко О.Є., д.і.н., проф.; Масненко В.В., д.і.н., проф.; Мельниченко В.М., к.і.н., проф.; Мордвінцев В.М., д.і.н., проф.; Морозов А.Г., д.і.н., проф.; Павел Серджента, д-р габлітований, проф. (Польща); Присяжнюк Ю.П., д.і.н., проф.; Реєнт О.П., член-кор. НАН України, д.і.н., проф.; Синявська Л. І., д.і.н., доц.; Фареній І.А., д.і.н., проф.

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81, к. 521
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра історії України, тел. (0472) 37-55-57
web-сайт: <http://history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: kafiteu@ukr.net; drach_oksana@ukr.net; iwakos@ukr.net

ЗМІСТ

Історіографія

- Михайлюк Ю. М.** Періодизація розвитку східнослов'янської історіографії соціальної історії Великого князівства Литовського в XIX – на початку XX ст. 5
- Ломако Л. І.** Становлення і розвиток учительських інститутів в Україні: історіографія другої половини XIX – початку XX ст. 13
- Платмір Я. Л.** Українське селянство Наддніпрянщини в «антинародницьких» уявленнях Грицька Григоренка 19
- Фареній І. А.** Концепція «селянської революції» 1905–1907 рр. А. В. Шестакова . . . 25
- Івангородський К. В.** Етнічні інтерпретації «слов'янських» археологічних культур у сучасній білоруській історіографії 33

Історична антропологія

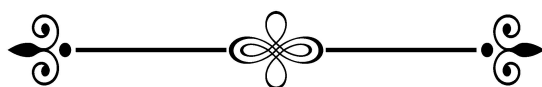
- Темченко А. І.** Міфологія простору: семантика горизонталі в традиційних уявленнях східних слов'ян (на матеріалі замовлянь) 42
- Димидюк Д. А.** Підготовка та організація військового походу армії Багратидської Вірменії наприкінці IX – всередині XI ст. 50
- Драч О. О.** Гендерні особливості середньовічної медицини Європи: жінка-цілителька 58
- Саган Г. В.** Історична ретроспекція української присутності на Турецькій землі . . . 63
- Срібняк І. В.** Особливості функціонування спільної юнацької школи армії УНР у травні–жовтні 1921 під час інтернування в Польщі («вадовицька доба») . . . 71
- Боєчко В. Ф.** Розбудова політичної системи Польської республіки в 1914–1921 рр. . . . 77
- Полтавець Н. В.** Сільська молодь у фізкультурно-спортивному русі УСРР 84
- Ніколаєць Ю. О.** Національні меншини Галичини у роки Другої світової війни: етносоціальна динаміка 92

Історія України

Коваленко А. О. Становлення Києво-Могилянської академії як вищого навчального закладу.	100
Сафонов С. О. Історія становлення Полтавського кадетського корпусу	105
Левицька Н. М., Береговий С. І. Викладачі Національного університету харчових технологій – жертви репресій 30-х років ХХ століття	110
Соловійов В. В. Політичні реформи в умовах політизації армії Румунського фронту (січень-жовтень 1917 р.)	118
Зозуля Н. М. Мотронинський монастир як один із духовних та організаційних центрів повстанського руху в Середньому Подніпров'ї у 1918 – на початку 1920-х рр. (за мемуарами старшин та офіцерів армії УНР)	127
Парамонова О.С. Правовий статус медичних працівників Української Соціалістичної Радянської Республіки	131

Рецензії та огляди

Шамара С. О. Інтернаціоналізм чи білорусизація? Нове дослідження старих можливостей (Маркава А. Шлях да савецкай нацыі: Палітыка беларусизацыі (1924–1929) / Алена Маркава. – Мінск : Медысонт, 2016. – 324 с. (Бібліятэка часопіса “Беларускі Гістарычны Агляд”)	137
Синявська Л. І. Дидактичний вимір історичної науки (Гоцуляк В. В. Історія, її методологія і історіографія як наукові та навчальні дисципліни : навчальний посібник. – Черкаси: вид. Третяков О.М., 2016. – 732 с.	142
Терещенко Т. В. Нестуля О. О., Аліман М. В. Борис Мартос і кооперація : монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О. О. Нестуля, М. В. Аліман ; за ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2017. – 233 с.	143
Фареній І. А. Одинадцятий Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії: короткий огляд	150
Contents	151

ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.1(470+571) «19/20»

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького,
e-mail: mykhailiuk_10@ukr.net

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті вперше в історіографії представлено періодизацію розвитку східноєвропейської історіографії соціальної історії Великого князівства Литовського в ХІХ – на початку ХХ ст. Надано загальну характеристику головних тенденцій історіописання в розрізі кожного періоду. Вказано найважливіші доробки дослідників у межах відповідних періодів.

Ключові слова: східнослов'янська історіографія, соціальна історія, Велике князівство Литовське, періодизація.

Постановка проблеми. У першій третині ХІХ ст. в розвитку східноєвропейської історичної науки й, зокрема, литuanістики, розпочався якісно новий етап – становлення на фахову наукову основу. Відбувалося передусім критичне осмислення тогочасного стану історичного знання та окреслювалося нове до нього ставлення. Також вибудовувалися нові теоретичні засади дослідження історії, диверсифікувалися напрямки наукових пошуків, суттєво і з прогресією в часі розширювалася джерельна база (зокрема, завдячуючи активному розвитку археографічної справи), проходила інституціоналізація історії. У надрах цих процесів став зароджуватися новий напрямок – історіографія соціальної історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). У його рамках історична наука отримала фундаментальний доробок істориків, який потребує ґрунтовного дослідження, осмислення та/або переосмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціальної історії, у тому числі й історіографічний її аспект, останнім часом викликає певний інтерес серед фахівців. Утім він не є рівномірним. Приміром, студіювання східнослов'янської історіографії соціальної історії ВКЛ ХІХ – початку ХХ ст. допоки перебуває на початковому етапі свого розвою. Це й не дивно, адже становлення та еволюція вказаного напрямку виявилися достатньо складними та специфічними процесами. Вочевидь саме це стало причиною відсутності в історичній науці аналітичного зрізу загальних тенденцій його розвитку, спроб виокремити етапи його поступу.

Метою пропонованої статті є виділити основні періоди розвитку східнослов'янської історіографії соціальної історії ВКЛ в ХІХ – на початку ХХ ст. та дати їм узагальнену характеристику.

Виклад основного матеріалу. Зародження вказаного напрямку історіографії відбувалося на ґрунті розвитку комплексу процесів і явищ в історичній науці, зокрема, першої третини ХІХ ст., які стали його вагомими рушіями. Як наслідок, у литuanістиці Східної Європи сформувався великий пласт наукового доробку з соціальної історії. Аналітичний

зріз розвитку східнослов'янської історіографії соціальної історії ВКЛ в XIX – на початку XX ст. дозволяє поділити його на три головних періоди:

- кінець 30-х рр. – 50-і рр. XIX ст.;
- 60-і рр. – кінець 70-х рр. XIX ст.;
- 80-і рр. XIX ст. – початок XX ст.

Перший період (кінець 30-х рр. – 50-і рр. XIX ст.) характеризується появою в литuanістичних студіях орієнту на соціальну історію.

Важливими чинниками, що сприяли зверненню науковців цього часу до соціальної історії ВКЛ стали резонанс від польського повстання 1830–1831 рр., що позначилося як на суспільних настроях, так і урядовій діяльності на підтримку вивчення у тому числі й історії ВКЛ. Це, в свою чергу, стимулювало інтерес до такої проблематики в освічених колах. Відтак у 30-х рр. XIX ст. стали виявлятися нова якість литuanістичних студій та досить плідна археографічна діяльність дослідників. Зокрема науковці активізували свою роботу над вивченням, упорядкуванням та публікацією документів, відібраних у різних архівах та бібліотеках [1, 300–302].

Водночас став виявлятися інтерес дослідників до відтворення соціальної проблематики і в наукових працях. Попервах такий підхід не був цілеспрямований і системний, а швидше мав побіжний характер.

Однак стали з'являтися праці, які відзначалися більш предметним підходом до відтворення різних аспектів соціальної історії ВКЛ. Приміром, М. Костомаров у праці «Русские инородцы. Литовское племя и его отношение к русской истории» [2], поряд з викладом політичних подій литовської минувшини, чимало уваги приділив етнічним особливостям тамтешньої людності: народному характерові, специфіці релігійних вірувань, міфології та чаклунства, обрядовості, традиціям і звичаям, господарюванню та побуту. Особливо вартісним є відображення автором духовного рівня розвитку народу через призму литовської народної творчості.

Не менш цікавою вбачається праця М. Іванішева, присвячена системі самоврядування сільських громад українських земель [3]. Автор досить ґрунтовно проаналізував структуру сільських громад, копне зібрання як інститут самоврядування та його компетенцію, систему копного судочинства тощо. На той час це було перше фахове дослідження у цій царині. Попри те, що ця праця містить окремі дискусійні положення та потребує чимало уточнень і доповнень, вона стала відправною у своїй сфері й досі становить суттєву наукову цінність.

В контексті відображення різних площин соціальної історії ВКЛ в історіографії досліджуваного періоду з'явилися перші праці з категорії біографістики. Попри свою нечисельність, вони вочевидь заслуговують на увагу. В епіцентрі дослідницького інтересу авторів праць такого циклу зазвичай були непересічні особистості, що підтверджує і наш випадок. Йдеться щонайменше про два доробки подібного типу. Своєю ґрунтовністю виокремлюється насамперед праця М. Іванішева, присвячена литовському періоду життя емігранта з Московської держави князя Андрія Курбського [4]. Вона насичена численним фактичним матеріалом не стільки про його службу в литовського князя, як про перипетії його особистого життя. Автор докладно розповідає про його земельні маєтності на Волині та перевищення власної правочинності у розпорядженні ними, конфлікти з боярами і селянами, наїзди і захоплення князем Курбським володінь інших шляхтичів. Чимало уваги приділено його приватному життю, сімейним негараздам. Фактично ця історія життя була показовою для аристократії тогочасного суспільства, а відтак має суттєву цінність для усвідомлення тогочасних життєвих реалій.

Інший анонсований доробок стосується опису життя і діяльності представниці великокнязівської родини – княгині Єлени Іванівни (дружини великого князя литовського і короля польського Олександра Казимировича) за авторством М. Єлагіна [5].

Другий період припадає на 60-і рр. – кінець 70-х рр. XIX ст. У його межах відбувалося становлення історіографії соціальної історії ВКЛ як сегменту дослідницького напрямку історії станів.

В умовах підготовки та проведення в Росії Великої селянської реформи 1861 р. відбулося різке зростання інтересу дослідників до проблематики історії селянства, у тому числі й доби ВКЛ. Тоді вперше в історичній науці було представлено бачення господарського розвитку та правового статусу селян цього періоду в спеціальних працях Д. Мордовцева

[6], В. Юзефовича [7], Ф. Леонтовича [8] та І. Новицького [9]. Примітно, що історики зосередили свою увагу на соціальному становищі виключно українського селянства.

На цьому етапі так само вперше з'явилися спеціальні роботи, присвячені шляхетському стану ВКЛ. Окрім іншого, певним стимулом для звернення істориків до цієї проблематики очевидно стало посилення польського національного руху та польське повстання 1863–1864 рр. Як відомо, його головною рушійною силою виявилася шляхта. Це суттєво актуалізувало в російській імперській історіографії вивчення її як історичного явища. Почин у цій справі здійснив В. Вешняков [10] невеличкою розвідкою про долю панцирних бояр білоруських земель з кінця XV ст. до середини XIX ст. Невдовзі була опублікована значно ґрунтовніша за своєю джерельною базою та змістом праця В. Антоновича [11], присвячена околичній шляхті Київщини. Там автор з'ясував обставини походження околичної шляхти, її права, вольності та обов'язки, релігійність, етнічну ідентифікацію, інформацію про буденне життя, сімейні відносини тощо. Попри те, що подані в ній матеріали хронологічно значною мірою виходять за межі литовської доби для українських земель і охоплюють період кінця XVI – XVII ст., вони дають чимало інформації для усвідомлення соціального становища вказаної групи населення за часів ВКЛ.

Також заслуговує на увагу праця Н. Тумасова [12], де автор у специфічній манері намагався подати особливості життя української і білоруської шляхти (переважно на прикладі першої) у XVI ст.: виховання й освіти дітей, риси побуту й господарювання, правове становище. Подібна проблематика представлена й у невеличкій публікації в «Памятной книге Гродненской губернии за 1869 г.» [13]. У ній невідомий автор удався до зображення характерних рис сімейного життя шляхти ВКЛ, моделей поведінки в суспільстві, особистих взаємин, моралі тощо.

Характерно, що на той час в історіографії все більшого розмаху набуває персоналізація еліти ВКЛ. Так, у поле зору авторів потрапили окремі представники правлячих династій, зокрема великий князь Ягайло (П. Щербальський [14]), найвідоміших представників магнатських родів, як князі Федір Острозький (А. Блудова [15], А. Хойнацький [16]), Андрій Курбський (В. Андреев [17]) та інші. Усе ж це були невеликі за обсягом публікації, переважно в періодиці. До того ж вони мали здебільшого релігійну змістову спрямованість.

Так само у той період відбувається інтенсифікація та зростає рівень археографічної та джерелознавчої справи. Це позитивно позначилося на пошукові, упорядкуванні та публікації чисельнішої, порівняно з попереднім періодом, документальної бази з проблематики соціальної історії ВКЛ. У цьому напрямку посилити свою продуктивність діючі Санкт-Петербурзька, Київська та новостворена Віленська археографічні комісії, Віленська комісія навчального округу, Вітебський центральний архів давніх актів. Продуктивна археографічна та джерелознавча робота передусім указаних установ на той час зіграла важливу роль у справі узагальнення та оприлюднення відповідного кола джерел, а також стимулювала подібну діяльність у подальшому. Водночас вона сприяла інтенсифікації та посиленню фаховості дослідження соціальної історії ВКЛ. Варто зауважити, що частина укладців згаданих видань на основі підготовлених матеріалів одними з перших вдавалися до їх наукового аналізу та власних суджень і висновків стосовно соціальних процесів і явищ у суспільстві ВКЛ. Так само опублікована джерельна база активно використовувалася й іншими тогочасними істориками та їх наступниками.

Третій період (80-і рр. XIX – початок XX ст.) характерний розширенням предметного поля наукових пошуків за межі суто історії станів та появою синтезних праць із соціальної історії ВКЛ. Хоч така тенденція почала намічатися ще на попередньому етапі, втім тепер вона чітко окреслилася й надала нової якості розвитку історіографії.

Передусім слід зауважити, що в окреслений період загалом посилюється інтерес науковців до дослідження історії станів у контексті різних історичних епох. Щоправда, історіографія цього питання зіткнулася з проблемою відсутності теоретичного обґрунтування його засад, що приводило до різночитання термінології, підміни одних понять іншими, невиправданого трактування соціальних процесів і явищ тощо. До фахового виправлення такої ситуації вдався професор В. Ключевський, сформулювавши концептуальні підвалини історії станів як окремого, специфічного і суспільно важливого напрямку наукових досліджень [18].

Тож не випадково у межах 80-х рр. XIX – початку XX ст. частина досліджень соціальної історії ВКЛ продовжувала здійснюватися суто в розрізі станового поділу та правого

становища соціальних груп. Саме в такому змістовому ракурсі були представлені окремі наукові напрацювання Ф. Леонтовича. Зокрема, історик удався до з'ясування витоків шляхетського стану та еволюції його правового статусу [19; 20]. Також історіографія поповнилася низкою невеликих публікацій О. Єфименко [21], М. Любавського [22], І. Лаппо [23] та інших, присвячених різним малодослідженим на той час соціальним групам, у тому числі й з акцентом на регіональну специфіку їх історичного розвитку.

Продовжує зростати дослідницький інтерес до непересічних історичних персоналій ВКЛ. Вже традиційними суб'єктами наукових студій стали представники княжого роду Острозьких (Ф. Белоус [24], А. Ярушевич [25], М. Биков [26]) та княгиня Єлена Іванівна – дружина литовського правителя Олександра Казимировича (Є. Тураєва-Церетелі [27]). Водночас науковці вперше акцентували увагу на особистостях окремих представників правлячої династії ВКЛ – князів Любартові Ольгердовичу (А. Лонгінов [28]) та Сигизмундові Кейстутовичу (Б. Барвінський [29]). Характерно, що переважна більшість цих праць мають фундаментальний характер, що суттєво відрізняє їх від подібних попереднього часу. У них багато уваги приділено питанням генеалогії, особистого життя, суспільної діяльності тощо.

Водночас поглиблення наукових пошуків у галузі соціальної проблематики закономірно вели до розширення спектру її дослідницького поля. Науковці стали активно долучати до сфери своїх досліджень питання взаємовідносин у межах соціальних груп та між ними, специфіки та динаміки їх внутрішніх змін. Актуалізувалася увага до різних аспектів родинного життя (шлюбу, сімейних взаємин, генеалогії, майнових відносин і спадщини, здоров'я та дієздатності), що підтверджують праці передусім О. Левицького [30], М. Владимирського-Буданова [31] та інших. Набувають ґрунтовності та диверсифікуються наукові пошуки у сфері проблем господарського розвитку та системи землеволодіння населення ВКЛ, що засвідчено доробками Ф. Леонтовича [32; 33], М. Владимирського-Буданова [34; 35], М. Довнар-Запольського [36; 37], В. Пічети [38; 39], Ф. Клименка [40]. Одночасно в поле зору науковців потрапив якісно новий дослідницький сегмент – соціальна організація населення. У його межах автори (М. Стороженко [41], Ф. Леонтович [42], М. Довнар-Запольський [43], О. Грушевський [44] та ін.) зосередилися насамперед на опрацюванні проблематики шляхетського, міського та сільського самоврядування, копного судочинства.

Примітно, що ряд досліджень цього періоду побудовані на основі опрацювання історико-юридичних засад певних соціальних аспектів життя населення ВКЛ. Йдеться насамперед про окремі праці М. Владимирського-Буданова, С. Бершадського, Ф. Леонтовича, М. Любавського.

Також показовою рисою даного історіографічного етапу є прагнення частини істориків вийти за межі вузькопроблемного підходу в своїх дослідженнях і вдатися до ґрунтовного системного аналізу соціальних процесів і явищ. Саме за таким принципом були підготовлені дві праці М. Владимирського-Буданова [45; 46]. Згодом його наслідували, щоправда, з індивідуальним «почерком» та власною інтерпретацією, М. Грушевський [47], М. Довнар-Запольський [48] та П. Клепатський [49]. Характерністю цих робіт є спрямування на розкриття соціальних аспектів життя населення виключно українських теренів. Подібний методологічний підхід до розкриття даної проблематики, але в географічних межах всього ВКЛ, використали І. Лаппо [50; 51] та М. Любавський [52; 53].

Так само типовим для окресленого етапу було суттєве наповнення проблематикою соціальної історії комплексних праць з історії ВКЛ. Ця тематика також стала предметом уваги в роботі різних наукових інституцій, зокрема, Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Наукового товариства Нестора-Літописця у Києві, Київської комісії для розбору древніх актів тощо.

У період 80-х рр. XIX – початку XX ст. значно зростає продуктивність археографічної та джерелознавчої діяльності науковців. Це особливо виявилось в пошуковій, упорядкуванні та публікації великого обсягу документальних матеріалів із соціальної проблематики історії ВКЛ.

Висновки. Отже, історіографічний процес XIX – початку XX ст. у царині дослідження соціальної історії ВКЛ східноєвропейськими істориками предметно, хоча й не рівнозначно, представлений трьома періодами його розвитку. Знаковою особливістю історіографії соціальної історії ВКЛ окресленого періоду є виключно висхідний шлях її розвитку.

Список використаної літератури

1. Михайлюк Ю. Генеза східнослов'янської історіографії соціальної історії Великого князівства Литовського в дореформеній Російській імперії / Ю. Михайлюк // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 26. – К.: Інститут історії України, 2016. – С. 295–310.
2. Костомаров Н.И. Русские инородцы. Литовское племя и его отношение к русской истории / Н.И. Костомаров // Русское слово. – 1860. – № 5. – С. 1–100.
3. Иванишев Н.Д. О древних сельских общинах в юго-западной России / Н.Д. Иванишев // Русская беседа. 1857. Том III. Книга 7. – М.: Типография Александра Семена, 1857. – Отдел науки. – С. 1–57.
4. Иванишев Н.Д. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни / Н.Д. Иванишев. – К.: Лито-Типографическое Заведение И.К. Вальнера, 1849. – Т. 1. – 268 с.
5. Елагин Н. Елена Ивановна, великая княгиня литовская и королева польская / Н. Елагин // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі – ЖМНП). Часть L. – СПб.: В типографии Императорской Академии Наук, 1846. – Отделение II. – С. 39 – 84.
6. Мордовцев Д.Л. Крестьяне в югозападной Руси XVI в. / Д.Л. Мордовцев // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым. Книга третья. – М.: В типографии Александра Семена, 1861. – Отделение III. – С. 19–64.
7. Юзефович В. Очерк хозяйственных отношений в Малороссии, на правом берегу Днепра в XVI в. / В. Юзефович // Вестник Юго-Западной и Западной России. Октябрь. Год первый. Том II. – К.: В Университетской типографии, 1862. – Отделение II. – С. 42–54.
8. Леонтович Ф.И. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI вв. / Ф.И. Леонтович // Университетские известия. – Киев, 1863. – № 10–11. – Отдел II. – С. 1–40.
9. Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV – XVIII веке / И. Новицкий. – К.: Университетская типография, 1876. – 161 с.
10. Вешняков В. Панцырные бояре / В. Вешняков // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. 1860 – 1861. – СПб., 1862. – Книга четвертая. – Отделение I. – С. 79–94.
11. Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте / В. Антонович // АЮЗР. Часть четвертая. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Том 1. – К.: В типографии Е. Федорова, 1867. – С. 1–62.
12. Тумасов Н. Дворянство Западной России в XVI веке. Сочинение учителя 2-й Киевской гимназии Н.С. Тумасова / Н. Тумасов. – К.: Университетская типография, 1869. – 107 с.
13. Очерк домашней жизни и нравов высших сословий в Литве в XVI и XVII ст. // Памятная книжка Гродненской губернии на 1869 год. – Гродно: В типографии губернского правления, 1869. – С. 1–13.
14. Щебальский П.К. Ядвига и Ягелло / П.К. Щебальский // Русский вестник. – Т. XXXI. – 1861. – С.485–543.
15. Блудова А.Д. Сказание о преподобном Феодоре князе Острожском / А.Д. Блудова. – СПб.: Типография духовного журнала «Странник», 1871. – 39 с.
16. Хойнацкий А. Ф. Преподобный Федор, князь Острожский, в монашестве Феодосий // Хойнацкий А. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни / А. Хойнацкий. – Житомир, 1878. – С. 113–137.
17. Андреев В. Очерк деятельности князя Курбского на защиту православия в Литве и на Волыни / В. Андреев. – М.: В Университетской типографии, 1873. – 36 с.
18. Михайлюк Ю.М. Засадничі концепти становлення соціальної історії як наукового напрямку в російській імперській історіографії XIX – початку XX ст. / Ю.М. Михайлюк // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2015. – № 22 (355). – С. 34–35.
19. Леонтович Ф.И. Бояре и служилые люди в Литовско-русском государстве / Ф.И. Леонтович // Журнал Министерства юстиции (далі – ЖМЮ). – СПб.: Сенатская типография, 1907. – № 5,6.
20. Леонтович Ф.И. Правоспособность литовско-русской шляхты / Ф.И. Леонтович // Журнал министерства народного просвещения. – СПб.: Сенатская типография, 1908. – Часть XIV. Март. – С. 53 – 87; Часть XV. Май. – С. 136 – 167; Часть XV. Июнь. – С. 245 – 298; Часть XVI. Июль. – С. 1 – 56; 1909. – Часть XIX. Февраль. – С. 222 – 269; Часть XX. Март. – С. 44 – 88.
21. Ефименко А.Я. Литовско-русские данники и их дани / А.Я. Ефименко // ЖМНП. Часть CCCXXXV. Январь. – СПб.: Сенатская типография, 1903. – С. 106–120.
22. Любавский М. Поседные бояре в Жмудской земле в XVI веке // Сергею Федоровичу Платонову ученики, друзья и почитатели: [сборник статей, посвященных С.Ф. Платонову] / М. Любавский. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1911. – С. 439 – 449.
23. Лаппо И.И. К истории сословного строя Великого княжества Литовского. Конные мещане витебские в XVI столетии / И.И. Лаппо // Сборник статей, посвященных Василию Осиповичу Ключевскому. Часть II. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1909. – С. 254 – 276.
24. Белоус Ф. Род князей Острожских, защитителей Юго-Западной Руси / Ф. Белоус. – Львов: Типография Ставропигийского института, 1883. – Ч. 1. – 111 с.
25. Ярушевич А. Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время / А. Ярушевич. – Смоленск, 1896. – 249 с.
26. Быков Н.П. Князья Острожские и Волынь / Н.П. Быков. – Петроград: Типография В.Ф. Киришбаума, 1915. – 60 с.
27. Тураева-Церетели Е.Ф. Елена Ивановна, великая княгиня литовская, русская, королева польская: биографический очерк в связи с историей того времени / Е.Ф. Тураева-Церетели. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1898. – 356 с.

28. Лонгинов А.В. Князь Федор-Любарт Ольгердович и родственные связи русских князей с угорским домом. Гениалогическое исследование / А.В. Лонгинов. – Вильна: Типография А.Г. Сыркина, 1893. – 54 с.
29. Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432–1440). Історична монографія. – Жовква: В печатні о.о. Василян в Жовкві, 1905. – 169 с.
30. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицкий // АЮЗР. Часть восьмая. Том 3. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. – К.: Типографии Императорского Университета Св. Владимира, 1909. – С. 1–120.
31. Владимирский-Буданов М. Черты семейного права западной России в половине XVI в. / М. Владимирский-Буданов // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца (далі – ЧИОНЛ). Книга четвертая. – К.: Типография В.И. Завадского, 1890. – Отдел II. – С. 42–100.
32. Леонтович Ф.И. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. II. Панский двор в Литовском государстве / Ф.И. Леонтович. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1899. – С. 48–104.
33. Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Выпуск первый / Ф.И. Леонтович. – СПб.: Типография В. С. Балашева и К^е, 1897. – 321 с.
34. Владимирский-Буданов М.Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. / М.Ф. Владимирский-Буданов // ЧИОНЛ. Книга седьмая. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Отдел II. – С. 12–92.
35. Владимирский-Буданов М. Заставное владение / М.Ф. Владимирский-Буданов // АЮЗР. Часть VIII. Том VI. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV — XVIII вв. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1911. – С. 1–113.
36. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах: Т. 1. / М.В. Довнар-Запольский. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1901. – VIII, 807, СХІІ с.
37. Довнар-Запольский М.В. Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI века / М.В. Довнар-Запольский // ЖМНП. Часть ССCLVIII. Март. – СПб.: Сенатс. тип-фия, 1905. – С. 135–187.
38. Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Часть первая. Подготовка и производство реформы / В.И. Пичета. – М.: Синодальная типография, 1917. – 328 с.
39. Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Ч. 2. Отношение литовско-русского общества к аграрной реформе и правительственная деятельность в эпоху реформы / В.И. Пичета. – М.: Печатня А. Снегиревой, 1917. – 302 с.
40. Клименко Ф. Западно-русские цехи XVI – XVIII вв. / Ф. Клименко. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира: АО печати и издательского дела Г.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 166 с.
41. Стороженко Н.В. Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII века / Н.В. Стороженко. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – 144 с.
42. Леонтович Ф.И. Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском / Ф.И. Леонтович // ЖМНП. – СПб.: Сенатс. типография, 1910. – Часть XXV. Февраль. – С. 234–274; Часть XXVI. Март. – С. 37–61.
43. Довнар-Запольский М.В. Западно-русская сельская община в XVI веке. / М.В. Довнар-Запольский. – СПб., 1897. – 56 с.
44. Грушевский А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину / А.С. Грушевский. – К., 1918. – 234 с.
45. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / М.Ф. Владимирский-Буданов // АЮЗР. Ч. VII. Т.1. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – С. 1–85.
46. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. – 210 с.
47. Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII в. / М. Грушевський. – Л.: Друкарня Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. – 687 с.
48. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. / М.В. Довнар-Запольский. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1908. – 118 с.
49. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период / П.Г. Клепатский. – Одесса: Типография «Техник», 1912. – 599 с.
50. Лаппо И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т. 1. / И.И. Лаппо. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1901. – 780 с.
51. Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик / И.И. Лаппо. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1911. – 624 с.
52. Любавский М.К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства / М.К. Любавский. – М.: Университетская типография, 1900. – 850 с.
53. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута / М. Любавский. – М.: Университ. типография, 1892. – 884 с.

References

1. Mikhailiuk, Yu. (2016) Genesis of East Slavic historiography of social history of the Grand Duchy of Lithuania in the pre-reform Russian Empire. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini (Historiographical studies in Ukraine)*, 26, 295-310 (in Ukr.).
2. Kostomarov, N.I. (1860). Russian aliens. Lithuanian tribe and its relation to Russian history. *Russkoie slovo (Russian word)*, 5, 1-100 (in Russ.).

3. Ivanyshev, N.D. (1857). About ancient rural communities in southwestern Russia. *Russkaia biesieda (Russian talk)*, III, 7, 1–57 (in Russ.).
4. Ivanyshev, N.D. (1849). *The life of Prince Andrey Mikhailovich Kurbsky in Lithuania and Volyn*, I. Kyiv: Lito-Typographic Institute I.K. Walner (in Russ.).
5. Elagin, N. (1846). Elena Ivanovna, the Grand Duchess of Lithuania and the Queen of Poland. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvieschenia (Journal of the Ministry of Popular Enlightenment)*, L, II, 39–84 (in Russ.).
6. Mordovtsev, D.L. (1861). Peasants in the southwestern Russia of the XVI century. *Arhiv istoriko-yuridicheskikh sviedienii, otnosiashchiisia do Rossii, izdavaiemyi Kalachovym (Archive of Historical and Legal Information Relating to Russia, published by N. Kalachev)*, 3, III, 19–64. Moscow: In the printing house of Alexander Semen (in Russ.).
7. Yuzefovich, V. (1862). Essay on economic relations in Malorossia, on the right bank of the Dnieper in the XVI century. *Viestnik Yugo-Zapadnoi Rossii. Oktiabr. God piervyi (Bulletin of the Southwestern and Western Russia. October. The first year)*, 2, II, 42–54. Kyiv: At the University Printing House (in Russ.).
8. Leontovich, F.I. (1863). Peasants of southwestern Russia under the Lithuanian law of the 15th and 16th centuries. *Univiersytietskiie izviestiia (University news)*, 10-11, 1-40 (in Russ.).
9. Novitsky, I. (1876). *The Essay on the History of the Peasant Structure of Southwestern Russia in the XV-XVIII Century*. Kyiv: University Printing House (in Ukr.).
10. Veshnyakov, V. (1862). Bunker boyars. *Arhiv istoricheskikh I prakticheskikh cdiedienii, otnosiashchiisia do Rossii (Archive of historical and practical information relating to Russia)*, 4, 1, 79–94 (in Russ.).
11. Antonovich, V. (1867). The contents of acts on the gentry gentry. *Arhiv Yugo-zapadnoi Rossii (Archive of South-West Russia)*, 4, 1, 1–62. Kyiv: In the printing house E. Fedorov (in Russ.).
12. Tumasov, N. (1869). *Nobility of Western Russia in the 16th century. The composition of the teacher of the 2 nd Kiev Gymnasium N.S. Tumasova*. Kyiv: University printing house (in Russ.).
13. An outline of the home life and morals of the upper classes in Lithuania in the 16th and 17th centuries. (1869). *Pamiatnaia kniga Grodnienskoï gubernii za 1869 god (Memorial book of the Grodno province for 1869)*, 1–13. Grodno: In the printing house of the provincial government (in Russ.).
14. Schebalsky, P.K. (1861). Yadviga and Yagello. *Russkii viestnik (Russian Herald)*, XXXI, 485–543 (in Russ.).
15. Bludova, A.D. (1871). *Legend of the Monk Theodore to Prince Ostrozhsy*. St. Petersburg: The printing house of the spiritual journal «Strannik» (in Russ.).
16. Khoynatsky, A.F. (1878). *Essays from the history of the Orthodox Church and ancient piety in Volhynia. Zhitomir* (in Russ.).
17. Andreev, V. (1873). *An outline of Prince Kurbsky's activity on the defense of Orthodoxy in Lithuania and Volhynia*. Moscow: In the University Press (in Russ.).
18. Mikhailiuk, Yu.M. (2015). Fundamental concepts of formation of social history as a scientific direction in the Russian imperial historiography of the XIX – early XX centuries. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seria: Istorychni nauky (Bulletin of the Cherkasy University. Series: Historical Sciences)*, 22 (355), 34–35 (in Ukr.).
19. Leontovich F.I. (1907). Boyars and service people in the Lithuanian-Russian state. *Zhurnal ministerstva yusticii (Journal of the Ministry of Justice)*, 5-6 (in Russ.).
20. Leontovich, F.I. (1908–1909). Legal capacity of the Lithuanian-Russian gentry. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvieschenia (Journal of the Ministry of Popular Enlightenment)*. St. Petersburg: Senate Printing House (in Russ.).
21. Efimenko, A. Ya. (1903). The Lithuanian-Russian tributaries and their tributes. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvieschenia (Journal of the Ministry of Popular Enlightenment)*, CCCXXXV, January, 106–120. St. Petersburg: Senate Printing House (in Russ.).
22. Lyubavsky, M. (1911). The boyars of the day in the Zhmudsky land in the 16th century. *Sergeiu Platonovu ucheniki, druzia I pochitateli (Sergei Platonov pupils, friends and admirers: [a collection of articles dedicated to S.F. Platonov])*, 439–449. St. Petersburg: The printing house of the General Directorate of Units (in Russ.).
23. Lappo, I.I. (1909). To the history of the estate system of the Grand Duchy of Lithuania. Horse vipers in Vitebsk in the XVI century. *Sbornik statiei, posviashchennyh Vasiliuu Osipovichu Kliuchevskomu (Collection of articles dedicated to Vasily Osipovich Klyuchevsky)*, II, 254–276. Moscow (in Russ.).
24. Belous, F. (1883). *Rod of the Princes Ostrozhsy, defenders of South-Western Russia. Part 1*. Lviv: Printing house of the Stavropigian Institute (in Russ.).
25. Yarushevich, A. (1896). *The zealot of Orthodoxy, the prince Konstantin Ostrozhsy (1461–1530) and the Orthodox Lithuanian Rus in his time*. Smolensk (in Russ.).
26. Bykov, N.P. (1915). *Princes of Ostrog and Volyn*. Petrograd: Typography V.F. Kirschbaum (in Russ.).
27. Turaeva-Tsereteli, E.F. (1898). *Elena Ivanovna, the Grand Duchess of Lithuania, the Russian, the Polish queen: a biographical sketch in connection with the history of that time*. St. Petersburg: Typography I.N. Skorokhodova (in Russ.).
28. Longinov, A.B. (1893). *Prince Fedor-Lyubart Olgerdovich and related ties of the Russian princes with the Ugric house. Genial research*. Vilna: Printing house A.G. Syrkina (in Russ.).
29. Barvynsky, B. (1905). *Zhigimont Keystutovich, Grand Duke of Lithuanian and Russian (1432–1440). Historical monograph*. Zhovkva: Typography Vasiliyan in Zhovkvi (in Ukr.).
30. Levitsky, O. Features of family life in South-Western Russia in the XVI - XVII c. *Arhiv Yugo-zapadnoi Rossii (Archive of South-West Russia)*, 8, 3, 1–120. Kyiv: Printing Houses of the University of St. Vladimir (in Russ.).
31. Vladimirsy-Budanov, M. (1890). Traits of the family law of Western Russia in the middle of the 16th century. *Chteniia v istoricheskom obshchestve Nestora Letopisca (Readings in the historical society of Nestor the Chronicler)*, 4, II, 42–100. Kyiv: Typography V.I. Zavadsky (in Russ.).

32. Leontovich, F.I. (1899). *To the history of the administrative system of the Lithuanian state*. Warsaw: Typography of the Warsaw Academic District (in Russ.).
33. Leontovich, F.I. (1897). *Peasant household in the Lithuanian-Russian state. Issue one*. St. Petersburg: The printing house of VS Balashev and Co. (in Russ.).
34. Vladimirovsky-Budanov, M.F. (1893). Peasant landownership in Western Russia until the middle of the sixteenth century. *Chteniia v istoricheskom obshchestve Nestora Letopisca (Readings in the historical society of Nestor the Chronicler)*, 7, II, 12–92. Kyiv: Printing house G.T. Korchak-Novitsky (in Russ.).
35. Vladimirovsky-Budanov, M. (1911). Mortgage holdings. *Arhiv Yugo-zapadnoi Rossii (Archive of South-West Russia)*, 8, 6, 1–113. Kyiv: Printing house C.B. Kulzhenko (in Russ.).
36. Dovnar-Zapolsky, M.V. (1901). *State economy of the Grand Duchy of Lithuania under the Jagiellons, T. 1*. Kyiv: Printing house G.T. Korchak-Novitsky (in Russ.).
37. Dovnar-Zapolsky, M.V. (1905). Peasant reform in the Lithuanian-Russian state in the half of the XVI century. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvieschenia (Journal of the Ministry of Popular Enlightenment)*, CCCLVIII, March, 135–187. St. Petersburg: Senate Printing House (in Russ.).
38. Picheta, V.I. (1917). *Agrarian reform of Sigismund-August in the Lithuanian-Russian state, 1*. Moscow: Synodal printing house (in Russ.).
39. Picheta, V.I. (1917). *Agrarian reform of Sigismund-August in the Lithuanian-Russian state, 2*. Moscow: Pechatnia A. Snegireva (in Russ.).
40. Klimenko, F. (1914). *West-Russian workshops of the 16th – 18th centuries*. Kyiv: Printing and Publishing G.T. Korchak-Novitsky (in Russ.).
41. Storozhenko, N.V. (1888). *West-Russian provincial sejmics in the second half of the 16th century*. Kyiv: Typography K.N. Milevsky (in Russ.).
42. Leontovich, F.I. (1910). Veche, Seims and Sejmics in the Grand Duchy of Lithuania. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvieschenia (Journal of the Ministry of Popular Enlightenment)*, XXV, February, 234-274, XXVI, March, 37-61. St. Petersburg: Senate Printing House (in Russ.).
43. Dovnar-Zapolsky, M.V. (1897). *The West-Russian rural community in the 16th century*. St. Petersburg (in Russ.).
44. Grushevsky, A.S. (1918). *Cities of the Grand Duchy of Lithuania in the XIV – XVI centuries. Antiquity and the struggle for antiquity*. Kyiv (in Russ.).
45. Vladimirovsky-Budanov, M. (1886). Population of South-West Russia from half of the 13th to the half of the 15th century. *Arhiv Yugo-zapadnoi Rossii (Archive of South-West Russia)*, VII, 1, 1-85. Kyiv: Printing house G.T. Korchak-Novitsky (in Russ.).
46. Vladimirovsky-Budanov, M.F. (1891). *The population of South-West Russia from the half-fifteenth century. before the Union of Lublin (1569)*. Kyiv: Printing house G.T. Korchak-Novitsky (in Russ.).
47. Grushevsky, M. (1905). *History Ukraine-Rus, V*. Lviv: Scientific Association of the Shevchenko (in Ukr.).
48. Dovnar-Zapolsky, M.V. (1908). *Ukrainian elders in the first half of the XVI century*. Kyiv: Printing house of the Imperial University of St. Vladimir (in Russ.).
49. Klepatsky, P.G. (1912). *Essays on the history of the Kiev land. T. 1. The Lithuanian period*. Odessa: Typography «Technician» (in Russ.).
50. Lappo, I.I. (1901). *The Grand Duchy of Lithuania for the time from the conclusion of the Lublin Union to the death of Stefan Batory (1569-1586). Experience in the study of the political and social system. T. 1*. St. Petersburg: Typography I.N. Skorokhodova (in Russ.).
51. Lappo, I.I. (1911). *The Grand Duchy of Lithuania in the second half of the XVI century. Lithuanian-Russian povet and its sejmik*. Yuryev: Printing house of K. Mattisen (in Russ.).
52. Lyubavsky, M.K. (1900). *Lithuanian-Russian Diet. Experience in the history of the institution in connection with the internal system and the external life of the state*. Moscow: University Printing House (in Russ.).
53. Lyubavsky, M.K. (1892). *Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state at the time of the publication of the First Lithuanian Statute*. Moscow: University Printing House (in Russ.).

MYKHAILIUK Iurii, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: mykhailiuk_10@ukr.net

PERIODIZATION OF THE DEVELOPMENT OF THE EAST SLAVIC HISTORIOGRAPHY OF THE SOCIAL HISTORY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY'S

Abstract. Introduction. *In the first third of the nineteenth century, a qualitatively new stage in the development of Eastern European historical science and, in particular, in linguistics, began - becoming a professional scientific basis. There was a critical reflection of the time of historical knowledge. New theoretical foundations of the research of history were formulated; the directions of scientific research were diversified, due to the active development of the archeographical case the source base substantially expanded. At the same time, a new direction began to emerge - the historiography of the social history of the Grand Duchy of Lithuania. Within it, historical science has received the fundamental contribution of historians, which requires a thorough study and reflection.*

Purpose. *The purpose of the proposed article is to identify the main periods of development of the East Slavic historiography of social history of the Grand Duchy of Lithuania in the nineteenth and early twentieth century's and give them a general description.*

Results. *The analysis of the development of East Slavic historiography of social history of the Grand Duchy of Lithuania in the nineteenth and early twentieth century's makes it possible to divide it into three main periods. The first period (the end of the 30's - 50 years of the XIX century) is characterized by the emergence in the studies of the Lithuanian past a landmark on social history. The second period falls on the 60's - the end of 70-ies of the XIX century. At that time, the formation of historiography of social history of the Grand Duchy of Lithuania as an integral part of the research direction of the history of states took place. The third period (from the 80s of the nineteenth century to the beginning of the 20th century) is characterized by the expansion of the problems of scientific research beyond the strictly the history of states and the emergence of synthesis works on the social history of the Grand Duchy of Lithuania. Though this tendency has begun to appear in the previous stage, now it has clearly outlined and provided a new quality of the development of historiography.*

Originality. *The article attempts to periodize the development of East Slavic historiography of social history of the Grand Duchy of Lithuania in the nineteenth and early twentieth century's is the first in the historical science of the Soviet and post-Soviet period.*

Conclusion. *The historiographical process of the 19th and early 20th centuries in the field of studying the social history of the Grand Duchy of Lithuania by Eastern European historians is thoroughly, though not even, represented by three periods of its development. The peculiarity of the historiography of the social history of the Grand Duchy of Lithuania in the period covered is merely the ascending path of its development.*

Одержано редакцією 26.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 930(477) «18/19»

ЛОМАКО Людмила Іллівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент Донецького національного
університету імені Василя Стуса,
e-mail: tanya17021924@gmail.com

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УЧИТЕЛЬСЬКИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Огляд дореволюційної історіографії щодо дослідження процесу становлення і розвитку вчительських інститутів в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. доводить, що авторами зібрано суттєвий фактичний і аналітичний матеріал. У статті аналізуються збірники документів, матеріали педагогічних з'їздів, довідкові видання, загальні дослідження стану тогочасної освіти, нариси з історії окремих вчительських інститутів, статті в періодичних виданнях тощо. Представлений в них матеріал стосується лише окремих аспектів проблеми або висвітлює частково. Її комплексного вивчення в зазначений період не проводилось.

Ключові слова: *вчительські інститути, педагогічна освіта, дореволюційна історіографія, дослідження, автор.*

Постановка проблеми. Кардинальні політичні, соціально-економічні зміни в державі обумовлюють шляхи реформування освіти, а педагогічної насамперед. В контексті сучасних світоглядних пріоритетів професійної підготовки вчителя в Україні педагогічний навчальний заклад є носієм самобутніх традицій, переплетених зі створенням умов для розвитку особистості майбутнього педагога, як високого професіонала, майстра своєї справи. Процес пошуку варіативних моделей і систем підготовки вчителів, загострення суперечностей між соціальним замовленням на компетентних фахівців освітньої галузі та їхньою реальною кваліфікацією актуалізує звернення і творче використання історичного досвіду організації педагогічних навчальних закладів, відомих прогресивними підходами до вдосконалення професійної підготовки вчителя. Особливий інтерес викликає вітчизняний досвід другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме у цей час з'являються чисельні концептуальні підходи, рекомендації, експерименти щодо реформування освіти, зароджуються та інтенсивно розвиваються педагогічні заклади різних типів. Чільне місце серед них належить вчительським інститутам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий аналітичний і фактичний матеріал щодо діяльності тогочасних учительських інститутів містять наукові розвідки сучасників процесу, що висвітлюють процес розвитку системи освіти другої половини XIX – початку XX ст. (М. Х. Вессель, А. Л. Меленевський, С. В. Рождественський та ін.), особливості розвитку педагогічної освіти (Д. С. Марголін, Г. К. Старк, О. П. Фльоров та ін.), окремі проблеми професійно-педагогічної підготовки вчителя (Н. М. Губкін, І. І. Карпов, П. О. Клунний, І. С. Клюжев, М. В. Родевич, Ф. Д. Студитський та ін.). Вивчення діяльності учительських інститутів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. активізується в радянські та пострадянські часи. Методологічні і теоретичні засади їх функціонування розкрито в працях А. М. Алексюка, В. І. Лугового, О. Г. Мороза, М. Д. Ярмаченка та ін. Певні аспекти розвитку вчительських інститутів у контексті історії професійно-педагогічної підготовки вчителя в Україні періоду XIX – початку XX ст. досліджено А. А. Булдою, Л. П. Вовк, О. В. Глузманом, Н. М. Дем'яненко, І. В. Зайченком, В. К. Майбородою, Н. В. Рудницькою та ін. Спробою розкрити цілісний процес становлення і розвитку учительських інститутів у системі підготовки педагогічних кадрів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. є дослідження І. М. Кравченко, а деякі аспекти змісту діяльності цих інститутів – дослідження Л. В. Задорожної, О. М. Лук'яненко.

З огляду на це актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю подолання фрагментарності в історіографії проблеми та її комплексного аналізу. Пріоритетом є менш досліджений період другої половини XIX – початку XX століття, якому і присвячена наша розвідка. **Метою** статті є визначення поглядів дослідників дореволюційної доби щодо стану, змісту, методів, форм діяльності вчительських інститутів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Освітні реформи 60-х років XIX ст. обумовили прогресивні зміни в галузі. Спостерігається оптимізація педагогічної освіти, інтеграція загальнонаукової та педагогічної підготовки, розробляються поглиблені наукові програми з історії педагогіки, дидактики, теорії виховання, окремих методик, відкриваються нові типи навчальних закладів. У 1862 р. виходить проект Статуту учительських інститутів Міністерства народної освіти, а у 1874 р. відкриваються перші інститути – Феодосійський і Глухівський. Це перші середні спеціальні навчальні заклади, що здійснювали цілеспрямовану теоретичну, методичну і практичну підготовку вчительських кадрів для початкової школи підвищеного типу. Зібраний дослідниками тогочасної доби фактичний матеріал, висвітлення їх поглядів щодо особливостей і тенденцій професійної підготовки в учительських інститутах, а саме розроблення авторських навчальних програм, поглиблення методичної і практичної підготовки, необхідність вивчення особистості дитини, інтеграції змісту педагогічних дисциплін безперечно має теоретичне і практичне значення.

Діяльність навчальних закладів регулювалась відповідними документами, статутними правилами, які затверджувалися Міністерством народної освіти. Значний матеріал про заснування і розвиток учительських інститутів зібрано в загальних і профільних фундаментальних виданнях Міністерства народної освіти та Імператорської Академії наук. З 1864 р. почав виходити «Збірник постанов по Міністерству народної освіти» у 17-ти томах, який охопив період 1802-1904 рр. [1], а з 1866 р. – «Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти», започаткований Академією наук [2]. До ювілею Міністерства С. В. Рождественським було складено «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти (1802-1902)», що містив «біографічні відомості про осіб, які перебували на чолі Міністерства, огляд законодавства і перелік найважливіших розпоряджень відомства народної освіти» [3, 10]. А у 1910 р. цей же автор зібрав і опублікував «Матеріали для історії учбових реформ в Росії у ХУП-ХІХ ст.» [4].

Серед профільних видань, безперечно, заслуговує на увагу «Збірник постанов і розпоряджень по вчительським інститутам, вчительським семінаріям, міським училищам і початковим народним училищам відомства Міністерства народної освіти (1859-1875)» [5]. Міркування піклувальників навчальних округів, ректорів університетів, директорів училищ, семінарій, гімназій, інспекторів, викладачів та авторське трактування нормативно-законодавчої бази щодо розвитку вчительських інститутів представлено в праці Ф. Д. Студитського «Звід зауважень на проект статуту загальноосвітніх навчальних закладів про устрій вчительських інститутів», що вийшла 1863 р. [6]. Зауваження піклувальників та

підкувальних рад усіх навчальних округів на проект «Положення про міські училища та учительські інститути», що друкував «Журнал Міністерства народної освіти» у 1869 р. увійшли до «Збірника думок і зауважень на проект міських училищ і вчительських інститутів» [7]. Систематичний звід законів, розпоряджень, правил, інструкцій «Вчительські товариства, класи, курси та з'їзди» склали 1901 р. Г. А. Фальборк і В. І. Чарнолуський [8].

На розвиток учительських інститутів мали вплив рішення педагогічних з'їздів. Докладні матеріали діяльності з'їздів виходили друком. З'їзд директорів учительських інститутів і учительських семінарій Київського учбового округу відбувся в червні 1910 р. [9]. Перший Всеросійський з'їзд з питань народної освіти було проведено у 1913 р. [10], а в 1916 р. - у Києві [11].

Важливим джерелом для дослідження проблеми є навчальні плани і програми інститутів. Так, «Навчальні плани і програми, що прийняті в Київському вчительському інституті» були опубліковані 1913 р. за редакцією його директора К. М. Щербини [12]. Програми супроводжувались пояснювальною запискою, списками рекомендованої літератури та орієнтовних тем письмових робіт з розподілом за класами. На протязі кількох років за редакцією Н. І. Воротинцева та П. К. Шмулевича виходили загальні довідники для абітурієнтів [13;14], що містили «повне зібрання правил вступу і програм вищих, середніх і нижчих загальноосвітніх, спеціальних і профільних навчальних закладів Росії, чоловічих, жіночих, урядових і приватних» [13, 5]. У 1914 р. Д. С. Марголін уклав профільний довідник «Програми і правила для вступу в учительські інститути, семінарії, школи і на педагогічні курси», де подається і стисла інформація про учительські інститути [15].

Не обійшли своєю увагою причини та історію становлення вчительських інститутів і узагальнюючі дослідження А. Н. Куломзіна, А. Л. Меленєвського, Г. А. Фальборка, В. І. Чарнолуського, що висвітлювали тогочасний стан народної освіти [16; 17; 18; 19]. Вони описували основні напрями, методи і форми організації навчального процесу, діяльність професорсько-викладацького складу, матеріально-технічну базу інститутів.

До ювілею Феодосійського інституту вийшло ґрунтовне дослідження його директора М. І. Ленца «Історико-статистичний нарис десятиріччя Феодосійського вчительського інституту (1874-1884)» [20]. Воно складене не тільки на основі документальних матеріалів, але і особистих вражень. Автор дає характеристику його структурним підрозділам, змісту навчально-виховного процесу, аналізу програм, підручників та навчальних посібників, науковій і педагогічній діяльності викладачів, правам та обов'язкам вихованців. Висвітлювалась і діяльність різноманітних педагогічних курсів, що відкривались при вчительських інститутах. Це в основному інструктивні матеріали [21].

Дослідженню теми суттєво допомагають публікації в періодичних виданнях. «Журнал Міністерства народної освіти» досить широко розгорнув обговорення проектів «Положення про міські училища та учительські інститути» та розміщував коментарі до них. Суттєві зауваження знаходимо в статтях М. Х. Весселя, І. Карпова, П. Мартинова, М. Соловцева, И. Сосфенова, М. В. Родевича та ін. [22; 23; 24; 25]. Як офіційний орган Міністерства, журнал друкував закони, постанови, розпорядження цього відомства. Наведемо деякі, що визначали зміст діяльності вчительських інститутів: «Інструкція про порядок управління вчительським інститутом» (1876 р.) [26], «Правила для випробування осіб, бажаючих отримати право на звання вчителя міського училища» (1874 р.) [27], «Програми предметів навчального курсу міських за положенням 31 травня 1872 р. училищ» (1877 р.) [28]. Публікації І. Губкіна, П. О. Клунного, І. Клюжева, І. Максимова в журналі «Російська школа» подають характеристику навчально-виховного процесу в учительських інститутах, піднімають питання їх реформування, поліпшення професійно-педагогічної підготовки вчителя [29; 30; 31; 32]. Особливу увагу слід звернути на «Щорічник Глухівського педагогічного інституту», що видавався з 1912 р. Він висвітлював останні досягнення у галузі педагогіки, методичні розробки, протоколи конференцій, звіти, містив праці як викладачів, так і учнів закладу, а саме реферати, конспекти пробних уроків, дослідів тощо [33].

Висновки. Таким чином, проблема становлення і розвитку вчительських інститутів в українських землях другої половини XIX – початку XX ст. викликала зацікавленість сучасників процесу. Історіографічний доробок дореволюційного періоду досить суттєвий, хоча комплексного вивчення зазначеної теми ще не проводилось, роботи мають різну вагу

і значення. Дослідженню теми допомагають публікації постанов і розпоряджень Міністерства народної освіти, профільні збірники документів, збірники думок і зауважень посадових осіб та науковців щодо вчительських інститутів, матеріали педагогічних з'їздів, довідкові видання, загальні дослідження стану тогочасної освіти, нариси з історії окремих вчительських інститутів, педагогічних курсів при них, статті в періодичних виданнях. Разом з тим поза увагою дослідників залишилося чимало питань, що стосуються як навчально-виховного процесу, так і матеріально-технічного забезпечення вчительських інститутів. Перспективи вивчення проблеми пов'язуємо з розширенням кількості дореволюційних видань, вивченням історіографії радянського та сучасного періодів.

Список використаної літератури

1. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Изд-во М-ва народного просвещения, 1864. – Т. 1: 1802-1825. – 1644 с.
2. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. Императорской АН, 1866. – Т. 1: 1802-1834. – 988 с.
3. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902) / С. В. Рождественский. – СПб.: Изд-во М-ва народного просвещения, 1902. – 785 с.
4. Рождественский С. В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVII – XIX веках / С. В. Рождественский. – СПб.: Изд-во «Общественная польза», 1910. – 397 с.
5. Сборник постановлений и распоряжений по учительским институтам, учительским семинариям, городским училищам и начальным народным училищам ведомства Министерства Народного Просвещения. 1859–1875. – М.: Университетская типография, 1875. – 490 с.
6. Студитский Ф. Д. Свод замечаний на проект устава общеобразовательных учебных заведений об устройстве учительских институтов / Студитский Ф. Д. – СПб.: Изд-во М-ва народного просвещения, 1863. – 148 с.
7. Сборник мнений и замечаний о проекте городских училищ и учительских институтов. – СПб., 1870. – 742 с.
8. Фальборк Г. А. Учительские общества, классы, курсы и съезды. Систематический свод законов, распоряжений, правил, инструкций / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуцкий. – СПб., 1901. – 50 с.
9. Съезд директоров учительских институтов и учительских семинарий Киевского учебного округа. 16 – 19 июня 1910 г. – К., 1910. – 240 с.
10. Первый Всероссийский съезд по вопросам народного образования. Работа V секции “Методы преподавания”. – СПб., 1913. – 48 с.
11. Труды Киевского педагогического съезда. 12-19 апр. 1916 г. / Киевск. учеб. округ. – К.: Тип. тов-ва И. Н. Кушнарева, 1916. – 768 с.
12. Учебные планы и программы, принятые в Киевском учительском институте / Под ред. К. М. Щербины. – К., 1913. – 136 с.
13. Полный сборник правил приема и программ высших, средних и низших общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских, женских, правительственных и частных на 1909 – 1910 уч. г. / Под ред. Н. И. Воротинцева. – СПб., 1910. – 534 с.
14. Шмулевич П. К. Справочная книга для поступающих в высшие учебные заведения / П. К. Шмулевич. – СПб.: Тип. Первой трудовой артели, 1909. – 284 с.
15. Марголин Д. С. Программы и правила для поступления в учительские институты, семинарии, школы и на педагогические курсы / Д. С. Марголин – К.: Изд-во И. И. Самоненко, 1914. – 84 с.
16. Куломзин А. Н. Опытный подсчет современного состояния нашего народного образования / А. Н. Куломзин. – СПб.: Гос. тип., 1912. – 49 с.
17. Высшие начальные училища: Сборник законов, распоряжений, статистических и прочих сведений о городских высших и начальных училищах / Сост. А. Л. Меленевский. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1914. – 268 с.
18. Фальборк Г. А. Настольная книга по народному образованию / Г. А. Фальборк, В. И. Чарнолуцкий. – СПб.: Тип.-литограф. Б. М. Вольфа, 1904. – 2623 с.
19. Фальборк Г. А. Народное образование в России / Фальборк Г. А., Чарнолуцкий В. И. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1900. – 263 с.
20. Ленц Н. И. Историко-статистический очерк десятилетия Феодосийского учительского института. 1874–1884 / Ленц Н. И. – Феодосия: Тип. Н. Д. Лаго, 1888. – 526 с.
21. Правила о дополнительных при учительских институтах курсах для учителей уездных училищ // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. 175. Октябрь. – С. 111–115.
22. Вессель Н. Х. Начальное народное образование / Н. Х. Вессель // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Ч. 146. Декабрь. – С. 190–246.
23. Карпов И. Замечания на проект городских училищ и учительских институтов / И. Карпов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Ч. 146. Декабрь. – С. 135–155.
24. Маргынов П. Замечания на проект городских училищ и учительских институтов / П. Маргынов, Н. Соловцев, И. Сосфенов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Ч. 145. Октябрь. – С. 171–191.
25. Родевич М. В. Несколько слов об учительских институтах / М. В. Родевич // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – Ч. 182. Декабрь. – С. 17–27.

26. Инструкция о порядке управления учительскими институтами // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Август. – С. 183–199.
27. Правила для испытания лиц, желающих получить право на звание учителя городского училища // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Июль. – С. 64–66.
28. Программы для испытания лиц, желающих получить право на звание учителя городского училища // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Июль. – С. 66–90.
29. Губкин Н. Общеобразовательная и педагогическая подготовка народного учителя / Н. Губкин // Русская школа. – 1906. – № 10. – С. 89–116.
30. Клунный П. О. К вопросу о преобразовании учительских институтов / П. О. Клунный // Русская школа. – 1909. – № 4. – С. 73–80.
31. Ключев И. Реформа учительских институтов / И. Ключев // Русская школа. – 1911. – № 3. – С. 73–109.
32. Максимов И. Образовательный уровень учащихся в городских по Положению 1872 г. училищах / И. Максимов // Русская школа. – 1909. – № 3, т. I. – С. 57–58.
33. Ежегодник Глуховского учительского института. Год первый / Под ред. М. С. Григорьевского. – К. : Тип. т-ва И. Н. Кушнерева, 1912. – 437 с.

References

1. *Collection of resolutions on the Ministry of Public Education* (1864). St. Petersburg: Publishing house of the Ministry of National Education. Vol. 1: 1802-1825 (in Russ)
2. *Collection of orders for the Ministry of Public Education* (1866). St. Petersburg: Printing house of the Imperial Academy of Sciences. Vol. T. 1: 1802–1834 (in Russ)
3. Rozhdestvenskiy, S. V. (1902). *Historical overview of the activities of the Ministry of Public Education (1802–1902)*. St. Petersburg: Publishing house of the Ministry of National Education (in Russ)
4. Rozhdestvenskiy, S. V. (1910). *Materials for the history of educational reforms in Russia in the XVII – XIX centuries*. St. Petersburg: Publishing house «Benefit Publishers» (in Russ)
5. *Collection of decrees and orders for teachers 'institutes, teachers' seminaries, city schools and elementary public schools of the Ministry of Public Education. 1859–1875* (1875). Moscow: University Printing House (in Russ)
6. Studitsky, F. D. (1863). *A collection of remarks on the draft statute of general education schools on the organization of teachers' institutes*. St. Petersburg: Publishing house of the Ministry of National Education (in Russ)
7. *Collection of opinions and comments on the project of urban schools and teachers' institutes (1870)*. St. Petersburg (in Russ)
8. Falbork, G. A., Charnolusky V. I. (1901). *Teaching societies, classes, courses and conventions. A systematic set of laws, regulations, rules, instructions*. St. Petersburg (in Russ)
9. *Congress of directors of teachers 'institutes and teachers' seminaries of the Kiev academic district. June 16–19, 1910* (1910). Kiev (in Russ)
10. *The First All-Russia Congress on the issues of public education. The work of section V "Methods of teaching" (1913)*. St. Petersburg (in Russ)
11. *Proceedings of the Kiev Pedagogical Congress. April 12-19, 1916* (1916). Kiev: Typography of the partnership I. N. Kushnaryov (in Russ)
12. *Curricula and programs adopted at the Kiev Teachers' Institute (1913)*. Edited by K. M. Shcherbiny. Kiev (in Russ)
13. *A complete collection of rules for admission and programs of higher, secondary and lower general educational, special and professional educational institutions in Russia, male, female, government and private for the 1909-1910 academic year (1910)*. Edited by N. I. Vorotintsev. St. Petersburg (in Russ)
14. Shmulevich, P. K. (1909). *Reference book for enrolled in higher education institutions*. St. Petersburg: Typography of the First Labor Artel (in Russ)
15. Margolin, D. S. (1914). *Programs and rules for admission to teachers' institutes, seminaries, schools and pedagogical courses*. Kiev: Publishing house I. I. Samonenko (in Russ)
16. Kulomzin, A. N. (1912). *Experimental calculation of the current state of our education*. St. Petersburg: State Printing House (in Russ)
17. *Higher primary schools: Collection of laws, regulations, statistical and other information about urban higher and primary schools (1914)*. Compiled by A. L. Melenevsky. St. Petersburg: Typography of the Public Benefit Partnership (in Russ)
18. Falbork, G. A., Czarnoluski, V. I. (1904). *Handbook on public education*. St. Petersburg: Typography-lithography of B. M. Wolf (in Russ)
19. Falbork, G. A., Charnolusky, V. I. (1900). *Public education in Russia*. St. Petersburg: Publishing house O. N. Popova (in Russ)
20. Lenz, N. I. (1888). *Historical and statistical essay of the Decade of the Theodosia Teachers' Institute. 1874-1884*. Feodosiya: Printing house N. D. Lago (in Russ)
21. Rules on additional courses for teachers' institutes for teachers of district schools (1874). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (Journal of the Ministry of Public Education)*, 175, 111-115 (in Russ)
22. Wessel, N. H. (1869). Initial public education. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (Journal of the Ministry of Public Education)*, 146, 190-246 (in Russ)
23. Karpov, I. (1869). Comments on the project of urban schools and teachers' institutes. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (Journal of the Ministry of Public Education)*, 146, 135-155 (in Russ)

24. Martynov, P., Solovtsev, N., Sosfenov, I. (1869). Comments on the project of urban schools and teachers' institutes. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (Journal of the Ministry of Public Education)*, 145, 171-191 (in Russ)
25. Rodevich, M. V. (1875). A few words about teachers' institutes. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (Journal of the Ministry of Public Education)*, 182, 17-27 (in Russ)
26. Instruction on the management of teachers' institutions (1876). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (Journal of the Ministry of Education)*, August, 183-199 (in Russ)
27. Rules for the testing of persons wishing to be eligible for the title of teacher of the city school (1874). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (Journal of the Ministry of Education)*, July, 64-66 (in Russ)
28. Programs for the testing of persons wishing to be eligible for the title of a teacher of a city school (1874). *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (Journal of the Ministry of Education)*, July, 66-90 (in Russ)
29. Gubkin, N. (1906). General educational and pedagogical preparation of the national teacher. *Russkaya shkola (Russian School)*, 10, 89-116 (in Russ)
30. Klunny, P. O. (1909). Towards the transformation of teachers' institutions. *Russkaya shkola (Russian school)*, 4, 73-80 (in Russ)
31. Klyuzhev, I. (1911). Reform of teachers' institutes. *Russkaya shkola (Russian School)*, 3, 73-109 (in Russ)
32. Maksimov, I. (1909). The educational level of teachers in urban colleges according to the Regulations of 1872. *Russkaya shkola (Russian School)*, 3, 57-58 (in Russ)
33. *Yearbook of the Glukhov Teacher's Institute. Year One (1912)*. Edited by M.S. Grigorevsky. Kiev: Printing house of the commodity enterprise I. N. Kushnerev (in Russ)

ЛОМАКО Lyudmyla, Candidate of Sciences (Pedagogy), Associate Professor, Vasyl Stus National University of Donetsk (city Vinnytsia),
e-mail: tanya17021924@gmail.com

FORMATION AND DEVELOPMENT OF TEACHER INSTITUTES IN UKRAINE: HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURIES.

Abstract. Introduction. *An overview of pre-revolutionary historiography on the study of the formation and development of teacher institutes in Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries proves that the authors gathered substantial factual and analytical material. The article analyzes collections of documents, materials of pedagogical congresses, reference editions, general studies of the state of contemporary education, essays on the history of individual teacher institutes, articles in periodicals, etc. The materials presented in them relate only to certain aspects of the problem or cover partly. Her complex study was not carried out during this period.*

Purpose. *Determination of the views of researchers of the pre-revolutionary age in relation to the state, content, methods, and forms of activity of the Teacher's Institutions of the Naddniprianska Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries.*

Methods. *Historical-retrospective, historical-genetic, systemic-structural, historical and comparative analysis of scientific literature of the XIX - early XX century, which covered the process of formation and development of teachers' institutes in Ukraine.*

Results. *The historiographical analysis of the works of the XIX - early XX centuries, which covered the history of domestic pedagogical education, shows that the problem of the formation and development of teachers' institutions in the Ukrainian lands aroused the interest of the contemporaries of the process. The historiographical work of the pre-revolutionary period is quite substantial, although works have different weight and significance. At the same time, beyond the attention of researchers there are many issues that concern both the educational process and the material and technical support of the teachers' institutes.*

Originality. *A comprehensive analysis of the work of the researchers of the pre-revolutionary age on the history of the foundation and development of teacher institutions in the Ukrainian lands of the XIX - early XX centuries; The main issues that were in the focus of attention of scholars were outlined. Historiographical analysis involves scientific works that have not yet been the object of a special study.*

Conclusion. *An analysis of the pre-revolutionary historiography of this problem proves that the authors of generalizing and regional, collective and individual research actively involved in the problem. Scientists are sharpening their attention by rethinking the significance of pedagogical education in contemporary society, exploring and finding effective ways and methods for its reform. The prospects for studying the problem are connected with the expansion of the number of pre-revolutionary publications, the study of historiography of the Soviet and modern periods.*

Key words: *Teacher institutes, teacher education, pre-revolutionary historiography, research, author.*

Одержано редакцією 5.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

94(477.4):316.334.55:929 Григоренко (045)

ПЛАТМІР Ярослав Леонідович,
аспірант кафедри Історії України
Черкаського національного
Університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: metsepman91@gmail.com

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ В «АНТИНАРОДНИЦЬКИХ» УЯВЛЕННЯХ ГРИЦЬКА ГРИГОРЕНКА

Рубіж XIX – XX ст. був періодом глибоких трансформацій, що відбувалися у світогляді європейської інтелігенції – літераторів, митців, науковців. Природно, що в таких умовах тривало певне переосмислення феномену українського селянства, інтерес до якого й відповідні йому візії формувалися, як відомо, ще в добу романтизму. Одним із інтелектуалів, який спробував на зламі століть інакше поглянути на народ, почасти змінити свої колишні уявлення, була жінка Грицько Григоренко, що належала до молоді на той час генерації письменників і представляла такі течії в літературі як реалізм з елементами імпресіонізму (модернізму). Загальний задум розвідки автор визначає саме селянською тематикою міркувань Г. Григоренко, хоча їй належить також чимало спогадів, художніх творів для дітей. Аналізуючи погляди цієї оригінальної особистості, принагідно будемо враховувати напрацювання сучасників Григоренко, студії дослідників її творчості – С. Русової, Т. Грабенко, А. Гуляка та ін. Такий комплексний підхід сприятиме творенню всебічного й ґрунтовного погляду на заявлену проблематику.

Ключові слова: інтелектуальні уявлення, інтелігенція, селянство, модернізація.

Постановка проблеми. Сформована внаслідок модернізації суспільства, що особливо пришвидшилася з другої половини XIX ст., інтелігенція підросійської (Наддніпрянської) України пройшла хронологічно короткий, але достатньо інтенсивний за своїми змінами шлях від романтичних течій до реалізму. Власне інтелігенція була основним творцем тогочасного урбанізованого суспільно-політичного життя, що для статусу бездержавного (у розумінні національної державності, історично притаманній епосі модерності) народу виглядало цілком логічно, десь навіть передбачувано. Синхронно відбулася повільна, але невпинна руйнація традиційного аграрного суспільства, що сукупно створювало передумови для започаткування нового сприйняття селян, їхньої культури, насамперед побутової (етнографічної).

Із когорти майстрів пера кінця XIX – початку XX ст., причетних до творення нової візії селянства, варто виокремити жінку, що мала чоловічий псевдонім Грицько Григоренко. Її справжнє ім'я – Олександра Судовщикова-Косач. Виходець із родини педагога, вона стала тим представником відносно ще нечисленних інтелектуальних кіл, котрі ґрунтовно цікавилися долею селянської спільноти. Тож не дивно, що й сюжети для своїх художніх творів брала з власних спостережень на Полтавщині, у регіоні, який у багатьох відношеннях був уособленням тогочасного українського аграрного світу як такого. При цьому селян показала зовсім із іншого, ніж це було прийнято раніше, боку – без притаманного романтикам звеличення й «прикрашеної» міфологізації.

Мета. У статті запропоновано концепт Грицька Григоренка, цієї представниці української інтелігенції Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст., який присвячено місцевому (українському) селянству; беручи ширше, автор прагне показати українське село з суб'єктивного погляду письменниці в контексті еволюції її уявлень та інтерпретаційних практик. Зважаючи на ту обставину, що погляди на селянство Г. Григоренка ґрунтовно ще не досліджувалися й історіографічні студії відсутні, принагідно спробуємо детальніше опрацювати заявлену проблему, використавши художні описи селянства у творчості Г. Григоренка як досвід залучення їх у якості історичного джерела.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням творчості Г. Григоренка, у якій провідне місце належить селянству, його представникам (виведеним уявою образами), займалися такі відомі діячі як С. Русова, А. Гуляк, А. Погрібний та ін. Знайомство з їхнім доробком покликано дати ґрунт для загального розуміння суспільних реалій, у яких жила, творила, формувала своє бачення селянської маси інтелігентка, а також, власне, мотиви її підвищеної небайдужості до народу.

Так, у праці «Наші визначні жінки...» Софія Русова (1856–1940) зазначала: «Під псевдонімом «Грицько Григоренко» виступала в українській літературі в кінці XIX і початку XX ст. Олександра Косачева – письменниця немалого талану, з оригінальним, чисто песимістичним освітленням народного життя. Серед народників тої епохи вона виділяється своїм правдивим, реальним малюнком народного життя, без його ідеалізації. Але читаючи сумні оповідання Грицька Григоренка, ви відчуваєте, як йому болить та жорстока правда, що її він малює, від якої не дозволяє собі на крок відійти і яку він так хотів би розвіяти ясним промінням ласки й освіти. Ця скромна в своєму житті письменниця виступає в нашій літературі, як визначна сила» [1].

Далі С. Русова навела сторінки з біографії письменниці, у яких було простежено обставини її «закономірного» інтересу до селян, їхнього життя. З-поміж інших такі. У 1890-х рр. Олександра поселилася зі своєю матір'ю на одному з полтавських хуторів. Там почалося її безпосереднє «обсервування народних типів і народного життя», котре, утім, досить швидко перервалося. Дівчина вийшла заміж за сина Олени Пчілки – Михайла (Косача) й поїхала з ним в Дерпт, де її чоловік продовжував навчання в університеті. Після закінчення вишу він залишився працювати на фізико-математичному факультеті. У той період життя молодого подружжя побачила світ перша збірка народних оповідань Грицька Григоренка «Наші люди на селі». Крім іншого, ця подія означала, що попри перебування в тогочасній Естонії, письменниця залишалася відданою тим враженням, які вона вивнесла з української дійсності.

С. Русова зазначала, що перші оповідання письменниці не були ласкаво зустрінуті українською критикою, яка більше вже була орієнтована на модерні тенденції. Так, достатньо гостро проти відчутного в оповіданнях песимізму виступив авторитетний Б. Грінченко. Він дорікав авторці за нібито надмірну зневіру, безнадію, похмурість, доводячи, що насправді не все на селі було таким приреченим. До цих критичних міркувань долучився ще один знаний інтелектуал С. Єфремов. Він зазначав: Григоренко сказала «не всю правду», адже показала лише «темні фарби народного життя» [1]. Щоправда, знайшов за що й похвалити письменницю, оскільки виявив у її текстах цікавий матеріал для характеристики психології сучасника-селянина, особливо – селянки.

Підсумовуючи ці та деякі інші оцінні погляди на творчість Григоренка, Русова поділила її твори на дві групи – на оповідання етнографічно-побутові, у яких було змальовано тогочасне село, що перебувало ніби на економічному і моральному роздоріжжі, водночас (менша частина) – на оповідання з життя української інтелігенції, у яких репрезентовано модерні впливи (психологічний індивідуалізм) та незбориме шукання в житті краси.

Головна ідейна сила Григоренка, згідно з інтерпретацією Русової, – психологія людей села. Земля і праця коло неї були «наповнені» життєвими злиднями, темрявою, моральним занепадом. Усе разом доводило людей до розпуки, божевілля, нерідко до взаємної ненависті. Матері, бувало, кляли дітей, сини обманювали батьків, у родинах «одні одних поїдом поїдали» [1]. На цьому тлі з'являлися ледве помітні вогники надії: «І рвалася якась молода жінка до волі, раділа всяким шляхам визволитися з тих цупких обіймів понадсильної праці, невідрадної жорстокості» [1]. Проте в цілому на селі панувала приреченість, безвихідь. Словами героїні оповідання «Хівря язиката» загальний стан справ виглядав так: «Понаводять тих дітей, аж світ для них малий стане, а хліба не напахують так, щоб кожній дитині хоч по шматочку кожний день впало; стіни в хаті не розіпнуть, щоб кожному свій куточок був, тісно, гидко, сварка, бійка, вбого, а живуть! Як би не вмирили ті діти, той світ для них малий здався; тепер на душу іншому пів-аршина випадає, а тоді вже що було б?» [3, 108]. Отже, описуючи селян «без прикрас», авторка уявляла та показувала їх знедоленими, злими, але наштовхувала на висновки, що це все ненавмисно і виною всьому злидні та моральний занепад.

Для того, аби в художніх образах письменниці краще уявити історичні типи селян, цікавою є думка Анатолія Погрібного (1942–2007). У своїй книзі «Поклик дужого чину...» він докладно простежив життя та творчість Грицька Григоренка. Торкаючись часів, коли вона вперше стала відомою широкому колу громадськості, Погрібний підтримав думку І. Франка про прихильність до творчості цього колишнього «дебютанта письменства». Відомо, що в статті «Українська література за 1899 рік» Каменяр зауважував: «З глибоким знанням і гостротою зображує сільське життя на Україні письменниця, яка підписувалася псевдонімом «Грицько Григоренко» [2, 496].

Отже, наш інтерес до постаті Г. Григоренка додатково мотивований тим, що міркування цієї інтелігентки не проходили повз увагу відомих людей, а це означає, що її погляди відбивали вагомий зріз тогочасного розуміння інтелектуалами народу, його життя. А. Погрібний зазначив, що в перший випуск збірки «Наші люди на селі» було зумисно полемічно закладено явний «елемент шоку», розрахований на реципієнтів певної соціально-економічної та політичної орієнтації. Уже пізніше стане зрозуміло, що авторка не лише сперечалася зі своїми опонентами в «обхідний» спосіб – вона прагнула їх вразити, у чомусь навіть над ними позбиткуватися. Прочитавши оповідання, що відкриває збірку, можна зрозуміти, чому так критикували Григоренку за її позицію прихильники народницько-позитивістського спрямування літератури (розуміння реалій життя): вона, мовляв, спотворено зображувала селян, не знаходила в них нічого світлого, нарочито згущувала фарби [2, 497].

Погрібний вказував, що доказів для таких висновків не бракувало. Ось і оповідання «Сватання»... Уже з перших рядків твору дізнаємося, що його героїня, баба Сикліта, часто сиділа на холодній печі не тому, що не мала чим протопити в хаті, а виключно через лінощі, небажання щось робити. «Холодно, – дума Сикліта, витопить би, та нехай! Нехай Маруся прийде, то й витопить і страву зварить, а то ще по холоді ходитиму, та пак і топлива нема доброго... хіба кізяком, дак сирий, – не хочеться рук уробити», то ж і вирішила – «Нехай!», натягаючи при цьому на себе «щось дране, якесь манур'я, чи то спідницю, чи то хустку, і знов сидить на печі, підобгавши під себе свої сині від холоду ноги...» [3, 29].

Згідно з міркуваннями А. Погрібного, незвичайність цього змалювання полягала в тому, що здійснене воно було без тіні авторського співчуття. Навпаки – до однієї з відворотних рис селянки невдовзі додалися й інші: вона виявилася лайливою, її вислови «прокляте зілля» або «волоцюга» на адресу голодних дітей – найделікатніші; жорстока, бо нарікає на Бога за те, що під час епідемії дифтериту не забрав до себе хоч когось із її дітей: «Вже як я бога милосердно молила-просила, щоб прибрав хоч двох з моїх сиріт... Ні! А по хатах було по п'ятеро, по шестеро разом душило. Не дав бог, – усі живі...! І за що це мене Господь покарав, що я така нещаслива?» [3, 30]; виправдовує крадіжки («не вкрасти – не мати»), лицемірна. Та особливо прикметним було те, що з подібними вадами письменниця показала і її дітей. Дочка Маруся, що виходить заміж за вдівця, «робити не любила: ще шити собі сорочки, то так, а вже прясти або на жнивах, то ні, нудота!» [3, 38]; син Іванька – брехливий («й сам не знав, де в нього тая брехня бралася») і злодійкуватий; призвичаювалася до побрехеньок і найменша Софійка. З аналогічними акцентами характерологічних вад було зображено й решту, так би мовити, «типових» персонажів. Отак, наречений Василь Мітла обдурих Марусю щодо кількості своїх дітей і вже на весіллі «так наюжився, що мало молоду не побив»; його батько розраджує Сикліту, яка під час сватання виявила той обман: «Ця дитина... теє... вона все одно, що павучок маленький..., її скоро й не буде: таке маленьке та худеньке, сухеньке, дак воно теє..., не забариться й умерти, то чого ж ви клопочетесь, свахо моя?» [3, 41].

Спостерігаючи у творах Григоренка моральний і культурний занепад селян кінця ХІХ – початку ХХ ст., можемо констатувати факт, що герої її оповідань виправдовують соціальне зло (крадіжки, обман і т. д.) у зв'язку зі складною економічною ситуацією, невідворотним обезземеленням, низьким рівнем добробуту, також недосконалістю прийнятих рішень царських урядовців, котрі були людьми зацікавленими.

Якщо в оповіданні «Сватання» наголошено на явищах деморалізації селянства, то в наступному творі («Ось яка «сторія»), на думку А. Погрібного, акцент зроблено на соціальній нерівності та несправедливості, що в реальному житті нерідко розділяла навіть кровних родичів [2, 498]. Був, щоправда, у цьому оповіданні й персонаж, котрий авторка змалювала з певним до нього співчуттям, – старий Микита Бугай. Але, очевидно, пояснювати цей унікум варто було б тим, що цей селянин – релікт від уже колишньої епохи; для братоненависних порядків і манер нового часу він явно не підходив.

Наочним проявом нових порядків була затята боротьба, що її вели Микитин син Микола та його дружина Онилька – за переділ батькового городу на свою користь: мовляв, навіщо частка городу другому синові Іванові, коли разом зі своїми дочками він і так промишляє старцюванням? Погрібний зауважив, що згідно з авторською концепцією, деморалізаційні наслідки від соціальної несправедливості згубно позначалися як на тих, хто був «хазяїном на всю губу» (як Микола), й отже, усе «викручував так, щоб більше та більше

придбати, і все йому мало» [3, 49], так і на тих, котрі доходили до крайнього зубожіння. Миколин брат Іван, приміром, був зображений «лінивим та таким, що страх!» – настільки, що в нього руки опускалися «від бідарства». У творі наголошено, що спершу він розривався від жалощів, дивлячись на свою дочку-каліку, пізніше, запримітивши, що завдяки їй щедріше збирається милостиня, «вже й не хотів, щоб вона була зовсім здорова, бо прийшлося би тоді тяжко робити, а так – то всяке на каліцтво подасть, ось і проживуть як-небудь!» [3, 59]. Персонажі «Ось якої «сторії» не розминалися з крадіжками, нерідко раділи чужій біді. Бувало, що навіть діти цим грішили. А ще повсякчасно лялися, вживали перейняту колись своїми предками від росіян ненормативну лексику. Соціальна нерівність навіть серед рідних призводила до морального занепаду, певної деградації, злочинів, лінощів та використання фізичних вад, як можливості отримати певні блага.

Погрібний зазначав, що авторка не відмовлялася від логіки «писати страшно», що була наскрізною ознакою всієї її творчості. Та й у інших оповіданнях не давала підстав для двозначного розуміння власної позиції. Так, в оповіданні «Старий-молодий» письменниця змалювала образ життєрадісної, доброї та поетичної людини – селянина Грицька Зануди, котрий до старості прожив в ілюзії, що він усе ще молодий. Одружившись удруге з багатодітною вдовою, він перетворив свій дім на пекло для власної і синові сімей.

На відміну від інших творів, де зображено селянок, котрі втратили навіть материнські почуття, в оповіданні «Доля» увагу звернено на самозречену любов героїні до своїх дітей, які завдають їй лише прикрощів. В оповіданні «Батько», добрий та працьовитий старий Мирон, буквально розривався між дітьми, аби лише було у їхніх сім'ях краще життя, подумки прийшов до висновку, що лайливість та грубощі селян зумовлені життєвою скрутою: «Не можна при нашому житті не битись і не лаятись: всякий лихим робиться, бо того нема, теє треба, то коняка здохла, то жито не вродило!» [3, 223].

У тому, що в Г. Григоренка були охарактеризовані справді різні люди, переконують й інші художні сюжети. Такі, приміром, як персонажі з оповідання «Хто кого?» – брати Опанас і Захар Малютенки, що боролись за право опікуватися племінницею Якилиною, у якої по смерті батька залишилося дві десятини землі та хата з городом. Захар хитрий, збагачувався завдяки своїй спритності, умінню обманути кожную нову людину, де треба «і підмастити, і підвести, і під'їхати... що ніхто про ти нього не встоїть», він «мигтів, як шкло на сонці, ріжним цвітом, бо не був однаковим, а все ріжний з ріжним людом» [3, 157]. З різними людьми він розмовляв та поводився по-різному – «...з одним говорив гордовито, коли той що-небудь його просив, з іншим говорив солоденько, кланявся йому, коли той йому що приказував, з гулякою пив горілку, зі скупим сам був скупим, у щирого все виманював та випрохував» [3, 155]. Типовим також виявився образ здирника Опанаса. Одружившись з багатою, Опанас позичав гроші під проценти і з цього розбагатів: «Опанас щитав і сам, що гроші не дурниця: з грошима все можна, а без грошей – нічого; він думав, що за гроші тільки батька рідного не купиш, та й то – хто його знає, а що дітей можна купити, дак так!» [3, 162]. Стає зрозумілим, що обидва брати втратили людську гідність, поставивши за мету збагатитись.

В оповіданні «Самі собі» зображено образ селянина-багатія Турпака. Разом із дружиною вони жадібно нагромаджували гроші. Турпак був настільки відлюдькуватим та самостійним, що навіть занапастив життя своїй дочці, утішався з того, що та пішла з дому. «Стоокій», як його прозвали селяни, радів, що вони з дружиною «...зостались знов самі собі: так тихо стало у них та ловко»» [3, 275].

Оповідання «Ніяк не вмере» особливо колоритне своїм задумом. У ньому Григоренко акцентувала увагу на традиційній для села ваді: патріархальності селян, яка в умовах зіткнення з модерними практиками соціального поведіння набувала ознак тупості, затурканості, примітивності й навіть ледарства, негатив яких особливо видимо поставав на тлі випадків недоброго ставлення один до одного. Принагідно авторка звернула увагу на самобутню селянську філософію буття – на прикладі старої Кононихи, котра трималася за життя, як «борона за траву», досить добре зобразила архаїчні уявлення на проблему життя та смерті. Водночас в оповіданні «Вона «грамотна», Григоренко хоч і показала розвинену сільську дівчину, котра вміла читати, любила поезію, увагу, все ж, було звернено на «негатив»: на те, з якими насмішками і глузуванням сприймали селяни Оксану Короленко («Куди бабі наука? Її діло діти, а не що! От нізачо не оженив би свого парубка і з

такою «книжкою») [3, 337], на їх переконання, що якщо навчено дівчину грамоті, значить, «її спорчено».

На думку Погрібного, у тому, що увага письменниці постійно була прикута до процесів, які відбивали й характеризували життя народу, свідчить також сюжет оповідання «Смерди». Його персонажі – пролетаризовані селяни, котрі намарне шукали щастя в місті [2, 504]. В наступному оповіданні «Чи по правді?» Г. Григоренко намагалась охарактеризувати революційні події 1905–1907 рр. Увага у творі концентрувалась навколо вимушеності протесту людей проти експлуатації, що засвідчувало добру обізнаність письменниці з суспільними реаліями початку ХХ століття.

Дослідник творчості Г. Григоренка – Анатолій Гуляк (1961), у книзі «Володимир Винниченко. Грицько Григоренко: штрихи до портретів», зазначав, що враження від творів авторки лишилися неоднозначними. Письменницю звинувачували в хворобливому інтересі до моральної деградації селян, у песимістичному погляді на сільських людей, навіть у зневазі до них. Справді-бо, коли більшість українських письменників повсякчас нагадувала і стверджувала, що тільки в народі можна було знайти безконечний зміст буття, високу мораль і поезію почуттів, то Г. Григоренко говорила про грубий майновий матеріалізм, що панував «над народом». Тобто авторка не підтримувала «народницьку» течію в умовах ствердження ідей реалізму й модернізму, уряди-годи її погляди були радикально протилежними, що все ж не означало байдужості до долі українського селянства [4, 134].

У статті «3 безодні народного горя (Штрихи до портрета Грицька Григоренка)» А. Гуляк підсумував, що майже всі оповідання авторки розкривають тему безраднісної долі сільської бідноти. Малоземелля і безземелля, наймитство, сирітство, бездоріжжя і соціальна безвихідь – ось основне коло проблем, що цікавили письменницю. Добре знаючи селянський побут, розуміючи психологію «мужика», Григоренко спостерігала й змальовувала без прикрас картини народного горя. Герої її творів були звичайнісінькими людьми. Зображуючи їх життя на тлі щоденного побуту назагал традиційного села, письменниця намагалася нічого не прикрашати. Причини морального занепаду селян вбачала в соціальній приниженості, злиднях, неписьменності. Водночас зуміла показати, як нові економічні відносини, які проникали в село непомітно (неосмислено) для його мешканців, призводили до ще більшого зубожіння одних і збагачення других. Дуже часто безпорадними в таких умовах виявлялися не лише окремі індивіди, а й усі громади. Отже, письменниця, як творча особистість, десь краще розуміла «нерв» сучасної їй історії за багатьох політиків, ідеологів, науковців-гуманітаріїв [5, 74–75].

В 1880–1890-х рр. проблема переселення українських селян набувала великої гостроти. Уряд Російської імперії вбачав у еміграції дієвий засіб для вирішення аграрного питання. Остерігаючись виступів голодуючих і безземельних селян, влада заохочувала переселення до Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу і Середньої Азії. Але, проголосивши на словах допомогу переселенцям, вона перетворила цей процес в знущання над людьми, не надавши їм жодної допомоги на нових необхідних територіях.

Саме темі переселення селян в окраїнні райони імперії присвячене оповідання Грицько Григоренко «Переселенці (3 дому і додому)». Дослідниця творчості письменниці Т. Грабенко у своїй статті «Художній тип селянина в оповіданні Грицька Григоренко «Переселенці (3 дому і додому)» відмічає, що «в оповіданні мовою художніх образів і картин розкрито соціально-економічні причини переселенського руху, що став однією з болючих ран поневоленої царизмом України» [6, 160]. На думку Т. Грабенко, Г. Григоренко у творі якби виділила чотири найважливіші причини селянської еміграції і, відповідно, поділила селян, які переселялись до Сибіру, на чотири типи, а саме: «знедолені селяни, які гибли в злиднях, не бачачи просвітку у своєму житті»; ті, які жили у достатку, але хотіли ще більше збагатитись; селяни-багатії, у яких було багато грошей, та не було на що їх витратити, їхали з бажанням побачити світ та селяни, яким було все одно, де жити, і «вони, як тріска за водою, ішли за другими» [3, 288].

До першого типу селян письменниця віднесла головного героя оповідання Гната Соболєнка, безземельного багатодітного батька, гарного господаря, працювиту людину. Вбоге існування настільки набридло Гнату, що він вирішує ризикнути і йти шукати кращої долі в холодному Сибіру, у Томській губернії, аби знайти своїм дітям землю і врятувати їх від поневірянь у наймах, яких зазнав і сам: «Що ж, справді, невже без землі отут і пропадати?»

Невже мої два хлопці будуть, як і я, на чужій ниві, в чужій хаті сидіти або купований хліб їсти, а чи будуть по чужих людях за кусок хліба тинятись? Е, ні, не хочу я цього! Треба собі десь місця шукати, треба кудись іти світ за очі, іти й іти! Вже ж повинен десь і для моїх синів наділ бути, повинна бути вільна земля – там, у Томській. Скільки ж людей тепер туди збирається! Є там землі багато, – на всіх стане!» [3, 287].

Та не знайшов Гнат Соболєнко, як і більшість обездолених селян, щастя на чужині. Там чекали на нього ще більші злидні: проживання у землянці, неродюча земля, обмаль харчів, холодний клімат, хвороби і смерть дітей («жили вони, як в острозі, як вовки в лісі...») [3, 305]. Усе це змусило Гната повернутися додому і бідувати ще більше, бо за той час хату його продали – доводилося мешкати в чужій, орендуючи на не вигідних умовах землю. Урешті-решт, бажання поліпшити власний добробут у такий радикальний спосіб призвело до ще гірших умов проживання. Ця картина з поверненням селянина на батьківщину репрезентувала сувору сільську дійсність того часу.

Висновки. Отже, своєю літературною творчістю Г. Григоренко репрезентувала якісно новий (можливо, на перший погляд, і не такий радикальний) погляд на селянство. Вступаючи в інтелектуальний двобій із прихильниками народницько-позитивістського розуміння реалій сільського життя, вона показала селянський світ Наддніпрянщини без популярних раніше романтичних прикрас і міфів, без сентиментального авторського співчуття. Інколи письменниця заходила настільки далеко, що ставало видно немилосердя, грубість, лінивість, схильність до крадіжок, навіть жорстокість пересічних сільських людей. Сукупно картина поставала так, що селяни були не лише жертвами, як їх частіше всього прийнято було зображувати, а й почасти самі виявилися причетними до тих негараздів, які спіткали їх на зламі століть.

Список використаних джерел та літератури

1. Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети / Софія Русова. – Вінніпег, 1945. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua>
2. Погрібний А. Поклик дужого чину : Статті. Портрети. Силуети. Наближення. Публіцистика / Анатолій Погрібний, вступ. слово В. Г. Дончика та П. П. Кононенка. – К. : Просвіта, 2009. – 680 с.
3. Григоренко Г. Вибрані твори / Грицько Григоренко. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1959. – 494 с.
4. Винниченко В. Грицько Григоренко : штрихи до портретів / О. Гнідан та ін. – К. : Виш. шк., 1995. – 223 с.
5. Гуляк А. З безодні народного горя (Штрихи до портрета Грицька Григоренка) / Анатолій Гуляк // Укр. мова і література в школі. – К., 1990. – № 6. – С. 72–77.
6. Грабенко Т. Художній тип селянина в оповіданні Грицька Григоренка «Переселенці (З дому і додому)» / Тетяна Грабенко // Літературознавчі обрії. Праці молодих вчених. – К. : Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка НАН України, 2010. – Вип. 17. – С. 159–162.

References

1. Rusova, S. (1945) *Our outstanding women. Literary characteristics-silhouettes*. Winnipeg. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua> (in Ukr.)
2. Pohribnyi, A. (2009) *Call of a strong rank: Articles. Portraits. Silhouettes. Approximation. Journalism*. Kyiv: Enlightenment (in Ukr.)
3. Hryhorenko, H. (1959) *Selected works*. Kyiv: State Publishing House of Fiction (in Ukr.)
4. Hnidan O. (Ed) (1995) *Volodymyr Vynnychenko, Hrytsko Hryhorenko: strokes to portraits*. Kyiv. (in Ukr.)
5. Hulyak, A. (1990) From the abyss of the people's grief (Strokes to the portrait Gritskaya Grigorenko). *Ukr. mova i literatura v shkoli (Ukr. language and literature in school)*, 6, 72–77 (in Ukr.)
6. Hrabenko, T. (2010) *Artistic type of peasant in the story of Hrytsko Hryhorenko «Immigrants (From home to home)»*. *Literaturoznavchi obrii. Praci volodyh vchenyh (Literary horizons. Works of young scientists)*, 17, 159–162 (in Ukr.)

PLATMIR Yaroslav, Postgraduate student, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: metsepman91@gmail.com

«ANTI-POPULAR» VIEW OF HRYTSKO HRYHORENKO ON UKRAINIAN PEASANTRY FROM NADDNIPRYANSHCHYNA REGION

Abstract. Introduction. *The outlook of European intelligentsia represented by litterateurs, artists, researchers, has shifted dramatically at the turn of the XIX–XX centuries. Naturally, these circumstances caused certain rethinking of the understanding of the phenomenon of the Ukrainian peasantry by the intellectuals of Naddnipryanshchyna region who started to pay their attention intensively to this issue no later than during romanticism period.*

One of those who tried to see people differently and partly change the previous view was Hrytsko Hryhorenko, a female representative of intelligentsia. By then, she belonged to a new generation of

writers and presented such literature trends as realism with the elements of impressionism (modernism).

Purpose. The main idea of the author's research was determined by exploration of H. Hryhorenko's thoughts on peasant subject despite the fact that there are many memoir works and children's fiction that also belong to her. While analyzing points of view of this extraordinary personality, ideas of Hryhorenko's contemporaries, the members of research studio of her legacy were also taken into account – among them are S. Rusova, T. Hrabenko, A. Huliak and others. Such complex approach will allow creating comprehensive and detailed analysis of the subject declared above.

Results. It is worth to admit that researchers of Hrytsko Hryhorenko's works repeatedly emphasized on the finding of absolutely new author's concepts of the Ukrainian peasantry of Naddnipyrianshchyna. Quite often they called them as «anti-popular». Hryhorenko described «our villagers» in an unusual way, different from what it was accepted at the time of romanticism psychology. As a personality who worked at the turn of centuries, she did not renounce to describe imperfections and even crimes of peasants, showing «free of corvee» life.

Conclusion. In this article you will find analysis of such works of H. Hryhorenko as «Khivrya sharp-tongued», «She is competent», «Migrants (From home to home)», «Marriage proposal», «Old-young»), a representation of the new author's interpretation of the Ukrainian peasantry of Naddnipyrianshchyna, her new attitude towards rural people, often quite critical, sometimes indeed anti-popular; but in no way anti-national. Works of Hryhorenko contained the original vision of the state of affairs on the threshold and during revolutionary events of 1905, they testified new tendencies within the intellectuals' views on village life, that soon will disappear under the rule of bolshevist policy.

Key words: intellectual presentation, intelligentsia, peasantry, modernization.

Одержано редакцією 8.11.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 94(470+571)«1905/1907»(092) Шестаков

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор
кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

КОНЦЕПЦІЯ «СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РОКІВ»

А. В. ШЕСТАКОВА

Представлена стаття порушує тему формування теорії селянської революції, і розкриває зміст наукової концепції селянської революції 1905-1907 року, розроблену Андрієм Шестаковим. А.В. Шестаков розглядав селянську революцію як самостійне соціальне явища періоду 1905-1907 років. Її епіцентром була Україна. Метою селянської революції було оволодіння землею поміщиків. Організаційною силою революційного руху виступали сходи мешканців сіл, на яких селяни приймали рішення щодо своєї політичної поведінки. Селянська революція не змогла досягти своєї мети. Однак, результатами революції стали розпродаж поміщиками своїх земель та купівля її селянами, підвищення заробітної плати у сільському господарстві, впровадження урядом програми переселення селян на вільні землі, зростання політичної свідомості селянства. Концепція Шестакова, створена в 1920-х рр., схожа з концепцією «Великої селянської революції 1902-1922 років» В.П. Данилова, яка в сучасну епоху представлена як «нове знання». Така ситуація засвідчує відповідність теоретичної спадщини А.В. Шестакова нинішньому рівню наукового знання.

Ключові слова: селянство, селянська революція, аграрна революція, А.В. Шестаков, В.П. Данилов.

Постановка проблеми та аналіз досліджень і публікацій. Революція 1905-1907 років, у порівнянні з подіями 1917-го, традиційно знаходиться, так би мовити, у тіні наукової і загалом суспільної уваги. Поза увагою сучасного інтелектуального простору залишається й незвична її інтерпретація, залишена відомим істориком 1920-х – 1930-х років Андрієм Васильовичем Шестаковим, і відображена у понятті «Селянська революція 1905-1907 років». Історіографи відзначають, що А.В. Шестаков присвячував себе в основному досл-

ідженню аграрної історії – «Праці з аграрної історії ... складають основну частину наукової спадщини А.В. Шестакова» [1, 140], і водночас констатують, що «Провідною темою його творчості була історія революції 1905-1907 років ...» [2, 284], при цьому присвячував він свою увагу «Переважно ... селянському руху в роки першої російської революції» [3, 5]. Слід також враховувати, що вчений був сучасником і безпосереднім учасником тієї революції. Такі обставини дають підстави серйозно поставитися до наукового бачення істориком характеру революційних подій початку ХХ ст. і з'ясувати концептуальну специфіку поглядів вченого щодо порушеного питання. Представлена розвідка претендує на спробу його висвітлення і актуалізації серед наукової громадськості. **Мета** її розкрити сутність концепції селянської революції 1905-1907 років, запропоновану А.В. Шестаковим.

Виклад основного матеріалу. А.В. Шестаков розглядав селянську революцію 1905-1907 років як самостійні соціальне явища. Причиною цієї революції, з точки зору вченого, був комплекс соціально-економічних проблем, передусім «Малоземелля ... за постійного зростання населення». Воно, у свою чергу, спонукало селянство до оренди, яка зазвичай «мала характер відробітків», які здійснював «селянин своїм примітивним інвентарем, своєю ... конячкою». За таких економічних умов селяни були «виснажені вічною голодовою», а у поміщиків причини модернізації свої господарств виявилися відсутніми – це «просто було не вигідним». Ситуація ускладнювалася тією обставиною, що й наймитів за гроші «навіть чи приносило «щастя» в курну оселю кабального селянина». Адже «Ціни на робочі руки ... з початку 1901 р. ... не підвищувалися, а скоріше знижувалися» і водночас «Йшов безперервний ріст цін на предмети продовольства та одягу», а також «інше лихо ... – ціни оренд і ціни ... на землю весь час зростали і зростали» [4, 15-19].

Крім малоземелля, цикл взаємозалежних проблем породжувала фіскальна політика російського самодержавства – «Податковий зашморг», як казав Шестаков. «Селянин згинався в три погібелі під гнітом цілої лавини прямих, викупних, непрямих, земських, страхових і всяких інших платежів і податків», – писав вчений. Розходи селянського бюджету виявлялися значно більшими, ніж доходи. Для розрахунку з державою врожай «восени доводилося ... продавати для сплати податей і недоїмок, а навесні знов купувати на посів і для харчування за високою ціною, брати хліб у борг ... під ... відробітки або плату натурою ... з велетенськими відсотками». Від такого життя «Селяни втрачали ... залишки свого інвентарю, розорювалися, зубожіли, кидали господарство, переходили в лави безземельних, безкінних пролетарів». На нестерпні умови господарювання та матеріального життя селяни напередодні революції змогли відповісти лише скороченням посівів та тяглової та м'ясомолочної худоби. «У «благодатній» Україні розмір посівів на душу наявного населення упав до 42%». Безкінних «У південно-західному районі – понад 54%», – зазначав Шестаков [4, 16, 21-22].

Російсько-японська війна остаточно знекровила селянство і «революція стала неизбежной», «явилась єдиним виходом і того тупика, у який загнали народ поміщики і буржуазія». Соціальні виступи промислових робітників в містах давали приклад радикальних дій і селянству. Врешті-решт, для сприйняття революційних ідей «Ґрунт був достатньо добре зораний, розрихлений гнітом і голодом. Насіння дало криваву прорість», – так образно писав історик про визрівання селянської революції [4, 27].

Загалом причини революції 1905-1907 років були закладені у 1861 році, який зумовив ряд неприйнятних для селянства в економічному та політичному відношенні тенденцій. Вчений відзначав періодичні спалахи селянської соціально-політичної активності впродовж пореформеної десятиліття – «смуга росту», як він казав. Перше піднесення охопило п'ятиліття після 1861 року, друге продовжувалося з 1876 до 1885 року і «третя смуга росту починається з 1895 до 1904 року» [5, 9-10]. Іншим разом Шестаков писав, що революції передували інтенсивні селянські виступи кінця 1890-х та перших років ХХ ст. – як він каже, «перші спалахи», які «мали місце майже по усіх куточках Росії». Не оминув увагою Шестаков селянські виступи 1902 року. «1902 рік, – визнавав він, – показав, що селянство дійсно серйозно ступає на шлях «активних дій». При цьому «гроза спалахнула сильніше всього у Малоросії і в Поволжі». Однак, початок селянської революції відносить до наступних часів. 1903-1904 роки в його інтерпретації постають як продовження селянських виступів, зокрема в Чернігівській, Київській і Подільській губерніях, які вилилися «в 1905 р. у справжню селянську революцію» [4, 27-33].

Загалом революційна криза 1905 року, з точки зору А.В. Шестакова, «повинна розглядатися як революція робітничо-селянська». «Селянство, – говорив він, – брало участь у революції, як одна із сил, котрі мали б знищити «старий порядок». Іншою силою революції – «був робітничий клас». Селянська і робітнича революції становили два головних русла революції. У цих «обох головних руслах революції» були свої особні завдання. Селянство прагло землі, «боролось за відібрання землі від поміщиків, казни, царської сім'ї, монастирів, церков». Щоправда, «висувало і ... вимоги політичних свобод». Водночас робітники домагалися «знищення царату, політичної свободи», «вимагали кращих умов життя і праці», а в подальшому – соціалістичних перетворень. Водночас селянство «далі дрібно-го самостійного особистого господарства на очищеній від поміщиків землі не йшли і ніяких «далеких» цілей собі не ставили», – зазначав Шестаков, і загалом «Селянство ... більше вимагало економічної перебудови і менше політичної». Робітники, навпаки, передусім «робили політичну революцію». Щоправда, були і спільні цілі. Прагнення політичних прав служило ґрунтом для поєднання революційної боротьби селянства і робітництва [Див.: 5, 4-5]. Однак, так би мовити, інституціональна самостійність революційної поведінки селянських мас внаслідок специфіки завдань, які вони ставили, очевидно, для Шестакова, як для історика та професійного революціонера, безпосереднього учасника і сучасника подій, не викликала сумнівів.

«Величезна селянська революція по усій країні», як казав Шестаков, на вересень–грудень 1905 року розлилася на 261 повіт Російської імперії, який становив 52% їх кількості. Після певного спаду селянської активності на початку 1906 року в травні–серпні революційні виступи землеробів охопили 50% повітів [5, 10, 27]. При цьому вчений відзначав нерівномірність інтенсивності селянського руху. Його епіцентром, очевидно, бачилась Україна. «Досягнувши на південно-заході найбільшої широти, – писав Шестаков, – тут рухом було охоплено близько с усіх повітів, – він у напрямку півночі, сходу і півдню поступово слабнув» [4, 47]. Дійсно, українські регіони Російської імперії відзначилися високим рівнем соціально-політичної активності селянства. Революційні виступи впродовж 1905-1907 років у Лівобережній Україні охоплювали 100% повітів, у «Південно-Західному краї» – 97,2% та правобережній частині Півдня України – 82,1% [5, 52].

Шестаков виокремлював дві основні форми революційної боротьби селянства. Перша – «продовольча форма селянської революції», яка включала ««Разборку» хліба, порубку лісу, розгроми садіб, заводів». Друга форма – «запашки земель поміщицьких, удільних, казенних, церковних, монастирських». Вчений відзначав, що «У першому випадку селяни відбирали засоби споживання, у другому ... – ... переходили до ... захоплення засобів виробництва». Виділяв Шестаков і таку форму як «відмова від сплати податей і податків». Як форму боротьби він характеризував і бойкот – відмову селян від оренди та найму на роботу. Категоріальний апарат для систематизації форм і методів боротьби був Шестаковим не до кінця продуманим, а можливо він не вважав його принциповим [4, 38-39, 40-42].

А.В. Шестаков підкреслює цілком осмислений з боку селян характер радикальних виступів – спостерігалась, за його словами, «певна організованість» погромів поміщицьких садіб. У них він вбачав свідоме бажання селян «випроводити панів із села і заволодіти їх землею». Знищивши житлову і господарську інфраструктуру поміщиків, їх «вивозили на ближчі залізничні станції і відправляли у міста». Поділ поміщицького майна хлібороби здійснювали за певними виробленими «правилами», за рішеннями сільських сходів, спеціально створених «комітетів» і «братств». Для нападів на поміщицькі володіння та захисту від царських властей селяни організовували озброєні «бойові дружини». Водночас вчений не приховував і стихійну деструктивну складову селянських виступів. «У руйнівній стихії були ... знищені цінні бібліотеки, картинні галереї ... Натовпи селян вривалися у ненависні панські палаци, розбивали мармурові статуї, рвали картини, різали на куски килими ...», – писав очевидець подій революції Шестаков [4, 40-41]. Вчений відзначав, що українські регіони були одними з найактивніших у погромах «поміщицьких садіб». Останніх за осінь 1905-го та зиму 1905-1906 років було розгромлено «у малоросійських губерніях понад 200» [4, 40-41]. При цьому у Катеринославській і Харківській губерніях захоплення землі і погроми поміщицьких садіб спостерігалися в 75-99% повітів, у Полтавській, Чернігівській, Київській, Херсонській і Таврійській – 50-74% повітів. Щоправда, від них відставали Волинська і Подільська губернії, де вказаний показник у першій не досягав 25%, а другій був менше 50% [5, 13].

Шестаков вказував на принципову відмінність різних прошарків землеробів у їхній соціально-політичній активності і мотивації. Найпослідовнішими учасниками революції були найбільш вразливі представники селянської верстви. «Сільська біднота і пролетарські елементи селянства були становим хребтом аграрної революції», – відзначав Шестаков [4, 7]. Водночас вчений висловлював думку, що страйкову боротьбу сільськогосподарських робітників слід розглядати як явище пролетарського руху, а не селянського. Він вважав, що «неправильно змішувати батрацький рух з селянським аграрним рухом, невірно зводити в одну групу рух дрібних виробників і рух сільських робітників». Однак, і відірваними сільські батраки від селянського руху також не були. «... цей батрацький рух не був відірваним від руху дрібних виробників, ... учасниками його часто були самі дрібні виробники, вимушені ставати тимчасово або більш постійно в лави батраків». Вчений констатував, що у різних регіонах Російської імперії вплив сільгоспробітників на селянський рух мав свою специфіку. При цьому «... сільська біднота України ... не могла піднятися до ролі гегемона селянського руху України ...» [6, 3, 6-7].

При цьому Шестаков не пояснив, чи слід у такому разі розглядати сільський пролетаріат взагалі як рушійну силу селянської революції, чи просто фактор впливу на вирішення аграрного питання, що виступав, за його словами, «становим хребтом аграрної революції». Це тим більше актуально, що за даними Шестакова, «із окремих районів, охоплених страйками, на першому місці за кількістю страйків повинна бути поставлена Україна» [6, 4]. Можливо, постановка питання про самостійність сільськогосподарських робітників щодо селянського руху виникла внаслідок еволюції поглядів вченого чи врахування змін у політичній кон'юктурі, адже опублікування його позицій з цього питання припало вже на 1930 рік.

Чимале значення відводив А.В. Шестаков питанню революційності селян середнього рівня достатку та заможних хліборобів. 1923 року у своїй праці «Бунт землі» він говорив, що в революцію «Місцями ... втягувалися і більш заможні прошарки села, інколи навіть і справжня сільська буржуазія», однак – «це були винятки» [4, 7]. Згодом, 1926 року, Шестаков дав досить докладну характеристику причинам цих «винятків». Він відзначав, що заможна частина селянських господарств бачила в поміщиках-землевласниках своїх лютих конкурентів. Така якість останніх зумовлювалася значно кращими умовами господарювання, ніж у селян, незалежно від їх рівня достатку. «... становище поміщика, – зазначав Шестаков, – який мав у розпорядженні і капітал, і кредит, і тяглову скотину, і машини у більших обсягах, ніж селяни, давало йому на ринку більше переваг перед останнім.» Тому «у багатьох випадках ініціаторами руху були не бідняки, а середні і заможні селяни – аж до куркульства, ... зацікавленого в розширенні земельних угідь за рахунок поміщика» [5, 16, 18].

Щодо специфіки українських земель, то А.В. Шестаков відзначав велику роль орендних відносин у розвитку селянського господарювання та долучення до революційних виступів заможної частини селянства. Поміщики «просто відмовляли селянству в оренді землі», – говорив він, – і «Підвищуючи ціни на оренду і взагалі на землю при її продажі, поміщики заважали ... правильному росту селянського господарства». У результаті – «І для бідняка і для заможного ... було необхідно «здолати поміщика» – відсторонити його від землі і почати на ній господарювати самим ...» [5, 17, 19]. Отже, Шестаков розглядав боротьбу за відібрання у поміщиків землі консолідуючою основою ідеологічних уявлень і практики життя усіх прошарків селянства, їх ясно усвідомленим спільним завданням.

Водночас позицію А.В. Шестакова щодо характеру революційності заможного селянства не можна вважати вповні однозначною, а можливо вона відзначена й непослідовністю його поглядів. Вже після написання своїх основних праць з історії селянської революції, у 1930 році, він констатував, що «зовсім недостатньо розроблена тема про роль у революції окремих класових груп селянства». Слідом за цим вказував, що «треба відмовитися від ... ще збережених уявлень про участь куркульства в революції 1905 р. ледве не у якості застрільника в її селянському секторі». А далі зазначав: «не слід забувати, що основний союз між пролетаріатом і селянством проти поміщика вибудовувався не між куркулем і біднотою, а між останньою і середнім селянством». Шестаков намагався показати динаміку взаємостосунків «окремих класових груп селянства», яка мала місце в ході революції. Він говорив, що «розмежування класових сил на селі у 1905 р. ще не відбулося,

але тріщин у середині «єдиного фронту» було чимало ...». Однак, далі ситуація, з його точки зору, набувала принципово іншого характеру. «... в 1905 р., і особливо після століпінської реформи, – писав Шестаков, – куркульство із опозиції до поміщицького землевладіння все більше і більше переходить до його захисту» [6, 3, 9-11]. Так він казав у своїй публікації 1930 року. А за сім років перед тим, у 1923-му, зазначав: «Винятком були ... протести сільських багатіїв проти розгрому панських садіб, напади куркулів на селянську бідноту, що піднялася на повстання» [4, 7]. Такий сценарій аналізу соціальної поведінки заможного селянства з боку вченого може мати уточнюючий характер чи свідчити про еволюцію поглядів. Однак, можливо, маємо справу з врахуванням Шестаковим політико-ідеологічної кон'юнктури, що склалася вже після опублікування його основних праць з історії селянської революції. Положення, висловлені 1930 року, очевидно були покликані підкреслити контрреволюційну сутність заможних селян та унебезпечити вченого від звинувачень у необ'єктивному висвітленні їх ролі.

Однак, розпочата, за версією Шестакова, у 1905 році селянська революція у 1906-му пішла на спад. «У 2-й половині 1906 року рух втратив свій масовий характер. Селянська революція пішла на спад», – констатував вчений. У своїй роботі «Бунт землі», виданій у 1923 році, Шестаков саме 1906 роком датує завершення селянської революції [4, 47 та ін.]. Інша його монографія, що вийшла друком через декілька років, визначає хронологічні межі 1905-1907 роками [5].

Незважаючи на поразку революції, А.В. Шестаков не був схильний до применшення її значення для селянства. Вчений констатував цілий комплекс здобутків революційної боротьби, які позитивно позначилися на соціальному становищі землеробів та сприяли прогресу сільгоспвиробництва. Головним завоюванням революції для селянства А.В. Шестаков вважав «перехід до нього земель поміщиків, щоправда ... на надзвичайно важких умовах». Налякані революційним лихоліттям поміщики намагалися спродувати свої землі. В деяких губерніях дворяни позбавилися близько третини земельних площ. Покупцями землі стали заможні селяни та особливо селяни-середняки, які, щоправда, понесли при цьому значні фінансові втрати. «... бідняцька частина села, котра ... робила революцію своєю кров'ю, опинилася осторонь» У підсумку земельного перерозподілу «створювалися умови для нової революції», однак залишки феодально-кріпосницьких порядків були значно посунуті. Шестаков вказував, що після революції 1905-1907 років «Замість старого кріпосника-поміщика все більше значення набував поміщик-господар, працюючий на основі використання найманої праці». Водночас «хозяйственный мужичок» витісняв «селянина-напівпролетаря». Ударом по феодально-кріпосницьким пережиткам було і скасування у 1906 році викупних та деяких інших платежів, а також самовільне відібрання селянами у ході революції поміщицького майна, цінність якого склала до 100 млн. руб. золотом [5, 79-81].

Певну позитивну роль Шестаков відводив програмі переселення селян до Сибіру, яке «дещо розрядило земельну гостроту, хоча й ненадовго». Більше значення мало зниження орендних цін – приблизно на одну третину, до якого примусили поміщиків селянські виступи. Наприклад, у Полтавській губернії ціни знизилися у порівнянні з дореволюційними на 30%. Помітно зросли і площі, що здавалися селянам в оренду. Шестаков вважав, що зрушення, які відбулися в орендних відносинах, дали селянству додаткового щорічного доходу на 25 млн. руб. Революція також зумовила підвищення заробітної плати в сільському господарстві. Найбільше – у Південно-Західному краї, де страйковий рух селянства мав особливо активні форми. Щоправда, у Новоросійському краї відбулося певне зниження заробітків найманих сільгоспробітників [5, 79-81].

Серед результатів революції Шестаков відзначав принципові зміни у масовій свідомості селянства, виробленні нових політичних уявлень та уподобань. За образними словами вченого: «Криваві генерали, приборкуючи мужика, вибивали з його голови усю стару вікову дурість, що залишалася ще від часів проклятого кріпосництва». Селянство швидко позбавлялося споконвічної віри в царя. «... ця революція, – говорив він, – ... допомогла селянам подолати віру в царя і надію на одержання милостей» [5, 83].

Відзначаючи здобутки революційної боротьби, Шестаков все ж говорив, що її результати – це результати революції, «що не змогла дістатися повної перемоги». Революція не вирішила ключових проблем селянської бідноти і селян-середняків, які «при створених

після ... 1905-1907 рр. умов не могли стати ні «міцними», ні «сильними». Тобто – не створила умов для сталого розвитку селянського господарювання. А «Це означало, – робив висновок Шестаков, – необхідність продовження розпочатої в 1905 р. революції». При цьому селянство цілком усвідомлювало цю обставину, і в його свідомості інтенсивно формувалося «усвідомлення необхідності і невідворотності революції» [5, 82-83].

А.В. Шестаков у ході висвітлення селянської революційної боротьби, торкався теми столипінської аграрної реформи. Вона розглядається як безпосередній наслідок революції 1905-1907 років та передумова революційного вибуху 1917 року. Безпосередню причину проведення реформи Шестаков бачив у стремлінні царських властей зруйнувати організуючу силу селянського руху – сільську громаду. «В общині правлячі кола побачили джерело усіх бід і нещастя для поміщиків», – говорив він. Аграрна реформа спрямовувалася на те, щоб, з одного боку, «зруйнувати общину», забезпечити «розпорошеність селян по хуторах» і, таким чином, унеможливити «можливість для селянина діяти «миром», а з іншого – створити «господарства одноосібного власника, на якого можна було б покласти, що він не стане чинити замах на ... панів поміщиків» [5, 82]. Однак, проведення столипінської реформи та її наслідки зумовили лише подальшу революціонізацію селянських мас. Заходи з втілення, задуманої правлячим режимом, реформи, «ще більше погіршували становище середняцьких і бідняцьких прошарків села», «сприяли створенню на селі розорених «хазяїв» – безземельних, безкінних, безкоровних, полупролетарів і пролетарів». Перша світова війна ще більше загострила ситуацію, і «Нова революція насувалася не по дням, а по годинам ...» [7, 4].

Принципово важливим є висвітлення А.В. Шестаковим питання про вплив на революційний рух селянства інших соціальних верств та політичних партій. Адже потужність цього впливу зумовлювала рівень самодіяльності соціально-політичної поведінки землеробів, а з нею засвідчує (чи навпаки – спростовує) існування селянської революції як самостійного явища суспільного життя.

Шестаков відзначав, що «полтавські та харківські аграрні хвилювання в 1902 р. були зв'язані з роботою соціал-демократів «іскрівців». Події 1903-1904 років відзначені поширенням на селі революційної літератури соціал-демократичного походження, яка мала вплив і на політичний світогляд селянства і його політичну поведінку. Шестаков, між іншим, підкреслював, що «лозунг «Установчі Збори» ... висунутий ... селянами, мав своє походження переважно від соціал-демократів» [4, 57].

У період революційних подій 1905–1907 років А.В. Шестаков констатує «стремління» Всеросійського селянського союзу «взяти на себе керівництво селянською революцією». Дійсно, «організації Селянського Союзу в ряді губерній виступали у якості революційного авангарду, що боровся за «землю и волю» селянства». Однак останнє, за твердженням вченого і учасника подій, «йшло у своїх революційних виступах значно далі, ніж це прогнозували лідери Союзу» [8, 100, 108], «селянська маса ... була революційнішою своїх вождів» [5, 63]. Вже на кінець 1905 року Всеросійський селянський союз «виявився політично мертворожденним і абсолютно безсилим виступити, як реальна сила», – зазначав Шестаков [4, 56].

За висновками вченого, «керівництво селянським рухом у його революційних формах частіше знаходилося в руках політичних партій есерів та с.–д.» [8, 108]. Однак, у більшовицької частини соціал-демократів «Революційна робота в містах поглинала майже весь час партійних працівників», «Більшовики ... були тоді ще настільки слабкими організаційно, – вказував Шестаков, – що ніяк не могли охопити своїм впливом багатомільйонну масу повсталого селянства» [5, 72, 74]. Водночас дієво проявили себе осередки Української соціал-демократичної спілки, які «допомогали ... селянству дійсно правильно зрозуміти цілі і завдання їх боротьби «за землю и волю», і «багато принесли своєю діяльністю користі ... батрацькому рухові». При цьому «Під лозунгами і в значній мірі під керівництвом соціал-демократів відбувалися ... сільськогосподарські страйки у південно-західному краї ...» [4, 59-60]. «Меншовиками проводилася робота ... і в інших районах України», – вказував вчений. А загалом «соціал-демократія явилась головною організуючою і керівною силою», але щодо українських земель – лише в частині страйкового руху «сільських робітників» [5, 74-75].

Стримано, а то й скептично ставився А.В. Шестаков до ролі соціалістів-революціонерів у керуванні селянською революцією. «... уявлення про широкий розмах роботи есерів на селі далеко не відповідало дійсності», – зазначав він. Щоправда, свої твердження вчений ґрунтував, як правило, на висновках щодо спроможності есерів впливати на конкретні форми революційної боротьби, а не на селянство як таке. Він стверджував, що соціалісти-революціонери «затуманювали селянські голови», говорив про негативне ставлення «легальних есерів» до «селянського гніву у вигляді бунтів і розгромів садиб» і водночас їх прихильність до мирних акцій. Загальний його погляд на роль соціалістів-революціонерів у період 1905-1907 років, очевидно, виражений у словах: «... уявлення про те, що есери революціонізували селянство ... є невірним. Частіше всього есери ... плелися на хвості селянського руху» [4, 49-51].

Відзначав А.В. Шестаков і роль в організації селянських виступів промислового робітництва. Він писав, що «у цілому ряді документів є посилання не безпосереднє керівництво селянським рухом робітників, наприклад ... шахтарів Донбасу на Україні ...» [5, 61]. Однак, у цілому організуючий вплив на селянство як інших прошарків, так і політичних партій, за версією Шестакова, виглядає непереконливо. Землероби у революційному процесі виглядають цілком незалежною від сторонніх факторів соціальною силою, а їх соціальна поведінка загалом претендує на самостійно вироблену у селянському середовищі практику розв'язання політичних та економічних проблем.

Висновки. Погляди А.В. Шестакова на сутність подій 1905–1907 років передбачають бачення революційної боротьби селянства як самостійного явища, окрему революцію – селянську. Така наукова версія загалом розходиться з сучасними уявленнями про їх характер. Адже нині історики не розглядають політичну боротьбу селянства як самостійне у революційному процесі початку ХХ ст. явище – селянську революцію. Однак, концептуальний виклад вченим історії цієї революції, наведені ним дані та його інтерпретації подій виглядають досить переконливо. При цьому зроблені вони «під свіжим враженням особистих спостережень», з опорою «на власні спогади» [4, 3-4] самого Шестакова, який водночас перебував у більшовицькому політичному таборі, а не селянських лавах. Останнє може додатково засвідчувати незаангажованість, сувору об'єктивність вченого у трактуванні революційних подій.

У процесі аналізу поглядів Шестакова звертає на себе їх певна схожість з позицією селянствознавчої школи В.П. Данилова, а саме концепцією «Великої селянської революції 1902-1922 років», яка в сучасну епоху представлена у якості «нових уявлень, нового знання» [9, 2]. Така ситуація засвідчує комплементарність теоретичної спадщини А.В. Шестакова з нинішнім рівнем наукового пізнання. З огляду на вище зазначене концепція «селянської революції 1905-1907 років» заслуговує предметної уваги не лише як історіографічний здобуток минулого, а й наукове бачення, що може бути застосовано у сучасному осягненні революційного процесу початку ХХ ст.

Список використаної літератури

1. Луцкий Е.А. Андрей Васильевич Шестаков / Е.А.Луцкий // История СССР. – 1967. - №3. – С.134-141.
2. Алаторцева А.И. А.В. Шестаков – историк революции / А.И. Алаторцева // История и историки: Историографический ежегодник 1976. – Москва: Наука, 1979. – С.284-299.
3. Евсеева Е.Н. Научно-педагогическая деятельность Андрея Васильевича Шестакова: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Е.Н. Евсеева; Моск. гос. ист.-арх. ин-т. – Москва: МГИАИ, 1984. – 24 с.
4. Шестаков А.В. («Никодим») Бунт земли (крестьянская революция 1905-1906 гг.) / А.В. Шестаков. – Москва: Красная новь, 1923. – 112 с.
5. Шестаков А. Крестьянская революция 1905-1907 гг. в России / А.Шестаков; Комиссия ЦИК СССР по организации празднования 20-летия революции 1905 года; Истпарт ЦК РКП(б). – Москва – Ленинград: Госиздат, 1926. – 121 с.
6. Шестаков А. Сельские рабочие – движущая сила революции 1905 г. / А. Шестаков // Историк-марксист. – 1930. – Т.18-19. – С.3-13.
7. Шестаков А.В. Большевики и крестьянство в революции 1917 года / А.В. Шестаков; Отдел ЦК ВКП(б) по изучению истории Октябрьской революции и ВКП(б). – Москва–Ленинград: Госиздат, 1927. – 89 с.
8. Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз. Исторический очерк / А. Шестаков // Историк-марксист. – 1927. – Т.5. – С.96-123.
9. Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг. [Электронный ресурс] / В.П. Данилов. – Код доступа: <http://ladim.org/st007.php>

References

1. Lutsky, E.A. (1967) Andrei Vasilyevich Shestakov. *Ystoryya SSSR (History of the USSR)*, 3, 134-141 (in Russ.)
2. Alatorseva, A.I. (1979) A. Shestakov is a historian of the revolution. *Ystoryya y ystoryky: Ystoryohrafycheskyy ezhehodnyk 1976 (History and Historians: Historiographic Yearbook 1976)*. Moscow: Science (in Russ.)
3. Evseeva, E.N. (1984) *Scientific and pedagogical activity of Andrei Vasilievich Shestakov: the author's abstract of the thesis ... the candidate of historical sciences*. Moscow: MGIIA (in Russ.)
4. Shestakov, A.V. («Nicodemus») (1923) *The revolt of the earth*. Moscow: Red Nova (in Russ.)
5. Shestakov, A. (1926) *Peasant Revolution of 1905-1907 years in Russia*. Moscow, Leningrad: State Publishing House (in Russ.)
6. Shestakov, A. (1930) Rural workers – the driving force of the 1905 revolution. *Ystoryk-marksyst (The historian is a Marxist)*, 18-19, 3-13.
7. Shestakov, A.V. (1927) *The Bolsheviks and the Peasantry in the Revolution of 1917*. Moscow, Leningrad: State Publishing House (in Russ.)
8. Shestakov, A. (1927) The All-Russian Peasant Union. *Ystoryk-marksyst (The historian is a Marxist)*, 5, 96-123 (in Russ.)
9. Danilov, V.P. *Peasant revolution in Russia, 1902-1922*. Retrieved from <http://ladim.org/st007.php> (in Russ.)

FARENIY Igor, Doctor of Sciences (History), Professor, Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

THE CONCEPT OF THE «PEASANT REVOLUTION OF 1905–1907» BY A.V. SHESTAKOV

Abstract. Introduction. *In recent decades there has been a process of rethinking the revolutionary events of the early twentieth century. Among the new approaches to the scientific vision of this period is the concept of the peasant revolution of V.P. Danilov. However, a similar approach to explaining the revolutionary events of the last century, long before Danilov in the 1920's, was proposed by historian Andriy Shestakov. The presented article proposes to deepen the topic of forming the theory of peasant revolution. The purpose of the article is to reveal the content of the scientific concept of the Peasant Revolution of 1905-1907, developed by Andriy Shestakov.*

Results. *A.V. Shestakov singled out the peasant revolution of 1905-1907 as an independent social phenomenon. The reason for this revolution was a complex of socio-economic problems, first of all, the crisis of land provision of the peasantry, the fiscal policy of the state and the presence of feudal remnants. During the period 1905-1907 the scientist identified two main revolutionary forces: industrial workers and peasantry.*

However, he saw the peasantry as an independent political force. Peasant performances covered half of the districts of the Russian Empire, and the epicenter of speeches was Ukraine. The main purpose of the peasantry was the mastery of the land of the landlords.

The organizational force of the revolutionary movement was the stairs of villagers, in which peasants made decisions about their political behavior. At the same time, Shestakov also noted the spontaneous manifestations of the peasant struggle. Political parties on the behavior of the peasantry, according to the scientist, had no decisive influence. Therefore, the conclusion is legitimate on the independence of the revolutionary struggle of the peasantry. Peasant revolution failed to achieve its goal. However, the results of the revolution were the sale of the landlords of their lands and the purchase of it by the peasants, raising wages in agriculture, the introduction by the government of the relocation program of peasants to free land, the growth of political consciousness of the peasantry.

The article broadens the scientific idea of the revolution of 1905-1907 and the origins and contents of the concept of the peasant revolution, shows the possibility of its application in modern conditions.

Conclusions. *The concept of the peasant revolution of 1905-1907 by A.V. Shestakov implies a vision of the revolutionary struggle of the peasantry as an independent phenomenon, a separate revolution - peasant. The interpretation of A.V. Shestakov's history of the revolution of 1905-1907 looks convincing. The concept of Shestakov, created in the 1920's, is similar to the concept of the Great Peasant Revolution of 1902-1922, the scientific school of V.P. Danilov, which in modern times is presented as "new knowledge". This situation confirms the correspondence of the theoretical heritage of A.V. Shestakov to the current level of scientific knowledge.*

Key words: *peasantry, peasant revolution, agricultural revolution, V.P. Danilov, A.V. Shestakov.*

Одержано редакцією 12.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 930.1(=16)

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького,
e-mail: iwakos@ukr.net

ЕТНІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ «СЛОВ'ЯНСЬКИХ» АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сучасні білоруські дослідники аналізують проблему давніх слов'ян в першу чергу як складову етногенезу білорусів. Водночас у таких студіях білоруських фахівців дотепер присутня концептуально-термінологічна невизначеність етнічного змісту та сутності поняття «слов'яни». Така ситуація змушує деяких авторів заперечувати слов'янську ідентичність етносу білорусів і конструювати для них балтську етнічність. Більшість дослідників значно виваженіше аналізують проблему розселення слов'ян на білоруських теренах. Концепції мають суперечливий характер у дослідницькому просторі сучасної білоруської історіографії. Археологічні культури визначаються фахівцями і як слов'янські, і як балтські, і як симбіотичні спільноти, специфіка котрих у майбутньому визначила вже сучасну білоруську етнічну ідентичність. Мова йде про такі археологічні культури, як зарубинецька, постзарубинецька, колочинська, банцеровсько-тушемлинська, кийвська, празька. Значна кількість археологічних пам'яток на території Білорусі, пов'язаних зі «слов'янським питанням», досі перебуває на початковому етапі дослідження. В білоруській історіографії досі присутня інерція пов'язувати всі пам'ятки I тис. зі слов'янським етносом. Недостатність конкретного матеріалу часто підміняється штучними етноісторичними конструкціями. Найбільш проблематичним компонентом у цьому ракурсі є лінгвістична недоведеність слов'янства археологічних культур. У сучасній білоруській історіографії склалася доволі непроста ситуація відносно етнічної інтерпретації більшості археологічних культур, які мали місце на теренах Білорусі в період першої половини I тис. н. е. Частина з них оцінюються археологами винятково моноетнічно – чи то як суто слов'янські, чи балтські. Поруч із цим є інтерпретації, що закликають вбачати у цих старожитностях форми балто-слов'янського етнокультурного (а подекуди й винятково етнічного) симбіозу, що заклали основи білоруської етнічної специфіки на рівні сучасного етносу.

Ключові слова: сучасна білоруська історіографія, археологічна культура, етнічна інтерпретація, слов'яни, етногенез.

Постановка проблеми. Для частини сучасних білоруських дослідників проблема слов'ян пов'язана насамперед як складова власне етногенезу білорусів. Водночас не можна не відзначити концептуально-термінологічну невизначеність білоруських фахівців щодо змісту та сутності поняття «слов'яни». З огляду на це, деякі автори намагаються радикалізувати проблему та цілковито заперечують «слов'янство» білорусів, наполягаючи на їхній балтській етнічності. Більшість дослідників усе ж таки значно виваженіше аналізують проблему розселення слов'ян на білоруських теренах, хоча одностайної думки щодо цього в історіографії поки ще немає. Це зумовлює доволі розлогий хронологічний діапазон означеного процесу від бронзового віку до X ст. н. е., що ускладнюється також різними дослідницькими інтерпретаціями процесу балто-слов'янських взаємин, які мали місце в ході слов'янського розселення.

Початок розселення слов'ян на теренах Білорусі у середині I тис., разом із тим, є очевидним для історіографії насамперед через те, що з цього часу викристалізовується перша достовірно слов'янська археологічна культура – Прага-Корчак або празька. Щоправда з нею пов'язана не лише «колонізація» Білорусі, а масове розселення слов'ян всім європейським континентом у західному, південно-західному та північно-східному напрямках. Однак і досі чітко не визначено, ким були етнокультурні попередники празької культури й які етноси чи етнічні групи входили до її ареалу. Крім цього, дискусійними залишаються питання, кого в античних джерелах цього періоду іменували «венедами», «антами» та «склавінами», ким вони були в археологічному й етнічному еквівалентах і чи всі влилися до культури Прага-Корчак?

Метою цієї статті є аналіз етнічних інтерпретацій кількох археологічних культур першої половини I тис. н. е., що мають суперечливий характер у дослідницькому просторі

сучасної білоруської історіографії та визначаються фахівцями і як слов'янські, і як балтські, і як своєрідні симбіотичні спільноти, специфіка котрих у майбутньому визначила власне сучасну білоруську етнічну ідентичність. Зокрема мова йде про такі археологічні культури, як зарубинецька, постзарубинецька, колочинська, банцеровсько-тушемлинська, київська. Своєчасність і актуальність пропонованої розвідки зумовлює той факт, що поки означена тематика не отримала будь-якого історіографічного аналізу, ні в білоруській, ні в українській гуманітаристиці.

Виклад основного матеріалу. Заселення слов'янами території Білорусі стало істотною проблемою сучасної історіографії зокрема й через суперечливість етнічних інтерпретацій різних археологічних культур, які визначаються (на жаль, часто довільно) чи то як «балтські», чи то як «слов'янські». Як правило, тільки празька культура всіма дослідниками однозначно визначається як суто слов'янська. Решта ж культур середини I тис. на території Білорусі, зокрема колочинська, банцеровсько-тушемлинська, мають як мінімум три варіації – слов'янська, балтська, балто-слов'янська. Не менш складним є й визначення «етнічного обличчя» більш ранніх культур регіону – зарубинецької, милоградської, постзарубинецької, київської, пеньківської.

Необхідно враховувати, що й досі значна кількість археологічних пам'яток на території Білорусі, пов'язаних зі «слов'янським питанням», перебуває на початковому етапі дослідження. Одночасно, як підкреслює Е. Загарульський, в історіографії присутня інерція пов'язувати всі пам'ятки I тис. зі слов'янським етносом, а недостатність конкретного матеріалу підміняти штучними конструкціями [1, 239]. Нез'ясованість цих питань дотепер, як справедливо зауважує А. Медведєв, не дозволяє упевнено говорити й про час приходу слов'ян на територію Білорусі [2, 23]. Не погоджується вчений так само й із традицією оголошувати всі ці археологічні культури однозначно слов'янськими, оскільки це веде до «спрощеного підходу у вивченні процесу походження білорусів і не дозволяє вирішити питання про лінгвістичні й етнографічні особливості білоруського народу» [3, 17]. Таку позицію в білоруській історіографії демонструє зокрема Л. Поболь, який веде мову про «генетичну спадковість усіх культур залізного віку до утворення Київської Русі» [4, 29].

Суперечливості в етнічній інтерпретації археологічних культур, які приписують слов'янам, відзначені й у новітній енциклопедії з білоруської археології [5, 300]. Її автори зупиняються й на значному хронологічному діапазоні, котрий охоплює в історіографії означену проблематику. Частина вчених говорить про появу слов'ян у середині бронзового віку, але більшість переконана все ж таки у більш пізній їхній появі. При цьому дослідники далеко не одностайні у виборі першої «слов'янської» археологічної культури, називаючи в цьому контексті зокрема поморську, підкльошову, пшеворську, зарубинецьку і навіть черняхівську культури. До кола слов'янських культур епохи Великого переселення народів автори згаданої енциклопедії віднесли такі культури, як київську, банцеровсько-тушемлинську, довгих курганів і навіть іменьківську [5, 301]. Некоректність віднесення останньої до проблеми слов'яногенезу вже неодноразово відзначалася в історіографії. Схожу позицію у сучасній білоруській історіографії демонструє й С. Рассадін [6, 167–168, 207, 210], критикуючи В. Седова як апологета «ослов'янення» іменьківської культури.

Натомість прихильник концепції В. Седова щодо західного походження слов'ян мінський археолог Е. Загарульський вважає помилковим шлях ототожнення зі слов'янами всіх археологічних культур, пов'язаних із подніпровським регіоном – зарубинецької, київської, пеньківської, колочинської, банцеровської. Найбільш проблематичним компонентом у цьому ракурсі він вважає лінгвістичну недоведеність слов'янства названих культур. Зокрема наголошує: «На наше глибоке переконання, без узгодження етнічної атрибуції носіїв археологічних культур, особливо початкового періоду, з даними лінгвістики розмова про етнос часто має характер гадання й часом взагалі позбавлена сенсу. Навіть ретроспективний метод не може дати відповідь на питання про слов'янство археологічних культур початкового періоду слов'янського етногенезу» [1, 113].

Слушність вищенаведеної думки не дозволила, втім, Е. Загарульському втриматися від схематичної етнічно-археологічної реконструкції генезису слов'ян, причому аж від середини бронзового віку. Незважаючи на самим ним справедливо сформульовану тезу,

що «розмова про етнос часто має характер гадання й часом взагалі позбавлена сенсу» відносно будь-якої археологічної культури, вчений, зрештою, шляхом «гадання» встановив, що «саме носіїв культури кулястих амфор слід ототожнювати з першими слов'янами» [1, 125]. Намагаючись впорядкувати свою штучну схему слов'янського етногенезу, він знову вірно наголошує, що в пошуках генетичних попередників певної археологічної культури археологи часто розходяться, як через бідність відповідних матеріалів, котрі відображають зародження нових культур і часом недостатню дослідженість фінальних стадій попередніх, так і через те, що нові культури часто набувають таких форм, за якими не завжди вдається вловити риси спадковості [1, 131]. Однак відразу ж на власний розсуд Е. Загарульський пропонує «генетичне продовження» слов'ян у тшинецькій і лужицькій культурах, а далі – у пшеворській і празькій.

Суперечливість пропонованої схеми очевидна, передусім у тому компоненті, що у сучасній світовій історіографії практично не піддається сумніву факт, згідно якого пшеворська археологічна культура була створена давніми германськими племенами, а празька мала не західне, а східне походження. Своєю чергою правий С. Рассадін, заявляючи: «Долею засновників празької культури стало освоєння “слов'янської прабатьківщини” в Поліссі. Колочинська, пеньківська та празька культури були надто близькими між собою, аби припускати їхнє походження з кількох, а не одного джерела» [6, 183–184]. Однак Е. Загарульський заперечує «слов'янськість» і зарубинецької, і київської, і колочинської культур – «все це неслов'янські культури і шукати в них витоки празької культури зовсім безглуздо» [1, 189].

Значно дискусійнішою є проблема з тими археологічними культурами, котрі претендують на статус змішаних, тобто балто-слов'янських – банцеровської, тушемлинської, довгих і круглих курганів. Наприклад, Г. Штихов вважає, що поява «курганних» культур в ареалі середньовічного населення Білорусі є прямим свідченням приходу сюди слов'ян [7, 94]. Натомість А. Медведєв переконує, що, з одного боку, досі немає чітких критеріїв для розмежування тушемлинської та банцеровської культур, а з іншого – піддав критиці позицію В. Седова щодо переселення слов'ян із заходу. Водночас А. Медведєв відстоює думку, що обидві вищеназвані культури належали до кола балтських старожитностей, у формуванні яких щоправда могли взяти участь представники й інших етнічних груп [8, 275]. Так само балтською він вважає й культуру довгих курганів [3, 14]. Таким чином, не важко помітити, що у сучасній білоруській історіографії доволі часто присутні протилежні погляди на одні й ті ж археологічні явища, котрим приписуються різноманітні етнічні змісти.

Аналіз проблеми східнослов'янського етногенезу сучасними білоруськими фахівцями переконує нас у тому, що більшість із них так чи інакше пов'язують початок цього процесу із регіоном Середнього та Верхнього Подніпров'я на межі ер, де на цьому етапі розвивалася зарубинецька культура. Щоправда далеко не всі спеціалісти вважають її населення слов'янами, але при цьому й не називають будь-якої іншої етнічної ідентичності, що могла йому належати. Таку позицію, скажімо, демонструють Я. Звяруго [9, 14] та Г. Бяліцкая [10, 357]. Втім, ще з радянських часів на слов'янстві зарубинців наполягали такі білоруські археологи, як Л. Мітрофанов, В. Шадиро та Л. Поболь, а сьогодні у тому ж руслі висловлюються також А. Рогалєв, О. Макушніков та ін.

Будучи прихильником гіпотези еволюційного розвитку матеріальної культури населення I тис., Л. Поболь зокрема вважав, що саме зарубинецька культура та її традиції стали загальною основою для формування єдиного східнослов'янського етносу, а сама культура трансформувалася на пізньому етапі в культуру київську [11, 9]. Попри відсутність в історіографії єдиного погляду на походження зарубинецької культури, дослідник не погоджувався з версією міграції цього населення (в тому числі на територію Полісся) ззовні (Ю. Кухаренко), вважаючи його місцевими племенами, котрі мешкали тут до середини I тис. н. е., не були асимільовані чи знищені іншими племенами, більше того навіть не зазнали істотного впливу з боку балтських племен з ареалу культури штрихованої кераміки. Саме тому цей регіон, на думку археолога, має першорядне наукове значення для дослідження проблеми початку етногенезу слов'ян, у тому числі й східних [4, 26–28, 86–87].

Подібний підхід демонструє й дослідження гомельського лінгвіста А. Рогалева, для якого ареал зарубинецької культури уявляється прообразом «східнослов'янського етномовного угруповання» (хоч і не до кінця зрозуміло, що під цим терміном розуміє автор). Таким же «прообразом» західних слов'ян він називає пшеворську археологічну культуру. Саме в кордонах зарубинецької культури, – продовжує вчений, – сформувалися найбільш характерні мовні ознаки східних слов'ян. Невідомо в який спосіб, але саме ці ознаки переконали філолога чомусь у тому, що «роди та племена зарубинецької культури були пов'язані між собою сильніше, ніж з населенням ареалу пшеворської культури, що сприяло стабілізації сімейних і шлюбних контактів», а в результаті, «так закладалися основи генетичної спорідненості східних слов'ян» [12, 41–42; 13, 20].

Проблема розвитку зарубинецької культури на території сучасної Білорусі тісно пов'язана із її взаєминами з культурою милоградською, відносно якої в історіографії також немає більш-менш усталеної етнічної інтерпретації. Відтак, деякі дослідники ведуть мову про «балто-слов'янський симбіоз» у межах зарубинецького ареалу, де населення було «носієм своєрідної культури та мови – давньослов'янських в основі, але “обтяжених” не-слов'янськими елементами» [14, 27]. Інші ж спеціалісти достатньо жорстко і багато в чому безпідставно оголошують це населення балтами або й іншими спільнотами. Такий підхід серед сучасних білоруських дослідників демонструє зокрема Е. Загарульський, який, про що вже йшлося, початок слов'янства вбачає в бронзовому віці, а відтак, доводить, що «звертаючись до проблеми етнічної належності зарубинецьких племен, варто, передусім, відмовитися від ідеї, що зарубинецька культура могла стати першою слов'янською». Поява ж цієї культури в ареалі милоградців, на думку мінського археолога, свідчить лише про одне – «зарубинці не могли бути ніким іншим, крім як балтами» [1, 157–159].

Не погоджується зі слов'янською атрибуцією зарубинецької культури й А. Медведєв, вважаючи, що вона мала складне та різноетнічне походження. Дослідник вбачає в її основі риси ряду культур: ясторфської (германці), поморської (даки або іллірійці зі значним кельтським впливом), а це «не дозволяє прийняти гіпотезу про слов'янську приналежність носіїв зарубинецької культури та ототожнити її з бастарнами» [3, 26–28]. Крім цього, дослідник наголошує на істотному впливі на зарубинців милоградської культури, в якій він вбачає винятково балтське населення. Зі свого боку А. Єгорейченко не вважає такий вплив помітним і визначальним [15, 75].

Доволі популярною у білоруській історіографії є й версія, згідно якої носіїв зарубинецької культурної традиції визначають бастарнами (С. Рассадін, В. Носевич). Більшість сучасних фахівців, проте, одноставно визначають ареал їхнього мешкання у Прикарпатському Подністрів'ї наприкінці I тис. до н. е. – на початку I тис. н. е. та пов'язує їх з давніми германцями. Натомість С. Рассадін переконує, що саме їхнє поєднання з балтами на білоруських теренах і зумовило початок слов'ян як нового етносу. На жаль, автор вдається до надмірної біологізації етногенетичних процесів, по суті намагаючись інтерпретувати слов'ян як спільноту «з пробірки», котра з'явилася через механістичне сполучення частини балтів і германців: «У такому випадку, – заявляє він, – мова йде про “материнське балтське лоно” та про “батька”-бастарна» [6, 271–272]. З гіпотетичною міграцією бастарнського племені певкинів (поянешті-лукашівська культура) із Подунав'я у Прип'ятське Полісся та «вірогідним» поширенням там «бастарнської ідентичності» В. Носевич також пов'язує етносоціальну сутність зарубинецької культури, носіями якої він, щоправда, називає також і частину венедів як давніх слов'ян [16, 469, 475]. Ще більш неймовірною є версія, згідно якої зарубинецьку культуру сформували ні слов'яни, ні балти, а скажімо, скіфи, на чому наполягає В. Тітов [17, 50–51].

Діапазон означених гіпотетичних конструкцій, на жаль, не має жодного пізнавального значення і тим більше не наближає до розв'язання проблеми етногенезу східних слов'ян. На цьому тлі доволі помітною є майже відсутність аналізу сучасними білоруськими фахівцями так званої «постзарубинецької культурної традиції», що мала розвиток також і на білоруських теренах. Між тим, сьогодні саме із цією малодослідженою культурою чимало істориків і археологів пов'язують формування того населення, котре стало етнічною основою східних слов'ян. Однак лише окремі білоруські спеціалісти приділяють увагу

цій проблематиці, усвідомлюючи перспективність її аналізу. Цілком вірно з цього приводу висловилося зокрема О. Левко: «Для подальшого вирішення проблеми історії населення регіону істотно значення має більш визначена інтерпретація етнічної належності так званих пізньозарубинецьких старожитностей типу Абідні та встановлення ступеня вірогідності їхнього переростання у ранньосередньовічну слов'янську культуру. Ця тема у теперішній час ще потребує додаткових напрацювань» [18, 11].

Питання дослідження та етнічної інтерпретації пам'яток пізньозарубинецького кола на білоруських теренах сьогодні є предметом наукових студіювань молодого археолога В. Белявця. Останній не так давно змушений був констатувати, що за теперішнього стану дослідження цієї проблематики, всі запропоновані ним тези слід розглядати лише як «гіпотези найпопереднішого характеру». Зокрема йдеться про «певну форму культурного та політичного існування населення двох культурних кіл» – тобто, постзарубинецького населення в Прип'ятському Поліссі та готів як носіїв вельбарських старожитностей [19, 292]. При цьому вчений переконаний, що саме населення так званого постзарубинецького горизонту було «основним предком слов'ян», хоча знову ж таки змушений обумовлювати свій погляд: «Питання ще далеко від вирішення, але виглядає все більш вірогідним, що саме населення Полісся, меншою мірою – Середнього та Верхнього Подніпров'я, стало основним джерелом формування ранньоісторичних слов'ян» [20].

Незважаючи на таку очевидну перспективність студіювань постзарубинецьких старожитностей, сучасні білоруські спеціалісти, більшість зусиль концентрують на пошуку археологічного та історичного еквіваленту «балто-слов'янського симбіозу», аніж на з'ясуванні витоків ранньосередньовічних слов'янських культурних компонентів. І якщо «постзарубинецький горизонт» хоча б трішки потрапляє до їхнього наукового ракурсу, то такі безсумнівно «слов'янські» культури, як київська, пеньківська та колочинська взагалі залишаються без уваги, або побіжно згадуються ними заради зображення загальноархеологічного тла тієї доби, причому подекуди взагалі називаються неслов'янськими. Переконані, це надзвичайно збіднює сучасну білоруську історичну думку в царині реконструкції процесу етногенезу східних слов'ян.

Відомо, що київська археологічна культура утворилася якраз на основі постзарубинецьких старожитностей та існувала на значних теренах Лісостепу Східної Європи впродовж II–V ст. Сучасний білоруський археолог Г. Штихов побіжно називає її слов'янською [7, 96]. Інші представники цієї галузі науки – В. Вяргей та Ю. Каласовський у жанрі енциклопедичного гасла вважають, що саме на її основі у V ст. сформувалися слов'янські пам'ятки колочинської та пеньківської культур, а крім цього, вона взяла участь у появі празької та банцеровської культур [21, 444]. З іншого боку, слабка обізнаність із розвитком означених вище культур, зумовлює у білоруському дослідницькому сегменті значну кількість вільних інтерпретацій їхньої етнічної сутності. Характерним зразком є припущення В. Носевича, за яким уся київська культура мала «венетську ідентичність» (звісно, він не пояснює що містить у собі це поняття), носіями якої було «різнобарвне населення» (?), котре перейшло на праслов'янську мову та було єдиним носієм етноніму «слов'яни». Невдовзі останній чомусь був накинтий київською культурою празько-корчацькій, так само як і загадкова «венедська ідентичність» [16, 469, 476, 480].

Своєю чергою Е. Загарульський, як ми вже відзначали, слідом за В. Седовим, цілком некритично визначає київську культуру суто балтською [1, 189], хоча досі не знайдено жодних слідів балтів першої половини I тис. н. е. у Середньому Подніпров'ї. Не вважає її слов'янською й А. Медведев, бо, мовляв, «складний процес формування носіїв київської культури відбувався за участі різноетнічних компонентів та відмінностями у розвитку населення в локальних групах» [2, 22]. Така характеристика тим більше дивує, враховуючи, що у значно пізнішому виданні автор заявив: «Походження київської культури з'ясоване лише в загальних рисах і вимагає подальших досліджень», а «етнічна належність її носіїв визначається неоднозначно» [22, 296, 298]. Характерно, що С. Рассадін вважає її балто-слов'янською культурою [6, 229–230].

Незацікавленість білоруських фахівців проблемою київської культури позначилася на ще одному важливому аспекті дослідження східнослов'янського етногенезу – проблемі

антів, яких більшість учених якраз пов'язує саме з цими археологічними старожитностями. Чи не єдиним серед білоруських дослідників, хто присвятив цьому якусь увагу, є той таки С. Рассадін, хоча й робить він це у доволі сумнівний спосіб, із залученням концепції Л. Гумільова. Зокрема, він стверджує, що антами стала та частина населення київської культури, котра вступила у тісні контакти з гунами, на яких етнічно не перетворилася (хоча запозичила новий етнонім «анти»), але й втратила будь-які зв'язки із балтськими родичами на Півночі. Сумнівною при цьому видається спроба охарактеризувати антську етносоціальну сутність, проводячи аналогію з українським козацтвом (із наголошенням одного й того ж місцерозвитку для обох спільнот) у гумільовських стилі та лексиці – буцімто, антська (як і козацька) консорція (випадкова група людей зі спільною метою дій), зрештою, перетворилася на конвіксію (по суті ембріон майбутнього етносу) [6, 285–286]. Все ж таки, крім співпадіння частини (а далеко не всього) географічного ареалу, котрий обіймали анти та козаки, їхні спільнотні характеристики істотно різняться і за змістом, і за хронологією.

Тема антів у білоруській історіографії цим, звісно, сьогодні не вичерпується. Доволі традиційно для білоруської історіографії, відштовхуючись від концепції В. Сєдова, історію антів подає, скажімо, В. Темушев, для якого вони частина слов'янського населення черняхівської культури, котра асимілювала її «іраномовний (скіфо-сарматський) компонент». Згодом вони трансформувалися в пеньківську культуру, до якої влилася й культура київська. При цьому автор припускає, що вже в межах пеньківської культури сформувалися конкретні спільноти східних слов'ян – хорвати, тиверці, бужани й уличі [23, 55–56]. Етнокультурну спорідненість антів пеньківської культури з колочинськими старожитностями Верхнього Подніпров'я побіжно зауважує й О. Макушніков, підкреслюючи, що обидві ці культури пов'язані походженням із культурою київською [14, 142].

Перебуваючи в полоні теорії західного походження слов'ян із доби бронзового віку, Е. Загорульський взагалі відмовляє антам у слов'янській ідентичності, пояснюючи це тим, що «не можна визнати вдалими багато спроб дослідників пов'язати з антами різні археологічні культури». Однак ніщо йому не заважає цілком гіпотетично «уявляти, що на основі іраномовних аланів розвинулася культура нового населення, котре отримало назву антів... вони не були слов'янами, а їхнє ім'я, як вважають деякі (?! – К. І.) лінгвісти, має іраномовну природу. Ми не виключаємо того (але водночас немає й спроби довести це! – К. І.), що це ім'я з'явилося у частини аланського племінного союзу ще до нашестя гунів» [1, 40–41]. Не зовсім традиційно інтерпретує антів і А. Бичков, для якого це вихідці з поліетнічної черняхівської культури, але безсумнівно слов'яни, котрі також починають свою історію з бронзової доби. Вони зуміли пережити нашестя гунів і, на думку російського історика (але його публікація підготовлена спеціально для білоруського видання), це дозволяє розв'язати «головну загадку слов'янства» – буцімто, ще в межах лужицької культури бронзового часу вони стали землеробами, прийнявши до себе останніх нащадків трипільської культури й їхні традиції землеробства [24, 54–55, 73–75].

Доводиться також констатувати, що у сучасній білоруській історіографії відсутні й серйозні наукові дослідження «головної» археологічної культури слов'ян – празької. Єдиним по суті білоруським фахівцем у цій проблематиці ще з радянських часів залишається С. Вяргей. Однак навіть сьогодні, на її думку, «як і раніше, дискусійною залишається проблема походження празької культури» [25, 336], як власне і її поширення безпосередньо на білоруських теренах. Загалом, домінують два підходи до цього питання. Згідно першого, апологетом якого виступає В. Сєдов, культура Прага-Корчак сформувалася на базі пшеворської археологічної культури, а відтак, має «західне» походження. Представники ж іншої версії, навпаки, наполягають на «східних» джерелах її формування – населенні київської, пеньківської та колочинської культур. Проте, останню у сучасній білоруській історіографії доволі часто знову ж таки оголошують балтською або балто-слов'янською.

Висновки. Таким чином, у сучасній білоруській історіографії склалася доволі непроста ситуація відносно етнічної інтерпретації більшості археологічних культур, які мали місце на теренах Білорусі в період першої половини I тис. н. е. Частина з них оцінюються археологами винятково моноетнічно – чи то як суто слов'янські, чи балтські. Поруч із

цим непоодинокими є й інтерпретації, що закликають вбачати у цих старожитностях форми балто-слов'янського етнокультурного (а подекуди й винятково етнічного) симбіозу, що заклали основи білоруської етнічної специфіки на рівні сучасного етносу. На жаль, зацікавленість білоруських фахівців на проблемі етногенезу, як правило, тільки білоруського етносу, не сприяє поглибленому вивченню культурних особливостей і причетності до східнослов'янських етногенезів багатьох інших культур, які не були представлені своїми пам'ятками на території безпосередньо сучасної Білорусі, що істотно шкодить як дослідницькому кругозору білоруських істориків, так і загальному рівню сучасної білоруської історіографії, зокрема у царині пізнання витоків слов'янства.

Список використаної літератури

1. Загорульський Э. М. Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси / Э. М. Загорульський. – Минск : БГУ, 2012. – 367 с.
2. Мядзведзеў А. Аб часе прыходу славян на тэрыторыю Беларусі (да пастаноўкі праблемы) / А. Мядзведзеў // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы) : усебеларус. канф. гісторыкаў : у 2 ч. – Ч. 1 : Гісторыя Беларусі. – Минск : Універсітэцкае, 1994. – С. 19–24.
3. Мядзведзеў А. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку (VIII ст. да н.э. – VIII ст. н.э.) / А. Мядзведзеў // Беларускі гістарычны агляд. – Мн., 1994. – Т. 1, сш. 1. – С. 15–37.
4. Поболь Л. Д. Древности Туровщины. – 2 изд., доп. / Л. Д. Поболь. – Минск : Бел. Наука, 2004. – 142 с.
5. Абломскі А. Славяне / А. Абломскі, І. Гаўрытухін // Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. – Т. 2 / рэдкал. : Т. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Минск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 464 с. – С. 299–301.
6. Рассадин С. Е. Первые славяне. Славяногенез / С. Е. Рассадин. – Минск : Белорусский Экзархат, 2008. – 288 с.
7. Штыхаў Г. В. Крывічы. Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / Г. В. Штыхаў. – Минск : Навука і тэхніка, 1992. – 191 с.
8. Цит. за : Егорейченко А. Международная научная конференция «Восточная Европа в древности и средневековье» / А. Егорейченко // Працы гістарычнага факультэта : навук. зб. – Вып. 1 / рэдкал. : У. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Минск : БДУ, 2006. – С. 274–277.
9. Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. / Я. Г. Зверуго. – Минск : Навука і тэхніка, 1989. – 208 с.
10. Бяліцкая Г. Зарубінецкая культура / Г. Бяліцкая // Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. – Т. 1 / рэдкал. : Т. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Минск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 496 с. – С. 355–360.
11. Левко О. Предисловие / О. Левко // Поболь Л. Д. Древности Туровщины. – 2. изд., доп. / Л. Д. Поболь. – Минск : Бел. Наука, 2004. – 142 с. – С. 5–10.
12. Рогалев А. Ф. Белая Русь и белорусы: в поисках истоков / А. Ф. Рогалев. – Гомель : БАНТДИ, 1994. – 266 с.
13. Рогалев А. Ф. Этнические и географические названия как источник для изучения этноязыковой истории (на материале Беларуси) : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. / А. Ф. Рогалев. – Минск : Белорусский государственный университет, 1996. – 39 с.
14. Макушников О. А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк / О. А. Макушников. – Гомель : Республиканское унитарное предприятие «Центр научно-технической и деловой информации», 2002. – 244 с.
15. Егорейченко А. А. Древнейшие городища Белорусского Полесья (VII–VI вв. до н. э. – II в. н. э.) / А. А. Егорейченко. – Минск : ИПИ Минэкономики РБ, 1996. – 149 с.
16. Носевич В. Основные вехи этногенеза белорусов / В. Носевич // Предыстория белорусов с древнейших времен до XIII века / ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – 544 с. – С. 467–507.
17. Титов В. Этническая ситуация на территории Беларуси в железном веке / В. Титов // Деды: Дайджест публикаций о белорусской истории / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2011. – Вып. 6. – С. 44–59.
18. Левко О. Н. Средневековые территориально-административные центры Северо-Восточной Беларуси: формирование и развитие / О. Н. Левко. – Минск : Бел. наука, 2004. – 280 с.
19. Белевец В. Проблема выделения памятников позднезарубинецкого круга в Белорусском Припятском Полесье / В. Белевец // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов / отв. ред. А. Наумов. – Тула : Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2012. – Вып. 3. – С. 281–305.
20. Белявец В. У Палессі крыецца маса таямніц (Інтэрв'ю О. Залешук) // Портал «Prosvit.org», 11 вересня 2017 р. [Электронний ресурс] / В. Белявец. – Режим доступу : <http://prosvit.org/2017/09/11>.
21. Вяргей В. Кіеўская культура / В. Вяргей, Ю. Каласоўскі // Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. – Т. 1 / рэдкал. : Т. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Минск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 496 с. – С. 441–444.

22. Мядзведзеў А. Кіеўская культура / А. Мядзведзеў // Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 2 : Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А. А. Егарэйчэнка, В. І. Шадыра, В. С. Вяргей [і інш.] ; пад. рэд. В. І. Шадыры, В. С. Вяргей. – Мінск : Бел. навука, 1999. – 502 с. – С. 290–298.
23. Темушев С. Н. Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции / С. Н. Темушев. – Минск : БГУ, 2008. – 159 с.
24. Бычков А. Славяне, кто вы и откуда? / А. Бычков // Предыстория белорусов с древнейших времен до XIII века / ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – 544 с. – С. 34–78. – С. 54–55, 73–75.
25. Вяргей В. Помнікі тыпу Прагі-Карчак і Лукі-Райкавецкай / В. Вяргей // Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 2 : Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А. А. Егарэйчэнка, В. І. Шадыра, В. С. Вяргей [і інш.] ; пад. рэд. В. І. Шадыры, В. С. Вяргей. – Мінск : Бел. навука, 1999. – 502 с. – С. 317–348.

References

1. Zahorulsky, E. (2012). *The Slavs: origin and settlement in Belarus*. Minsk (in Russ.)
2. Miadzvedzew, A. (1994). About the time of arrival of the Slavs on the territory of Belarus (to the problem). *In The historical science and historical education in Belarus (new concepts and approaches)*, 1, 19-24. Minsk (in Belar.)
3. Miadzvedzew, A (1994). The population of Belarus in the Iron Age (VIII century BC – VIII century AD), *Belarusian historical review*, 1, 15-37. Minsk (in Belar.)
4. Pobol, L. (2004). *Antiquities of Turov region*. Minsk (in Russ.)
5. Ablomski, A. & Gavrytuhin, I. (2011). *The Slavs*. In T. Bialova (Ed.). *Archeology of Belarus: Encyclopedia*, vol. 2, 299-301. Minsk (in Belar.)
6. Rassadin, S. (2008). *The First Slavs. Slavogenesis*. Minsk (in Russ.)
7. Shtyhaw, G. (1992). *Kryvichy. Based on materials from the excavations of burial mounds in North Belarus*. Minsk (in Belar.)
8. Quoted from: Egoreychenko, A. (2006). *International Scientific Conference «Eastern Europe in Antiquity and the Middle Ages»*. In U. Korshuk (Ed.). *Works of the Faculty of History*, vol. 1, 274-277. Minsk (in Russ.)
9. Zverugo, Y. (1989). *Upper Neman region in the IX-XIII centuries*. Minsk (in Russ.)
10. Bialitskaya, G. (2009). *Zarubintsy culture*. In T. Bialova (Ed.). *Archeology of Belarus: Encyclopedia*, vol. 1, 355-360. Minsk (in Belar.)
11. Levko, O. (2004). *Foreword*, 5-10. In Pobol, L. (2004). *Antiquities of Turov region*. Minsk (in Russ.)
12. Rogalev, A. (1994). *White Russia and Byelorussians: In Search of Origins*. Gomel. (in Russ.)
13. Rogalev, A. (1996). *Ethnic and geographical names as a source for the study of ethno-linguistic history (on the material of Belarus)*. Thesis of doctor of sciences (philology). Minsk (in Russ.)
14. Makushnikov, O. (2002). *Gomel from ancient times to the end of the XVIII century. Historical and local history essay*. Gomel (in Russ.)
15. Egoreychenko, A. (1996). *The oldest settlements of Belarusian Polissya (VII-VI centuries BC - II century AD)*. Minsk (in Russ.)
16. Nosevich, V. (2010). *The main landmarks of ethnogenesis of Belarusians*. In A. Taras (Ed.). *Prehistory of Belarusians from ancient times to the XIII century*. Minsk (in Russ.)
17. Titov, V. (2011). Ethnic situation on the territory of Belarus in the Iron Age, *Dedy: Digest of publications about the Belarusian history*, 6, 44-59. Minsk (in Russ.)
18. Levko O. (2004). *Medieval territorial administrative centers of North-Eastern Belarus: formation and development*. Minsk (in Russ.)
19. Belevets, V. (2012). *The problem of isolating monuments of the Late Zarubinets circle in the Belorussian Pripjat Polissya*. In A. Naumov (Ed.). *Forest and forest-steppe zones of Eastern Europe in the epochs of Roman influences and the Great Migrations of Peoples*, 3, 281-305. Tula (in Russ.)
20. Belyavets, V. (2017). *Polesie lies plenty of secrets (Interview with O. Zaleschuk)* [Electron resource]. Retrieved from <http://prosvit.org/2017/09/11>. (in Belar.)
21. Viarhei, V. Kalasowski, Y. (2009). *Kiev Culture*. In T. Bialova (Ed.). *Archeology of Belarus: Encyclopedia*, vol. 1, 441-444. Minsk (in Belar.)
22. Miadzvedzew, A (1999). *Kiev Culture*. In V. Shadyra, V. Viarhey (Ed.). *Archeology of Belarus*, vol. 2: *The Iron Age and the early Middle Ages*, 290-298. Minsk (in Belar.)
23. Temushev, S. (2008). *The beginning of Rus': the genesis of statehood in sources and historical tradition*. Minsk (in Russ.)
24. Bychkov, A. (2010). *Slavs, who are you and where from?* In A. Taras (Ed.). *Prehistory of Belarusians from ancient times to the XIII century*. Minsk (in Russ.)
25. Viarhei, V. (1999). *Monuments of Prague-Korczak and Luka-Raykovetska types*. In V. Shadyra, V. Viarhey (Ed.). *Archeology of Belarus*, vol. 2: *The Iron Age and the early Middle Ages*, 317-348. Minsk (in Belar.)

IVANGORODSKY Kostiantyn, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, e-mail: iwakos@ukr.net

ETHNIC INTERPRETATIONS OF «SLAVIC» ARCHAEOLOGICAL CULTURES IN MODERN BELARUSIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. Introduction. Modern Belarusian researchers analyze the problem of ancient Slavs, primarily as a component of Belarusian ethnogenesis. At the same time, the conceptual and terminological uncertainty of the ethnic content and essence of the «Slavs» concept is still present in such Belarusian specialists' studios. This situation forces some authors to deny the Belarusian ethnic group Slavic identity and to construct the Baltic ethnicity for them. Most researchers consider the problem of settling the Slavs in the Belarusian territories more considerably. There is a rather broad chronological range of this process from the Bronze Age till the 10 century AD.

The **purpose** of this article is to analyze ethnic interpretations of several archaeological cultures in the first half of the 1st millennium AD. Concepts are controversial in the research space of contemporary Belarusian historiography. Archeological cultures are defined by specialists and as Slavic, Baltic, and as symbiotic communities, which specifics have already defined the modern Belarusian ethnic identity in the future.

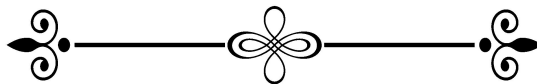
Results. We are talking about the archaeological cultures such as Zarubyntsi, Postzarubinetska, Kolochyn, Bantserovshchyna-Tushemlya, Kyiv and Prague. Only the Prague culture population is clearly defined as purely Slavic by all researchers. Other cultures in the middle 1st millennium on the Belarus territory, in particular Kolochyn and Bantserovshchyna-Tushemlya, have three variants of ethnic interpretation – Slavic, Baltic, Balto-Slavic. It is complicated to define the «ethnic identity» of earlier cultures of the region – Mylograd, Zarubyntsi, Postzarubinetska, Kyiv, Penkiv.

Most of archaeological monuments on the Belarus territory, related to «Slavic question», is still at the initial stage of studying. In Belarusian historiography is still present the inertia to connect all the monuments from the 1st millennium with the Slavic ethnos. The insufficiency of a particular material is often replaced by artificial ethno-historical constructions. The most problematic component in this perspective is no linguistic provenness of relation to the Slavic archeological cultures. Ethnic interpretations of the «Slavic» archaeological cultures in modern Belarus historiography are presented by such scholars as E. Zagarulsky, A. Medvedev, L. Pobol, S. Rassadin, V. Viarhei, G. Shtykhov, A. Egoreychenko, O. Levko, V. Belyavets, O. Makushnikov and others concepts.

Conclusion. Thus has developed the rather difficult situation in regard to the ethnic interpretation of most archeological cultures that took place in the territory of Belarus during the first half of the 1st millennium AD. Some of them are estimated by archaeologists exclusively monoethnically – purely Slavic or Baltic. But some of these interpretations make us to see in such antiquities forms of the Balto-Slavic ethnocultural (sometimes only ethnically) symbiosis, which have created the Belarusian ethnic specificity at the level of modern ethnos.

Key words: modern Belarusian historiography, archeological culture, ethnic interpretations, Slavs, ethnogenesis.

Одержано редакцією 17.11.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 572.9

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович,
кандидат історичних наук, доцент,
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: temchen@ukr.net

МІФОЛОГІЯ ПРОСТОРУ: СЕМАНТИКА ГОРИЗОНТАЛІ В ТРАДИЦІЙНИХ УЯВЛЕННЯХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН (НА МАТЕРІАЛІ ЗАМОВЛЯНЬ)

Ключовою умовою здійснення обряду є правильна організація простору, зокрема ствердження його центру і окреслення меж периферії. Елементи горизонтального простору є невід'ємними складовими сюжету лікувального міфу. Знаковою формою просторової горизонталі є чотирикутник, культурними еквівалентами якого є поля, міста, фортифікаційні споруди, горизонтально-перпендикулярне переплетення властиве також тканинам, мисливським тенетам.

Смисловим опозитом до чотирикутника виступає коло, яке повторює природні форми. Наприклад, деріва, гори, озера, нори, дула, небесні світила, тілесні отвори є округлими. Звіди символіка кола в поховальних обрядах, яке розглядається як спосіб повернення в природний стан. Можливо, що з ідеєю небесного вогню / кола пов'язані ритуальні спалювання померлих. Звідси обрядове використання кола як захисту від агресивного природного середовища.

Напевно, що з чотирикутником пов'язується семантика кута як точки поєднання перпендикулярних прямих. Кутові перетини прямої лінії утворюють «слабкі» місця, що пояснює традицію розташовувати в кутах оберегові об'єкти, зокрема бапти, ікони, камені, захисні знаки, що підсилювали непорушність і статичність горизонтального простору.

Ключові слова: *простір, чотирикутник, коло, кут, міф, семантика, архетип.*

Постановка проблеми. В гуманітарній науці зазначена вища тема не видається новою і стосується різних аспектів традиційної культури [1]. Разом з тим, простір залишається важливою складовою міфологічної картини світу (далі – МКС), що пояснює існування різних концепцій трактування його семантики і підтверджує актуальність обраної проблематики. Зважаючи на значний об'єм досліджуваного матеріалу, зупинимося на семантиці окремих частин простору, зокрема тих міфологічних концептах, що структурують, точніше, геометризують його горизонтальну площину. Очевидно, що мова йде про символіку «кола», «чотирикутника» і «кута», що визначає мету пропонованого дослідження.

Виклад основного матеріалу. *Коло.* В МКС людині «належить» середня / горизонтальна частина простору. Усе, що перебуває за його межами, є недосяжним для неї, тому небо й підземний світ містифікуються і населяються істотами вищого порядку. Візуально горизонтальний простір сприймається як коло, що окреслюється лінією горизонту (пор. *округа / округ* – «місце проживання»). При втраті орієнтації (здатності коригувати свої дії в системі паралельних і перпендикулярних меридіанів) людина кружляє, начебто повертаючись у первинний / «тотемний» стан (хижі тварини позначають свою територію у формі неправильного кола). Звідси прагнення пізнати природу «зачарованого» кола шляхом відтворення його форми в графічних / числових символах, а також виготовлення моделей

(предметів), що разом з обрядовою виконували й утилітарну функцію. Наприклад, споживаючи страву з горщика / миски або п'ючі з кухля (рос. *кружки* – «круг»), виготовляючи посуд на гончарному крузі чи обертаючи веретено, людина долучається до пізнання природи кола, що пояснює містифікацію ремесел, пов'язаних з округлими предметами чи центробіжними процесами. Така ситуація порівнюється з обрядами жертвоприношення, де об'єктом пізнання виступає не лише жертва, але й посуд, з якого вона споживається, що пояснює смислові функції речей домашнього ужитку. Орнаментація того чи іншого культурного / природного об'єкта (предмета, тіла) порівнюється з процесом пізнання або ім'янаречення, де наявність «власного» орнаменту свідчить про його індивідуальні особливості (пор. з ініціацією) або слугує описом його міфологічної / соціальної історії (рис. 1). Одним з первісних способів пізнання (на рівні тваринного інстинкту) є з'їдання. Потрапляючи в нутро, предмет стає частиною того, хто його спожив, з чим зіставляються ар-

Рис. 1

хаїчні тотемні культури, а також звичаї ритуального канібалізму (ворога чи прашура), про які згадують вчені. В українців жертвовною стравою (за допомогою якої відбувається процес культурного освоєння простору) є борщ, компоненти якого складають овочі лісостепової смуги, що можуть споживатися в якості їжі – буряк, морква, квасоля, горох, капуста, петрушка, укріп, цибуля (пор. словен. *břšč* – «цілюща трава» [2, 198]). Інакше кажучи, в округлій теракотовій («земній») мисці поєднуються «земні» плоди. Так само (навколо ! столу) під час ритуальних відправ розміщується рід. Пор. з подвійною семантикою дієслова *кружляти* в значенні «блукати і пити ритуальний напій».

Окреслення обрядового кола повторює основний принцип концентричного руху, що здійснюється навколо силового поля центру. Аналогічним чином рухаються небесні тіла, циркулює вода, чергуються пори року. В ритуалі в такий спосіб відтворюється зв'язок з Космосом, що нівелюється в буденному часі / просторі. Під час здійснення обряду людина включається в природний ритм, що пояснює «присутність» колоподібних фігур чи рухів в лікувальних магічних практиках. Перед пологами породіллі намагалася без сторонньої допомоги (!) обійти навколо хати / столу або це здійснювали інші жінки, коли потуги були несподіваними: «Як породіллі родить, то треба вкруг хати под окном ходить (і говорить): «От Лаври до Пергі (назва села) Бож'я Мати йшла, в'язку золотих ключою несла, золотіє ворота отчинять, кошчі-мошчі роздвигать» [3, № 3]. Рух по колу є архетипною дією і ніби повторює дії Першої / Небесної породіллі: «Прочиста Божа Маці кругом пристола ходіла золотіє ключи с правого боку носіла, золотіє замкі атомкнітесь, Царськіє варота отомкнітесь» [3, № 7]. Відмикання золотих воріт асоціюється з виходом новонародженого назовні, тобто символізує відкриття замкнутого округлого простору. Доречними в цьому контексті є порівняння родильних обрядів з весняними хороводами («кривим танцем») з рухом «посолонь», які розмикали землю, стимулюючи народження рослин (рух «проти сонця» створює своєрідний «вакуум», який ніби «витягує / висмоктує» хворобу, тому асоціюється з розмотуванням клубка). В текстах від захворювання очей ходіння за сонцем і пов'язується з образом коня: «Як ячмень є, береть ячмень [зерен], кине ў піч де біжить коло хати за сонцем. Ще казали: «Ішла кукушка, за кукушкой кобила; кобиле здихати, а ячменю ўсихати» [3, № 418]. Співвідношення ока / сонця з конем цілком логічне, оскільки термін вагітності останнього становить приблизно дванадцять місяців. Цей мотив зафіксований на території Полісся, що наштовхує на думку про можливі контакти населення цієї території з балтськими племенами, де кінь вважався священною твариною і міг виконувати функції викупної жертви. М'ясо коня вживали як поминальну страву, його голову і ноги клали разом з покійним, що символізувало перенесення його душі до потойбічного світу [4, 100-109]. Пор. із звичаєм «збивати коник» на даху, коли в помешканні з'являвся покійник.

Після фіксації центральної точки важливим фактором є визначення вектору, що формує простір культури. У слов'ян головна координата визначається за рухом сонця (орієн-

тація «очима на схід»). Відповідна позиція дає змогу пояснити семантику сторін світу. *Схід* асоціюється з висхідним принципом, рухом уперед, тому символізує життя. Пор. з рос. *с ходу в галоп*, а також укр. *сходити* в значенні «рости», тому покійників ховали «очима на схід», що нашоує на думку про існування віри в реінкарнацію. В традиційному житлі вікна розташовані на східній частині, західна стіна є «глухою» (виступає аналогом до «сліпоті»). *Захід* – ототожнюється зі спадним рухом, задом, предметами тілесного розпаду. Зіставляється з лексичними формами з префіксом *-за-*: *за-гнути*, *за-стопоритися*, *за-виснути*, *за-вмерти*, *за-пнутися*, що вказує на те, що в назві цієї сторони світу вже закладено ідею другорядності. *Північ* опиняється по ліву руку і порівнюється з поняттями, що позначають недосконалість. Пор.: зі сприйняттям *лівого* як неякісного / не стандартного («ходити наліво»); у казках ліва сторона перехрестя співвідноситься з обманом; у картах – з програшем, банкрутством тощо. *Південь* має протилежні ознаки. Протистояння «лівого» і «правого», «півночі» і «півдня» часто є провідним мотивом для окремих сюжетів традиційної культури (див. [5, 166-197]). Так, в іконописі з правого боку від розп'яття зображено грішника, який покався. В замовляннях «до суду», рекомендують ступати на поріг «правою ногою». Тотожного значення набувають перекази про Правду і Кривду; щоб уберегтися від недоброго ока, необхідно тричі плюнути через ліве плече. Натомість у вертикальній структурі актуальними видаються опозиції: «верх / низ», «світло / темрява». Тілесні розташування «обличчям» на південь / північ / захід не властиві для слов'янської традиції, але фіксуються в інших культурах, зокрема давньоєгипетській. Розташування «обличчям на схід» / «до вітаря» гарантувало позитивний результат лікування. Щоб отримати зворотний ефект, просторові орієнтири навмисне змінювали, унаслідок чого експозиція обряду ставала іншою. Наприклад, при заклинанні хвороби сорочку одягали навиворіт, «чорні» замовляння виголошували обличчям на захід: «Стану я, не благословясь, вийду я, ему не перекрестясь, и не из дверей в двери, и не из ворот в ворота, мышьей тропой, подвальным бревном, кошачьей дорогой, косою огородой, приду я к синему морю. На синем море есть и камень. На этом камне сидит черт с чертихой, вместе горбами, врозь лицами, сидят щипаются, в кровь придираются» [6, № 849].

Периметр. Вище зазначалось, що ефективним способом орієнтації в просторі є створення чіткої системи координат, яка складається з паралельних і перпендикулярних прямих. Ототожнення «правильності» і «прямокутності» простежується в німецькій мові: *der Recht* – «правда», *die Rechte* – «права рука», *des Rechteck* – «квадрат». Оптимальною моделлю цієї системи є прямокутник, що власне і визначає територію, в межах якої здійснюється продуктивна діяльність людини. За територією периметру (мається на увазі «чужій території»), зокрема у лісі, в степу, на морі) людина частково втрачає це право, оскільки тут закони соціуму не є актуальними: «Криклівивци, плаксивици, ідїть на вечорници (за межї видимого – прим. авт.), там хлопци бородатие, девки черьоватие» [3, № 78]. Створення периметру пов'язане з ідеєю поступового розширення паралелей, що виявляється як «розтягування / розгортання» [7, 124]. Розширення горизонтального простору пов'язане з ідеєю зростання, тому місце перебування хвороби навмисне ослаблюються. Вони є слизькими і нетривкими, що унеможливує ріст і поширення недуги: 1) «Стрехі маї, стрехі, не дзержацца на вас води – ні сняговие, ні дашчавие, не дзіржіце раба Божого (ім'я) ні пиримаўкі, ні урокі»; 2) «Ня вілах пясок не дзержицца, так на Ганні урокі не дзержацца» [3, № 228, 231]. Звідси чотириохкутна (розширена) форма культурного простору, зокрема міст, будинків, полів, що складаються з паралельних і перпендикулярних прямих (пор. з д.-єгип. назвою міста *Гермополіс Шмуну* – буквально «вісім» [7, 111]). Із семантикою правильного чотирикутника пов'язаний звичай запрягати для представників верховної влади квадригу коней / пару волів (4 роги від нім. *ragen* – «височіти»), пор. з поняттями *волось / власть* → праслов. **voldētī* → д.-р. володѣти. Округле житло, що формою нагадує стовбур дерева, властиве мешканцям лісу, для яких чотирикутник є «чужорідною» фігурою, оскільки не зустрічається в природному середовищі.

З ідеєю розтягування чотирикутника зіставляються процеси виготовлення килимів і ряден як способу упорядкування простору (від *рядити* – «упорядковувати»). На відміну від скотарів-кочівників, в культурі яких увага приділяється розтягуванню килима (організації горизонтального простору), в землеробів культивується ідея вертикального зростання, що простежується на прикладі звичаю прикрашати стіни рушниками.

Рис. 2
Давньогрецька весільна ваза. Фрагмент

Рис. 3. Плахта

Рис. 4.
Житловий будинок
(м. Черкаси, поч. XX ст.)

Форму чотирикутника мають також поховання. Покійнику в якості «приданого» ніби додається частина олюдненого / «культивованого» простору, що «вживлюється» в територію потойбічного, зміцнюючи зв'язок світу живих (поверхні землі) з пращурами (підземного світу). Крім цього у могилу кладуться його особисті речі, які мають «померти» разом із своїм власником, що пояснює, чому в похованнях зустрічаються переважно зіпсовані предмети, оскільки ціла річ може слугувати своєрідним порталом зв'язку «живого» і «мертвого». Аналогічним чином організовується місце для сну, яке має бути упорядкованим/статичним, охороняючи пасивне / незахищене тіло з «усіх» чотирьох сторін. «У кровать ложусь, хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь, ангели по боках, спасителі в головах, спасіть мою душу од усякого зла, од усякого врага, не тіки мою душу, ще моє чадо і моє обійстя. Ісус Христос спаси і Божія Матір Марія» [8]. Устаткування основи («хрестом стелюсь») і упорядкування верху («хрестом укриваюсь») організовує простір у вигляді чотирьохкутника, сторони-межі якого охороняються ангелами, Ісусом Христом і Дівою Марією.

Напевне, що властивість членувати простір на чотирикутники (не властиві для природи геометричні фігури) відбувається на рівні «культурного інстинкту», оскільки є оптимальним способом культивування горизонтального простору. Наприклад, основою «бджолиного простору» є шестикутник (соти), «пташиного» – коло (гніздо, нора). Крім цього, чотирьохкутник є проекцією тіла людини, яке не лише ритуалізує / одухотворяє простір, але допомагає усвідомити його як систему опозиційних значень, що формують шкалу традиційних цінностей. Наприклад, «перед» зіставляється зі сходом, життям, «зад» – із заходом, смертю, «праве» – з півднем, теплом, ліве – з північчю, холодом, «голова» асоціюється з небом, «очі» – з сонцем, «лоно» – з землею, «утроба» – з підземним світом тощо.

В орнаментальних композиціях чотирьохкутник сприймається як олюднена частина простору, оскільки подібним чином (уздовж і впоперек) обробляли цілину. Идеограми обробленого і заплідненого поля зустрічаються в античних весільних вазах [9, 60-98] й українському натільному одязі, що прикриває жіноче лоно, тому паралельно набуває еротичного підтексту (рис. 2, 3). Пор. з приказкою: «Старий кінь борозни не зіпсує, але глибоко не виоре». Чотирикутними є обрядові території і «входи» до них (рис. 4). Наприклад, через вікно чи спеціальний отвір у стіні виносили покійника, про що згадується в д.-р літописах і фіксується в польових етнографічних записах. Чотирьохкутними будували лабіринти, храми, в яких

відбувалися обряди, пов'язані з ідеєю воскресіння. Проекція «свого» простору простежується в інших обрядових діях, пов'язаних з моментом вибору, зокрема іграх – шахах, картах, де полем дії є чотириохкутник.

Опозиційною фігурою до чотирикутника (землі) виступає коло (небо), яке позиціонується в сакральній архітектурі як ідеограма божественного (основу храму становить квадрат, а його склепіння має форму сфери). На противагу цілісному / «безкінечному» колу периметр складається з ламаної кривої і сприймається як загроза розімкнення системи (на зламах) й актуалізує опозицію «замикання / розмикання» (варіант «розв'язування / зав'язування»).

Сприйняття чотириохкутника як форми «свого» простору пояснює, чому череду обходили по периметру, фіксуючи при цьому зону нестабільності – його кути. «Як перши раз вигоняють [коров], то абийдзі чередум три рази так *на* четири вугла», перейдзі і кажи: «Як умесці тучкі, так і ви [корови] ўмесці ходзіце» [3, № 901]. Позначення кутів, як ритуального обмеження периметру, співвідноситься з мотивом залізного тину: «Святи Юрій Пабеданосец їдзіть на сівом кане по залатой гаре, бере с залатой гари залатіє ключі, железний тин і обставляє железним тином чорную (масть) короў» [3, № 904]. В окремих текстах *тин* виконує функцію тотального захисту від неба до землі: «Засекаю (масть) ат тину і до тину, ат небеса і до зямлі» [3, № 906]. Образ залізного тину є алегорією і позначає окреслення череди металевими предметами: сокирою / косою / ножом / вилами, які можуть застосовуватися також як зброя (давні римляни окреслювали новонародженого мечем [10, 247]). Звідси обрядове використання голок / шпильок як їхніх зменшених аналогів. У лікувальній практиці найпоширенішим магичним предметом є ніж, який має подвійну семантику, оскільки є знаряддям убивства і жертвоприношення. В межах цієї опозиції стають зрозумілими лімінальні обряди, де ніж стає атрибутом перетворення людини на вовка, гострота зубів якого асоціюються з металевим лезом. У східних слов'ян вовк є тотемною істотою. Перекинувшись через, ввіткнутий в землю, ніж – «зуб вовка», відбувається символічне перевтілення на тотемну тварину. Таких перевертнів українці називали вовкулаками, що походить від д.-р. *волкодлак*, *волколак* – «вовча шерсть», а також серб. *вукодлак волка*, болг. *вльколак* – «мрець-упир» [11, 25-26].

Під час небезпечних захворювань міцність залізного оберегу посилювали у дев'ятеро. Наприклад, в обрядах лікування «чорної хвороби» одягали хрестик, виготовлений з кінчиків дев'яти кіс, який святили дев'ять служб поспіль [12, 36]. За логікою обряду захисна дія дев'яти дев'ять раз освячених кіс (9 Ч 9) протиставляється одній «косі» смерті. Схожу семантику має звичай прикрашати себе металевими округлими предметами, що можуть замикатися і розмикатися, – браслетами, намистом, сережками, а також накривати ночвами хворого на епілепсію: Схожі мотиви фіксуються в текстах «від звиху»: «В цьому лесе там лежало карито, пот тим каритом воўк свінямі наедаўся. Як воўку не наедацца, так удару і звиху не зачінеца» [3, № 385].

Кут. Зімкнення прямих, що перетинаються, утворюють кут. У традиційній культурі ця територія сприймається як своєрідна «зона ризику», крізь яку можливе проникнення ззовні. Оскільки кути є ключовими елементами організації чотириохмірного простору, вони (як і сторони світу) утворюють смислові опозиції, що упорядковують простір по діагоналі. Прикладом може слугувати традиційне житло, зокрема діагональ покуть («божник») / запічок (рис. 5), що дублює на рівні житлового простору опозиції «небо / земля», «світло / темрява», «життя / смерть». Покуть – священне місце, де розташовуються ікони. Іноді «підсилюється» ідеограмами із символікою життя (рис. 6), що указує на його зв'язок з православним храмом [13, 63-66] (рис. 7).

Виникнення «додаткової» опозиції (крім «півдня / півночі», «сходу / заходу»), яка розширює систему координат, зумовлене необхідністю упорядкувати простір по діагоналі. В зв'язку з цим кути переймають семантику сторін світу і стають місцем перебування «своїх» або «чужих» духів: 1) «Дед лесовік, баба куткова, полюбемя, і познаемос, і детками поминяемос»; 2) «Куточки-браточки, возьміте от того младенца ночнічки да нашліте на его сонічки» [3, № 41, 51]. Аналогічні мотиви зафіксовані в польських текстах: «*Katku, katku przuwigóć spanie mojemu dzieciątku*» («Куток, куток, поверни моїй дитині сон» [3, с. 55]). В цьому контексті кут будинку є місцем перебування «свого» домовика, тому тут зберігали найцінніше / сокровенне (від д.-р. *со-кровище* – буквально «разом з кров'ю / рідне»): «в нѣкоем»

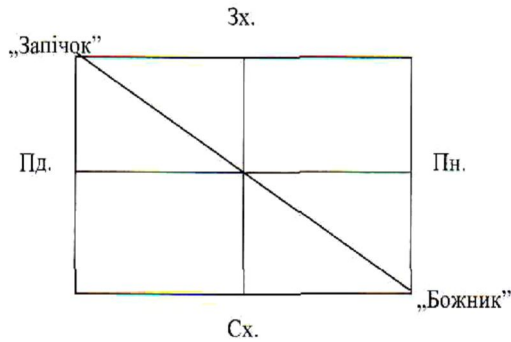

Рис. 5

Рис. 6

Житловий будинок (м. Черкаси. ХХ ст.)

Рис. 7

Дмитрівський собор
(м. Володимир. ХІІ ст.)

кутѣ дома мое^м погребо^х твое желѣзо» [14, 1383]. Відомості про вшанування кутів як священного місця зустрічають у д.-р пам'ятках, зокрема в «Слові» Григорія Богослова: «а друзни подѣ швиномѣ и в повѣтєхъ скотѣмъ молатся, аки поганини, а нини трєбамн мерѣхъми молатся блотитише, а нини пють коўскы и рогѣкы лоўковыми. и коўтноу бѣ и велѣ бгыни. и идрѣю. обилоухѣ и скотоу вгоу. И попоуникоуи лѣснѣ бѣ. и спорынѣми и спѣхѣу» [15, Т. 2, с. 34]. Це пояснює, чому дитину поїли чи обмивали водою, злиту з кута будинку (місця домовика): «На вуглі здіймаю, все зло відганяю у всяку болість, яка єсть: остець, ловець, кривавий, жилавий, зубовий» [16, № 42-б]. Після лікування (у «чистому» / внутрішньому куті – *по-куті*) «нечисту» воду виливали на «глухий» (не-живий / зовнішній) кут, розташований з «глухої» сторони (аналог просторового «ніщо», «где люді не бувають, не чувають, і де урокі, і лякі, і престети ссилають» [3, № 145]), що наближує глухий кут до образу «чистого поля» в значенні «пустого»: «Лесові дьдїед, лесова баба, свое подуманье несїте ў чїсти поля, где ветер не вес, сонце не грєє, дар Божїй не родїть, глас туди не заходїть» [3, № 203].

Співвідношення *кута* з домовиком простежуємо в білоруській традиції, де кутовий стовп печі називали *дїдом* (пращуром), до якого зверталися в текстах «від крикливець» (хвороби нащадків): 1) «Добрий день, старій дедечку, тебе синок, мене дочка»; 2) «Помагай ти, сивий дїдок, в мене дочка, в тебе – синок» [3, № 43-44]. «Старим / *стовповим* / господарем» називали також «живий» вогонь, який добували шляхом швидкого обертання веретена навколо своєї осі. На цьому вогні (у печі) «спалювали» кольки і сухоти: «Хрьосна казала: «Де ви відалі, де ви чувалі, щоб дітя ў печь сажать?» – «А де ви відалі, де ви чувалі, щоб на дітя поноси нападали?». Так трі раза. Одна (жінка) дітя держїт, а друга – лопату, лопату прїтуїт (до дитини) і лопату ў печку (Робить вигляд, що саджає лопату з дитиною у піч) [3, № 111]. Можливо, що в давнину *дїду* / стовпу надавали антропоморфних обрисів, пережитками якого є виготовлення у верхній частині стовпа *копки* – невеликого заглиблення, куди ховали пуповини новонароджених. Б.О. Рибаків припускається думки, що це був рот ідола [17, 496]. Схожими є звертання до лісовика: «Добри вечар лясун, у тебе дочка, у мяне син» [3, № 45]. Зіставлення образів *дїда* і *лісовика* (уособлення опозиційних відношень «внутрішнього / зовнішнього», «свого / чужого») наштовхує на думку, що кутовий стовп дублює семантику «культивованого» світового дерева і поєднує опозицію «життя / смерть», «свій / чужий», «верх / низ», оскільки його внутрішня сторона вважалась «обличчям» ідола (*копка* – «рот»), а зовнішня – асоціювалась з тильною / задньою частиною, що співвідноситься з по-

тойбічним / нечистим: «Вроки, вроки заберіть сороки, а всі помисли заберіть на коромисли, хто мою Богданочку Троквіцю (?) навроче, той через сраку язик переволоче» [8].

Висновки. Важливою умовою лікувального обряду є правильна організація горизонтального простору, зокрема ствердження його центру і окреслення меж периферії. У вертикальній перспективі центр залишається, але межі не встановлюються, натомість існують лише вектори «безмежного» верху і «бездонного» низу. Поле діяльності людини розгортається в межах горизонталі, що пояснює чітку організацію саме цієї частини міфологічного простору, де для кожного напрямку або сектору встановлюються певні правила.

Елементи горизонтального простору (центр, периметр, периферія) є невід'ємними складовими сюжету лікувального тексту. В окремих обрядах створюються мікромоделі міфологічного простору, де функцію центру виконують побутові предмети, а периферію окреслено межами помешкання (порогом, кутом, ворітьми). В цьому разі виконавець обряду уподібнюється Творцю, який спочатку упорядковує «світ», розміщуючи предмети у правильній послідовності, після чого зцілює тіло хворого, надаючи йому первозданного / «цілісного» вигляду.

Знаковою формою організації простору є чотирикутник, що відбиває спосіб культурного освоєння горизонталі. Так, поля, міста є чотирикутними, структура тканини і мисливських тенет також виглядає як перетин перпендикулярів. Бінарним опозитом до чотирикутника виступає коло, яке повторює природні форми – дер'ява, гори, озера, нори, дупла, небесні світила, тілесні отвори є округлими. Звіди символіка кола в поховальних обрядах, яке розглядається як спосіб повернення в природний стан («в лоно землі», пор. *лоно / луна / лунка / *louksna* – «біла, яскрава» [18, 191]). Наприклад, в мисливських і ранніх землеробських культурах, представники яких ще не володіли орними технологіями, побутовали овальні / «утробні» поховання. Можливо, що з ідеєю небесного вогню / кола пов'язані ритуальні спалювання померлих. Звідси застосування (вогняного ?) кола як захисту (створення «персонального» горизонту) від агресивного / «дикого» природного середовища.

Напевно, що з чотирикутником пов'язується семантика кута як точки з'єднання перпендикулярних прямих. Кутіві злами прямої лінії утворюють «слабкі» місця, що пояснює традицію розташовувати в кутах оберегові об'єкти, зокрема башти, ікони, камені, захисні знаки, що підсилювали непорушність і статичність горизонтального простору.

Список використаної літератури

1. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. – М., 1983. – С. 227-284; Куликова М.Е. Священное пространство мифа (Философско-культурологический анализ) : Дис. ... канд. филол. наук : 09.00.13 : Ростов н/Д, 2005 156 с.; Шестеркина Н.В. Мифологический хронотоп как связь пространства и времени // *Lingua mobilis*. – 2012. – № 6(39). – С. 52-60; Якуц Р. Міфологічний час-простір у повісті М. Гоголя «Вій» // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010, № 4. – С.107-113; Даренська В. «Слов'янська міфологія» Миколи Костомарова як реконструкція космозму традиційної народної культури // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2007. – Вип. 41. – С. 67-73.
2. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б.А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 1 (А – Д). – 1986. – 576 с.
3. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – М. : Индрик, 2003. – 752 с.
4. Вайткунскене Л. К вопросу культа коня в Литве V – VI в. // Советская археология. – 1986. – № 2. – С. 100-109.
5. Топоров В. Н. Ночь и день: их противостояние и их взаимная тяга // Исследования по этимологии и семантике : в 2 т. – М., 2006. – Т. 2, – Кн. 2. – С. 166-197.
6. Русские заговоры и заклинания. Материалы фольклорных экспедиций 1953–1993 гг. / [под ред. В.П. Аникина]. – М. : Издательство Московского университета, 1998. – 480 с.
7. Топоров В.Н. К семантике четверичности (аналогийское *теи и др.) // Этимология 1981 / [под ред. Ж.Ж. Варбота, Л.А. Гиндина, Г.А. Климова и др., отв. ред. О.Н. Трубачев]. – М. : Наука, 1983, С. 108-135.
8. Польові матеріали автора. с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.
9. Акимов Л. И. Фрагмент вазы со сценой свадьбы. Шахматный орнамент на доме невесты // Жизнь мифа в античности : Материалы научной конференции «Випперовские чтения – 1985». – М. : Советский художник, 1988. – Выпуск XVIII. – Т. I. – С. 60-98.
10. Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. – М. : Индрик, 1995. – 352 с.
11. Труды Отдела древнерусской литературы / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом) / Ред. В. П. Адрианова-Перетц. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — Т. IX. — 480 с.
12. Рябий М. Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928-1931 рр. // Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 1-5. 425. 66 арк.
13. Савицкая Г. Б. Символ жизни // Наука и жизнь. – 2004. – № 3. – С.63-66.

14. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1893-1903. – Т. 1. – 1993. – 1420 [49] с.
15. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Тома первый, второй. Репринтное издание 1913 и 1916 гг. – М. : Индрик, 2000. – Т. 1. – 376 с., Т. 2. (Древне-русские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народов). – 308 с.
16. Таємна сила слова (Заговори, замовляння, заклинання) / [упор. вст. ст. Г.Б. Бондаренко]. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 32 с.
17. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – М. : Наука, 1988. – 784 с.
18. Этимологический словарь русского языка / Под. ред. М.Н. Свиридовой. – М. : «Аделант», 2014 – 512 с.

References

1. Toporov, V.N. (1983) Space and text. *Text: semantics and structure*. 227-284, Moscow (in Russ.); Kulikova, M.E. (2005) Sacred space of a myth (the Philosophical-cultural urological analysis): Dis kand. ... cand. philos. Sciences: 09.00.13: Rostov n / D (in Russ.); Shesterkina, N.V. (2012) Mythological chronotope as a connection between space and time. *Lingua mobilis*. 6 (39), 52-60 (in Russ.); Yakut, R. (2010) Mythological time-space in the story of M. Gogol «Vii» *Socio-humanitarian problems of man (Sotsiohumanitarni problemy lyudyny)*. 4, 107-113 (in Ukr.); Darenskaya, V. (2007) «Slavic mythology» by Nikolai Kostomarov as reconstruction of the cosmizm of traditional folk culture. *Visnyk of Lviv National University (Visnyk Lvivskoho universytetu)*. Series philological, 41, 67-73 (in Ukr.).
2. Fasmer, M. (1986) *Etymological dictionary of the Russian language*: in 4 vol.; [trans. with him. and additional. O. N. Trubacheva] In B.A, Larina (Ed.). Moscow: Progress. Vol. 1 (A - D) (in Russ.)
3. *Poleskie plots (in the records of 1970–1990's)* (2003). In T.A Agapkina, E.E Levkivskaya, A.L. Toporkova (Ed). Moscow: Indrik (in Russ.)
4. Vaitkunske L. (1986) To the question of the cult of a horse in Lithuania from the 5th – 6th c. *Soviet archeology (Sovetskaya arkeologiya)*. 2, 100-109 (in Russ.)
5. Toporov, V.N (2006) Night and day: their confrontation and their mutual attraction. *Studies on etymology and semantics*: in 2 vol. Moscow, 2, 2, 166-197 (in Russ.)
6. *Russian conspiracies and spells. Materials of folklore expeditions of 1953-1993*. (1998) In V.P. Anikina (Ed). Moscow: Publishing house of Moscow University (in Russ.)
7. Toporov, V.N. (1983) To the semantics of quaternity. *Etymology 1981*. In H.E. Trubachev (Ed). Moscow: Science, 108-135 (in Russ.)
8. *Field materials by the author. with. Cabbage of the Shpola district of Cherkasy region* (in Ukr.)
9. Akimov, L. I. (1988) Fragment of a vase with a wedding scene. Chess ornament on the bride's house. *Life of the myth in antiquity: Materials of the scientific conference «Wipper's readings – 1985»*. Moscow: Soviet artist, XVIII, I, 60-98 (in Russ.)
10. Poznansky, N. (1995) *Plots. Experience of studying the origin and development of conspiracy formulas*. Moscow: Indrik (in Russ.)
11. *Proceedings of the Department of Old Russian Literature / USSR Academy of Sciences. Institute of Rus. lit. (Pushkin House)*. (1953) In V.P/ Adrianova-Peretz (Ed.). Moscow : Publishing House of the USSR Academy of Sciences, IX (in Russ.)
12. Ryaby, M. (1928-1931) Songs, weddings, Kupala songs, beliefs, legends, agriculture. *Handwritten funds IMFe them. M. T. Rylsky NAS of Ukraine*. F. 1-5. 425. 66 arc. (in Ukr.)
13. Savitskaya, G. B. (2004) The Symbol of Life. *Science and Life (Nauka i zhizn')*, 3, 63-66 (in Russ.)

TEMCHENKO Andriy, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: temchen@ukr.net

SPACE MYTHOLOGY: HORIZONTAL SEMANTICS IN TRADITIONAL REPRESENTATIONS OF THE EASTERN SLAVS (AS EXEMPLIFIED IN SPELLS)

Abstract. Introduction. *The subject of the space mythology is an important part of the mythological picture of the world, which explains the existence of different concepts of interpretation of its semantics and confirms the relevance of the problem studied.*

Purpose. *Study of the space mythology is a difficult task, so it is advisable to divide this issue into separate parts. In this aspect, the symbols of geometric figures, particularly the “circle”, “quadrilateral” and “corner”, make a special interest.*

Results. *The key to the implementation of the rite is a proper organization of space, particularly establishment of its centre and identification of boundaries of the periphery. Elements of the horizontal space are integral parts of the plot of the treatment myth. The flagship of the spatial horizontal is the quadrilateral. These are fields, cities, fortifications. Horizontally-perpendicular interlacing is characteristic of fabrics, hunting rods.*

Semantic opposition to the quadrilateral is the circle that reflects natural forms. For example, trees, mountains, lakes, holes, hollows, astronomical objects, anatomical openings are rounded. Hence the symbol of the circle is used in burial rites, which is considered as a way of returning to the natural state. Possibly, the ritual burning of the deceased has relation to the idea of heavenly fire / circle. That's why the ritual use of the circle serves as the protection against aggressive natural environment.

The semantics of the corner as a joining point of perpendicular straight lines more likely have relation to a quadrangle. Concurrences of direct lines in the corners create “weak” points. This explains the tradition of putting protective objects to the corners, including towers, icons, stones, protective amulets that enhance the inviolability and static nature of the horizontal space.

Key words: space, quadrilateral, circle, corner, myth, semantics, archetype.

*Одержано редакцією 19.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017*

УДК 94(479.25:37-11):355.455]«08/10»

ДИМИДЮК Дмитро Андрійович,
аспірант кафедри історії
середніх віків та візантиністики
історичного факультету
Львівського національного
університету імені Івана Франка,
e-mail: dymydyuk_da@ukr.net

ПІДГОТОВКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ БАГРАТИДСЬКОЇ ВІРМЕНІЇ НАПРИКІНЦІ ІХ – ВСЕРЕДИНІ ХІ СТ.

У статті реконструйовано процес збору вірменських військ у разі військового конфлікту. Проаналізовано особливості облаштування та оборони табору, роль сторожової служби та розвідки, а також визначено джерела забезпечення армії продовольством. Подано кілька схем розташування військ на полі бою, акцентуючи увагу на тому, що вірмени найчастіше займали оборонну позицію, ставлячи основну ставку на складний природний рельєф місцевості.

Ключові слова: Багратидська Вірменія, Візантія, тактика, військо, похід, армія, сюзеренно-васальна система.

Постановка проблеми. Посилення Візантійської імперії та ослаблення Арабського халіфату спричинило зміну геополітичного становища на Закавказзі наприкінці ІХ ст., що в свою чергу дозволило здобути незалежність вірменській державі від мусульманського панування. Перебуваючи на перехресті торговельних шляхів, територія Вірменії була об'єктом територіальних зазіхань з боку Візантії та мусульманських емірів Закавказзя, що сприяло постійному розвитку оборонного потенціалу Багратидської держави.

Вірменія була децентралізованою державою із сильно розвинутими сюзеренно-васальними відносинами, де фактична влада царя з династії Багратидів поширювалась лише на область Ширак та суміжні землі (Анійська держава) [1, 65–66]. Прямими васалами царя були напівсамостійні князі (ішхани) Васпуракану, Сюнику, Ташир-Дзорагету (Лорі) та Карсу (Вананду) [2, 72–73].

Не зважаючи на фактичну роздробленість держави, представники царської династії Багратидів створили гнучку систему збору військ та їхнього переміщення, опираючись на розвинуті сюзеренно-васальні відносини, що дозволяло ефективно захищати кордони Вірменії від мусульманських набігів та візантійської інтервенції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що політична історія царства Багратидів достатньо добре вивчена, військова організація Вірменії ще не ставала предметом спеціального дослідження. Якщо існують праці з військової історії Античної [3] чи Кілікійської Вірменії [4], то через незрозумілі нам причини дослідники оминали мілітарну історію Багратидського царства. Військова тактика, стратегія та детальні описи битв часів Багратидської Вірменії вміщені у 2 і 3 томах багатотомного видання «Наші перемоги» за редакцією Григора Арутуняна [5; 6]. На жаль, це видання є радше описового характеру, де автор доволі добре упорядковував відомості з відомих нам джерел про ту чи іншу переможну битву вірмен проти ромеїв та мусульман, не провівши глибшого аналізу мілітарної організації держави.

На жаль, середньовічна вірменська історіографія не знала таких військових трактатів, які були у ромеїв («Стратегікони» (VII ст.), «Тактика Льва» (X ст.), та інші), через що

процес вивчення окресленої проблеми є значно ускладненим. Аналізом візантійських військово-трактатів займався російський візантиніст Володимир Кучма, котрий аналізував проблеми логістики, тактики, дисципліни та облаштування табору у Візантії [7, 340–384].

Незважаючи на політичну та культурну близькість між Вірменією та Візантією, у військовому плані ці держави були різними. Рафал Матевосян стверджує, що на відмінну від Вірменії, у Візантії система васалітету-сюзеренітету не отримала розвитку та не сформувалася строката ієрархія [8, 29]. Візантійська імперія ділилась не на окремі князівства, а на феми, які були військово-адміністративними одиницями [9, 105]. Фемами керували не князі, а посадові особи (стратиги), що призначалися імператором. Останні в фемах не мали сеньйоральних прав і за службу отримували винагороду через централізовану ренту. Якщо Багратидська Вірменія потерпала від роздробленості, то Візантія, навпаки, страждала від бюрократичної централізації [8, 29]. Враховуючи вищесказане, ми не можемо повністю використовувати результати досліджень В. Кучми, а саме питання компаративного аналізу військових сфер Візантії та Вірменії заслуговує окремого дослідження.

Подану тему можна розкрити аналізуючи вірменські, арабські та грузинські джерела IX–XIII ст. Вірменські хроністи доволі часто згадують про вірменську армію, але ці свідчення стосуються виключно чисельності війська та поодиноких згадок про його формування. Найкращими, в плані змістовності, є вірменські хроніки Ованеса Драсханакертці (X ст.) [10], Псевдо-Шапуха Багратуні (X ст.) [11], Асохіка (кінець X – початок XI ст.) [12], Аристакеса Ластиверці (XI ст.) [13], Смбата Спарапета (XIII ст.) [14], а також грузинські твори – «Історія Багратіонів» Сумбата Давитис-дзе [15], «Літопис Картлі» (XI ст.) [16] та арабська «Історія» Ахмеда ібн Лютфуллаха (XVII ст.) [17]. Вважаємо, що вірмени могли запозичувати військові новинки у своїх візантійських та мусульманських сусідів, які вони використовували на теренах Закавказзя, особливо якщо про це згадують самі ж вірменські хроністи.

Мета статті. На основі уривчастих свідчень вищезгаданих хроністів реконструювати процес військового походу – від збору військ, похідних порядків, облаштування табору, розвідки та проблем продовольчого забезпечення до розташування армії на полі бою, тактики та процесу облоги фортець.

Виклад основного матеріалу. Кожен похід розпочинався зі збору військ, який прямо залежав від васально-сюзеренної системи, коли цар відправляв посланців до своїх васалів наказуючи їм прибути до нього [14, 19]. Чи не найкращими у цьому плані є описи Ованеса Драсханакертці, який описуючи мобілізаційні заходи царя Смбата I (890–914) супроти Саджидського еміра Мухаммеда аль-Афшина (889–901), подав наступну інформацію: *«цар [Смбат I – Д.Д.] розіслав у всі краї накази і зі всіх країв почали прибувати у великій кількості вірменські нахарари [представники знаті – Д. Д.] разом із великими військами. Також, за наказом царя прибуло чимало озброєних північних племен [з кавказьких гір, які були васалами царя – Д.Д.]. Вони були сильними лучниками та списоносцями»* [10, 134–135].

Загальний збір військ усіх васалів відбувався лише в разі війни із зовнішнім агресором, де вірменський цар виконував свою основну функцію – мобілізував та очолював війська усіх правителів, для захисту території держави. Багратидський цар відправляв листи своїм прямим васалам – нахарарам, котрі проживали на теренах домену Багратидів чи князям-ішханам, які натомість писали своїм васалам чи вже самостійно збирали власну дружину – азатів (знатні воїни-вершники) [11, 188–190].

Для прикладу, під час вірменського повстання 850–852 рр., ішхан Васпуракану Ашот Арцруні збирав війська своїх васалів, за наказом правителя Баграта Багратуні (830–851), щоб дати відсіч арабському еміру Мусі, який грабував вірменські землі. Товма Арцруні (X ст.) так описує процес збору вірменських військ: *«Ашот Арцруні зі своєю армією і разом з ним загопи 16 князів з роду Арцруні рушили до міста Муш (центр області Тарон) за покликом царя Багарата Багратуні. Сюди ж прибули загопи вірменських нахарарів: Торніка Багратуні (1 загін); Шапуха Аматуні (9 загонів); Григора Гнуні (7 загонів); Артавазда Інтруні (8 загонів) і ще загопи 14 інших дрібних родів. Став [Баграт Багратуні – Д.Д.] на чолі об'єднаної армії під Мушом, завдав нищівного удару Мусі та розбив його війська»* [25, 124].

Ополчення вільних селян-общинників збирали лише за серйозної військової необхідності і в таких випадках воно становило кістяк вірменської армії. Відомий випадок, коли Давид I Безземельний (989–1048), князь Ташир-Дзорагету, запросив албанського католика Тер-Овсепа, єпископів і монахів, щоб вони допомогли йому *«трикликати у військо»*

всіх жителів країни з жінками і дітьми». В їхній присутності Давид сказав, що: *«кожен повинен взяти у свої руки зброю, хрест чи євангеліє [для захисту держави – Д. Д.], адже «хто хоче померти мученицькою смертю – час настав»* [14, 21–22].

Зауважимо, що через складну васально-сюзеренну систему та проблеми із логістикою, участь у військових кампаніях брали невеликі військові з'єднання, які налічували лише кілька тисяч воїнів та формувалися із військ окремих нахарарів та князів, чисельність яких становила кілька сотень осіб [18, 221–222].

Війська, які прибували до царя, проходили довгий шлях, тому частими бували випадки коли азати використовували церкви чи монастирі, як місця для перепочинку. Це не подобалось клірикам, адже знать мешкала за кошти монастиря та влаштувала різні веселощі з танцями і співами [19, 206].

Військові походи, в основному, починалися весною [5, 262] та продовжувались до пізньої осені [10, 163]. Як виняток з правил відомо кілька кампаній проведених взимку. Небезпека таких походів полягала в тому, що через морози у воїнів *«замерзали пальці на ногах та руках, канати та палатки примерзали до землі, а коні та мули навіть не могли рухатись»* [13, 69]. Через сильно розвинену сюзеренно-васальну структуру, війська кожного князя мали своє окреме місце проживання в загальному таборі, де вони розкладали власні палатки, які часто були однакового кольору [20, 25]. Сам табір найчастіше був оточений земляними валами і глибоким ровом [13, 66] та розташовувався на пагорбах, що сприяло зміцненню його обороноздатності [12, 193–197].

Зауважимо, що окреме місце у таборі відводилось коням. Іноді, замість того щоб тримати коней під охороною, їх могли відпускати пастися навколо території табору, де було більше фуражу. Звісно ж, це було небезпечно, адже частими бували випадки, коли самі ж вороги викрадали чи відпускали коней [12, 133–134]. Зазначимо, що чоловік, який недавно одружився, мав право не йти у похід [19, 193], але не зважаючи на це, він був зобов'язаний віддати одного коня до війська (у вигляді податку), де його використовували як тяглову силу [19, 147].

Щоночі цар назначав кінну та пішу сторожу для захисту табору, чисельність якої могла сягати навіть кількох сотень людей [14, 12]. Задача сторожі полягала в тому, щоб завчасно попередити воїнів про наступ супротивника (можливо й сигнальним вогнем, як це було в ромейв) [7, с. 223], щоб військо встигло озброїтись [5, 169]. Окремі загони постійно робили вилазки для розвідки чи провокацій, виснажуючи тим самим супротивника [12, 118–119]. Також, у війську кожного князя перебували священнослужителі, які виконували не тільки релігійні чи пропагандистські функції, піднімаючи тим самим бойовий дух військових [20, 71], але й часто виступали у ролі лікарів.

Прикладом неправильної організації табору є облога Ашотом III (952–977) міста Двін, де вірменські воїни *«порозходились по різних місцях, шукаючи прохолодних закутків, щоб заховатись від жаркого сонця. В той час мусульмани зробили вилазку з міста і напали на незахищений табір»* [17, 212–213]. Кожен воїн, ідучи в похід, брав із собою мінімальний запас харчів, якого б йому вистачило на пару днів. Допоки армія перебувала на власній території то провіантом її забезпечувало місцеве населення за сприяння того князя, на чий території тоді перебували війська. Зауважимо, що у візантійському трактаті «De castrametatione» (Про облаштування табору) зазначається, що ромейська армія не могла взяти із собою в похід провіанту більше ніж на 24 дні [7, 296].

Якщо ж військові дії велися на ворожій території, то цар *«відправляв свої війська в найближчі поселення, щоб вони самостійно знайшли харчі для себе»* [10, 203]. За таким самим принципом утримувались армії більшості тодішніх країн. Навіть у трактаті Лева Диякона «Тактика» (X ст.) зазначалося, що війська повинні вести військові дії на теренах супротивника, де зможуть в будь-якому випадку прогодувати себе, тим самим не завдаючи збитків власній території [9, 107].

Натомість, якщо вірмени втрачали свою територію то вони використовували тактику «спаленої землі», щоб вороже військо *«не мало чим пожитись»* [10, 211]. Зауважимо, що цей метод використовували і при наступальних операціях, щоб спустошити ворожу територію та заставити супротивника здатись [13, 60–64]. Більшість тогочасних армій мали проблеми з логістикою, адже у них не було тилових баз постачання. Для прикладу, вірменське військо Ашота II (914–928), яке було затиснуте між скалами та оточене воро-

жими військами в 921 р., швидко почало відчувати «*брак харчів, води та сіна для коней, адже вони [вірмени– Д. Д.] не мали можливості доставити цих продуктів ззовні, через що воїни голодували та перебували в повній нерішучості*» [10, 218].

При переході з одного місця в інше, підрозділи дотримувались чіткого порядку та розташування, хоча у разі потреби могли виконувати швидкі марші [5, 249–250]. Ованес Драсханакертці зауважує, що «*війська, які рухались не за правилами військового мистецтва, а обганяли один одного і неслися вперед немов скажені, будуть розбиті мечем*» [13, 68]. Іноді, для власної ж безпеки, воїни «*не рухались протоптаними дорогами*», щоб не потрапити у засідку [10, 163]. Також, частими бували випадки недисциплінованості, коли вірменські солдати (і навіть ті, які були на службі у Візантії) грабували місцеве населення (зокрема жінок) переходячи через якесь поселення [21, 236], що було звичним явищем для того часу.

Наступ на ворожу територію міг відбуватися однією великою армією, або ж її ділили на три окремі групи, кожна з яких мала свій маршрут руху, щоб тим самим захопити більше територій за менший відтинок часу [5, 171; 12, 142]. На нещодавно завойованих територіях вірмени, на кілька місяців, могли розквартирувати свої війська, щоб зробити неможливим будь-який ворожий спротив [12, 203–204].

Існувало кілька варіантів розташування військ на полі бою, але найчастіше вірмени використовували стандартну схему: авангард, центр із флангами та ар'єгард. Детальні відомості про це знаходимо у грузинських джерелах, які описуючи перебіг грузинсько-візантійської війни (1014–1023) подають нам наступну інформацію: «*цар грецький Василій II (976–1025) та грузинський цар Георгій I (1014–1027) [в 1021 р. – Д. Д.] виступили один проти одного на чолі з великими військами [в армії Георгія I були вірменські загоони – Д. Д.]... Цар Георгій прийшов і спалив місто Олтісі і пішов за ним Василій, цар греків. І зустрілися ар'єгардні частини військ Георгія і передові частини Василя; і відбулася велика битва біля села, яке називається Ширимні... І пізно дійшов шум війни до Георгія, що його ар'єгард веде бій проти греків. Тоді наказав своїм воїнам озброїтися швидко і вступив сам цар Георгій в бій*» [15, 228–229; 16, 151].

При такій схемі на флангах розміщувалась кіннота, а в авангарді та ар'єгарді – лучники та піхотинці. При оборонній тактиці лучники, які стояли суцільною лінією перед військом, повинні були обстрілювати ворога, а при його наступі вони швидко ховалися за окремими відділами піхотинців, які першими вступали в бій, а вже потім черга доходила до вершників, атака яких могла вирішити хід битви [5, 223–225].

Іноді ця система зазнавала незначних модифікацій, про що згадує Ованес Драсханакертці: «*Цар Ашот II наказав пішому полку прикритися щитами, щоб надати йому вигляд неприступної фортеці. Позаду нього розташувався напозотові кінний полк, а попереду, гарцюючи на конях, скакали вершники передового загону*» [10, 212]. У цьому випадку у центрі війська стояли піхотинці, а в авангарді та ар'єгарді – кіннота. Бували випадки, коли війська стояли суцільною лінією, де по черговому розміщувались загоони вершників та піхотинців і лучників [5, 286]. Зауважимо, що іноді воїни «*розташовувались не за правилами військового мистецтва, а загонами по роду і старшинству* [коли кожен князь самостійно керував своїм підрозділом під час битви – Д. Д.]» [12, 196–197]. Це бувало тоді, коли воїни змушені були швидко зорганізуватися та дати відсіч ворожій атаці. Зауважимо, що вже в другій половині X ст. війська окремих князів мали однакові елементи одягу, що відрізняло їх від решти армії. Так, під час походу проти непокірного абхазького царя у 988 р., загін карського царя Аббаса був одягнутий «*у червоний одяг*» [12, 182].

Під час походу функцію головнокомандувача завжди виконував цар з роду Багратидів, якого повинні були слухатись його васали [5, 251]. Достеменно невідомо, як саме відбувалася комунікація між полководцем та його військами на полі бою, але скоріш за все вона була далекою від досконалості [5, 231]. Джерела подають нам стандартну фразу, що «*він [князь – Д. Д.] подав знак своїм військам і вони рушили в бій*» [17, 212–213]. Вважаємо, що подібного роду «знаки» були криками, звуками горна чи рухами знамен, які означали б ту чи іншу дію підрозділів, що в принципі було розвинуто у ромейській армії [7, 127, 257, 358, 378, 390].

Перед початком кожної битви воїни молилися, а вже опісля того розпочиналися військові дії [14, 12]. Під час самої битви, яка могла тривати кілька годин, війська не раз могли наступати чи відступати, змінюючи свою диспозицію. Якщо ж це була довготрива-

ла та виснажлива сутичка, то полководці старалися відводити в тил виснажені передові загони для тимчасового відпочинку [13, 60–64]. Часто долю битви вирішували свіжі резервні війська, які розташовувалися в тилу чи лише підходили до місця битви. Вірменський хроніст Асохік, описуючи битву грузино-вірменських військ супроти ромейської армії у 1021 р. зазначив наступне: *«Змучені довгими переходами та важким озброєнням [вірменські та грузинські вершники – Д. Д.] зазнали поразки від новоприбулих та свіжих візантійських солдат»* [13, 68].

Битви найчастіше розпочиналися атакою вершників, котрі переходячи в хаотичний наступ, часто розладнували власний фронт [12, 195–196]. Будучи впевненими у своїй перевазі, вірменська кіннота могла наступати прямо в центр армії, волюючи тим самим швидко розбити ворога [5, 263–264; 12, 193–197]. Іноді, саме така демонстрація сили вирішувала хід битви, коли ворожі війська розбігалися в різні сторони [5, 237–238].

В інших випадках вірмени старалися зосередити основний удар кавалерії на одному з флангів, щоб зім'яти його та прорватися в центр ворожої армії [5, 263–264; 20, 71], де б вони оточили ворожий табір і не дали змоги військам противника перегрупуватися [5, 175–178]. Натомість, при оборонній тактиці вірмени заманювали ворога в центр своєї армії, щоб потім його оточити та розбити. На жаль, через складність такого маневру, він не завжди виходив успішним [10, 139].

У вірменській армії існували окремі підрозділи списоносців, мечників та лучників, а також вершників [22, 273–274], що свідчить про існування чіткої структури війська, де кожен з підрозділів мав свого командувача та окрему відведену функцію на полі бою [5, 277–278]. Головною бойовою одиницею війська був важкоозброєний полк вершників-азатів, який виконував найскладніші операції. Так, під час військового походу царя Смба-та I супроти абхазів, васпураканський ішхан Гурген отримав наказ захопити столицю Абхазії – м. Горі. Щоб перейти через замерзлу річку (яка оточувала місто), він наказав своїм азатам підкувати власних коней та тихо рухатись вперед по кризі, перейшовши яку, азати змогли без проблем захопити Горі [11, 188–190].

Відомо, що в разі необхідності вірменські вершники могли спішуватися і битися пліч-о-пліч з піхотинцями. Яскравим прикладом цього є битва у Дохса, коли в 894 р. армія Саджидського еміра Мухаммеда аль-Афшина наступала на табір вірменського царя Смба-та I, але зазнала поразки, адже спішені вірменські вершники та списоносці відбили всі ворожі атаки, не підпустивши до своїх лучників мусульман. Це дозволило стрільцям *«далі активно обстрілювати ворога. Користуючись метушнею і панікою у ворожому стані, вершники знову сіли на коней і потужним таранним ударом розбили ворожу армію, відкинувши її аж до власного табору»* [10, 129–130]. Зауважимо, що особливу роль у війську виконували щитоносці (важкоозброєні воїни) які стояли в перших рядах та при наступі повинні були прорвати ворожі ряди, а при обороні – стримувати ворожий натиск та захищати лучників.

Якщо ж вороже військо починало втікати, то його переслідували, захоплюючи по дорозі покинуте майно та людей [12, 193–197]. Детальний опис поділу військової здобичі поданий у Судебнику Мхитара Гоша, де зазначається, що: *«Все золото, дорогоцінні каміння та шовкові тканини, які воїни здобудуть під час походу, належать царю, навіть якщо він не буде брати участь у поході. Натомість мідь, залізо і їм подібні метали – воїнам. Також, цар отримує половину полонених і захопленої худоби. Якщо ж воїни вирушили в похід без наказу [царя або князя – Д. Д.], то залишаються їм обидві частини здобичі [без золота – Д. Д.], бо вони добровільно пішли назустріч небезпеці»* [19, 145–146].

Якщо на війні воїн візьме в полон ворога, то *«одяг, зброя та кінь полоненого належить йому, але обладунки він змушений віддати своєму сюзерену»* [19, 146]. Самих полонених воїнів могли перетворити на рабів, або ж тортурувати [10, 173–174, 179; 12, 182–183; 14, 12–13] і вбити [12, 133–134]. Популярною була практика, щоб після сутички переможених солдат роздягали і повністю голих (на морозі) відпускали додому, що і стало причиною їхньої подальшої смерті [23, 68].

Водночас, не всі битви були для вірмен успішними. Для прикладу, у першій сутичці між військами князівства Васпуракану та тюрками-сельджуками у 1018 р. вірмени зазнали відчутної поразки, адже: *«невірні [тюрки-сельджуки] пускали стріли, які масово вбивали та ранили багатьох з вірменського війська. Побачивши це, Шапух [один із васпураканських полководців – Д. Д.] сказав Давиду [син васпураканського царя Сенекерима I (1003–1021)]: «Повертай назад царю, бо велика частина наших воїнів поранені стріла-*

ми. Дозволь нам відступити і захиститися від цієї зброї, яку ми бачимо в руках невірних, виготовивши інші види обладунків, які будуть захищати від їхніх стріл» [20, р. 47–48]. Лише завдяки наполегливості Шапуха, васпураканські війська змогли організовано відступити, що для того часу було рідкістю. Подібний опис цієї події зустрічаємо в інших хроністів. Смбат Спарапет (XIII ст.) писав, що: «лучники [тюрки-сельджуки] з розпущеним волоссям, як у жінок, почали стріляти у вірменську армію, яка не була готовою дати відсіч» [14, с. 15]. Всі наступні свідчення про набіги тюрків на Вірменію в середині XI ст. будуть подібними за своєю суттю [13, с. 87–88], а піші та кінні тюркські лучники будуть вигравати більшість битв, використовуючи дистанційні атаки.

Запорукою військового успіху була розвідка, результати діяльності якої не раз міняли хід битв. Сама ж робота розвідника вважалася небезпечною, але дуже престижною, тому ними ставали професійні воїни, які добровільно зголосились виконати те чи інше завдання [17, 212–213]. Таких воїнів укомплектовували усім необхідним та обов'язково давали їм найкращих коней. В Судебнику Мхитара Гоша зазначається, що «зłodіїв ніколи не можна відправляти в розвідку [адже на них не можна покластись – Д. Д.]» [19, 145–146].

Розвідники також виконували різного роду диверсійні завдання. Прикладом цього служить історія про штурм тюрками-сельджуками, на чолі з султаном Тогрулом (1038–1063), візантійського міста Манцикерта в 1054 р. Міщани (більшість з яких були вірменами) обрали зі свого числа добровольця («якогось франка»), котрий повинен був «непомітно підійти до ворожої облогової техніки та розбити пляшки із сумішшю нафти та сірки, до яких було прив'язано підпалену тканину [т. зв. «грецький вогонь» – Д. Д.]» [14, 30–32]. Такого сміливця чекало щедре винагородження, хоч і шанс повернутися живим був невеликим. Окрім воїнів, розвідувальні функції виконували купці, посланці, а також священнослужителі. Під час грузино-візантійської війни імператор Василій II відправив єпископа Захарія на переговори до грузинського царя Георгія I. Коли Захарія повернувся до Василія II, то василевс «почав розпитувати у нього про чисельність грузинської армії та навички їхніх бійців» [13, 67]. У даному випадку єпископ був не тільки послом, але й розвідником, який мав зібрати свідчення про вороже військо.

В одному з візантійських військових трактатів є уривчаста згадка про вірменських вартових та шпигунів (тасінарів), які були на службі у ромеїв. Через не до кінця зрозумілі причини, автор називає вірмен єдиними шпигунами та вартовими, які служать на східних кордонах Візантії, хоч вони й не надто добре виконують свої обов'язки. Тасінарії займалися диверсійними операціями та вели постійну розвідку в «Сирії», отримуючи натомість високу заробітну плату та місячні пайки [24, гл. II].

Висновки. Отже, військові походи розпочиналися весною і тривали до пізньої осені, а їхньою підготовкою та організацією займався багратидський цар чи інша довірена ним особа. Цар призначав сторожову службу та розвідників, а також займався облаштуванням табору, який обводився частоколом і ровом та поділявся на сектори, де розміщувались війська окремих князів. Під час переходів чи на полі бою вірмени використовували стандартну (іноді з певними модифікаціями) схему розташування військ: авангард, центр із флангами та ар'єгард, хоча не менш популярною була інша система, коли воїни розташовувались «не за правилами військового мистецтва, а загонами по роду і старшинству». Основну ударну силу становили вершники-азати, які розташовувались у авангарді та ар'єгарді. Зауважимо, що тогочасна вірменська армія не знала державного забезпечення продовольством, тому вона самостійно його здобувала собі під час походів.

У більшості військових конфліктів проти мусульман вірменські війська прагнули ухилитися від прямої сутички на рівнинах, адже в такому випадку перевага була б на боці ворога, який мав маневрених кінних лучників, що давало йому змогу вести дальній бій, довший час не вступаючи у відкриту сутичку. Це змушувало вірмен використовувати тактику оборонного бою, заманюючи противника в гори чи різноманітні засідки, що нівелювало можливу чисельну перевагу мусульман та не дозволяло їм в повній мірі використати свою кінноту для маневрених флангових атак.

Зауважимо, що нам практично невідомо жодного наступального військового походу вірмен, котрий виходив б за межі Закавказзя та мав за мету приєднати землі сусідніх держав. Виняток становлять окремі каральні акції, метою яких було підкорити неспокійних васалів, котрі намагалися вийти з-під влади Багратидів.

Список використаної літератури

1. Матевосян Р. Падение Багратидского царства по данным армянских историков XI–XIII вв. / Рафел Матевосян // Журнал социальных наук. – 1988. – Вып. 10. – С. 64–72.
2. Юзбашян К. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. / Карен Юзбашян. – Москва: Наука, 1988. – 305 с.
3. Մարգարյան Ս. Հայ ռազմական արվեստի փաստաթղթեր / Մարգրի Մարգարյան. – Երևան: Հայաստան, 1969. – 218 էջ. [Саркисян С. З історії вірменського військового мистецтва / Саркис Саркисян. – Єреван: Хайастан, 1969. – 218 с.]
4. Chlipala M. Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych / Michał Chlipala. – Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2013. – 128 s.
5. Մեր հաղթանակները / Խմբ. Գ. Հարությունյան. – Երևան: Արարված, 2009. – Հ. 2. – 332 էջ. [Наші перемоги / під ред. Г. Арутюняна. – Єреван: Нораванк, 2009. – Т. 2. – 332 с.]
6. Մեր հաղթանակները / Խմբ. Գ. Հարությունյան. – Երևան: Արարված, 2011. – Հ. 3. – 336 էջ. [Наші перемоги / під ред. Г. Арутюняна. – Єреван: Нораванк, 2011. – Т. 3. – 336 с.]
7. Кучма В. Военная организация Византийской империи / Владимир Кучма. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 426 с.
8. Матевосян Р. Государственное устройство и административный строй Багратидской Армении: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Рафел Матевосян. – Єреван, 1991. – 32 с.
9. Кучма В. Военно-экономические проблемы византийской истории на рубеже IX–X вв. по «Тактике Льва» / Владимир Кучма // Античная древность и средние века. – 1973. – Вып. 9. – С. 102–113.
10. Ованес Драсханакертци. История Армении [X ст.] / пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. – Єреван: Советакан Грох, 1986. – 396 с.
11. Псевдо-Шапух Баградуни. История анонимного повествователя [X ст.] / пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. – Єреван: АН АрмССР, 1971. – 238 с.
12. Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию [XI ст.] / пер. с арм. Н. Эмина. – Москва: Книга по требованию, 2011. – 377 с.
13. Повествование вардапета Аристахеса Ластиверци [XI ст.] / пер. с арм. К. Юзбашяна. – Москва: Наука, 1968. – 194 с.
14. Смбат Спарапет. Летопись [XIII ст.] / пер. с арм. А. Галстяна. – Єреван: Хайастан, 1974. – 240 с.
15. Сумбат Давитис-дзе. История и повествование о Багратионах [XI ст.] / пер. с груз. М. Лордкипанидзе // Картлис Цховреба. История Грузии / под ред. Р. Метревели. – Тбилиси: Аргануджи, 2008. – С. 221–243.
16. Летопись Картли [XI ст.] / пер. с груз. М. Лордкипанидзе // Картлис Цховреба. История Грузии / под ред. Р. Метревели. – Тбилиси: Аргануджи, 2008. – С. 139–181.
17. Ахмед ибн Лютфуллах (Мунадджим-Баши) «Джами ад-Дувал»; Ибн ал-Азрака ал-Фарики из «Истории Майяфарикина» [XVII ст.] / пер. А. Мамедова // Труды института истории. – Баку, 1957. – Т. XII. – С. 206–225.
18. Димидюк Д. Кількісний склад армії Багратидської Вірменії наприкінці IX – в середині XI ст. / Дмитро Димидюк // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2017. – Вип. 65. – С. 216–224.
19. Мхитар Гош. Судебник [XII ст.] / пер. с арм. А. Паповяна. – Єреван: АН АрмССР, 1954. – 263 с.
20. Armenia and the Crusades, ten to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa [XII ст.] / transl. from arm. by A. Dostourian. – Lanham: University Press, 1993. – P. 1. – 392 p.
21. Haldon J. Warfare, State and Society in the Byzantine World (565–1204) / John Haldon. – London: Routledge, 1999. – 400 p.
22. Հայ ժողովրդի Պատմություն / Խմբ. Բ. Սարգսյան. – Երևան: ԱրմՖԱՆ, 1976. – Հ. 3. – 1032 էջ. [История вірменського народу / під ред. Б. Аракеляна. – Єреван: АН АрмССР, 1976. – Т. III. – 1032 с.]
23. Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль Ибн-ал-Аспра [XIII ст.] / пер. с араб. П. Жузе. – Баку: АзФан, 1940. – 138 с.
24. О боевом сопровождении [X ст.] // Два византийских военных трактата конца X века / пер. с греч. В. Кучмы. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. – 410 с.
25. Թովմա Արծրունի. Պատմություն տանն Արծրունեաց [X դար.] / Խմբ. Բ. Հ. Պարթիսյան–Մելիքյանի. – Երևան: Մազադաշ, 2006. – 504 էջ. [Товма Арцруни. История дому Арцруни [X ст.] / під ред. М. Дарбинян-Меликяна. – Єреван: Магахат, 2006. – 504 с.]

References

1. Matevosyan, R. (1988). The fall of the Bagratid kingdom according to the information of Armenian historians of the 11th–13th centuries. *Journal of Social Sciences*, 10, 64–72 (in Russ).
2. Yuzbashyan, K. (1988). *Armenian states of the Bagratid epoch and Byzantine in IX–XI centuries*. Moscow: Nauka (in Russ).
3. Sarkisyan, S. (1969). *Armenian military art*. Yerevan: Hayastan (in Arm).
4. Chlipala, M. (2013). *Military sphere of the Cilicia Armenia during the Crusades*. Tarnowskie Gury: Inforteditions (in Pol).

5. Harutyunyan, G. (2009) (Ed.). *Our victories*. Yerevan: Noravank, 2, 332 (in Arm).
6. Harutyunyan, G. (2011) (Ed.). *Our victories*. Yerevan: Noravank, 3, 336 (in Arm).
7. Kuchma, V. (2011). *Military organization of the Byzantine Empire*. Saint Petersburg: Aleteya, 426 (in Russ).
8. Matevosyan, R. (1991). *The state structure and administrative system of Bagratid Armenia: Ph.D. thesis*. Yerevan, 32 (in Russ).
9. Kuchma, V. (1973) Military-economic problems of Byzantine history in 9th–10th centuries (on the basis of «Tactics of Emperor Leo»). *Antiquity and the Middle Ages*. 9, 102–113 (in Russ).
10. Hovhannes Draskhanakertzi (1986). *History of Armenia*. M. Darbinyan-Melikyan (Transl.). Yerevan: Sovetakan Groh, 396 (in Russ).
11. Pseudo-Shapukh Bagratuni (1971). *The story of the anonymous narrator*. M. Darbinyan-Melikyan (Transl.). Yerevan: AS ASSR, 238 (in Russ).
12. Stepanos of Taron (Asohik) (2011). *The general history*. N. Emin (Transl.). Moscow: Book on demand, 377 (in Russ).
13. Aristakesa Lastivtsi (1968). *History*. K. Yuzbashyan (Transl.). Moscow: Nauka, 194 (in Russ).
14. Smbat Sparapet (1974). *Chronicle*. A. Galstyan (Transl.). Yerevan: Hayastan, 1974, 240 (in Russ).
15. Sumbat Davitis-dze. (2008) History of Bagration dynasty. *Kartlis Tskhovreba. History of Georgia*. R. Metreveli (Ed.). Tbilisi: Artanuja, 221–243.
16. Annals of Kartli (2008). *Kartlis Tskhovreba. History of Georgia*. R. Metreveli (Ed.). Tbilisi: Artanuja, 139–181 (in Russ).
17. Ahmed Ibn Lutfullah (Munadjim-Bashi); Ibn al-Azraq al-Fariki from the «History of Mayafarikin» (1957). *Works of the Institute of History*. A. Mamedova (Transl.). Baku, XII, 206–225 (in Russ).
18. Dymydyuk, D. (2017). The number of army of Bagratid Armenia at the end of IX – in the middle of XI century. *Visnyk of the Lviv University. Series philology*. 65, 216–224 (in Ukr).
19. Mkhitar Ghosh (1954). *Book of Law*. A. Papovian (Transl.). Yerevan: AS ASSR, 263 (in Russ).
20. Matthew of Edessa (1993). *Chronicle of Armenia and the Crusades*. A. Dostourian (Transl.). Lanham: University Press, 392.
21. Haldon, J. (1999). *Warfare, State and Society in the Byzantine World (565–1204)*. London: Routledge, 400.
22. Arakelyan, B. (1976) (Ed.). *History of the Armenian people*. Yerevan: AS ASSR, 3, 1032 (in Arm).
23. Ibn-al-Asir (1940). *Materials on the history of Azerbaijan*. P. Jouzet (Transl.). Baku: AzFan, 138 (in Russ).
24. Combat accompaniment (2002). *Two Byzantine military treatises of the late 10th century*. V. Kuchma (Ed.). Saint Petersburg: Aleteya, 410 (in Russ).
25. Tovma Artsruni (2006). *History of the House of Artsrunik*. M. Darbinyan-Melikyan (Ed.). Yerevan: Magahat, 504 (in Arm).

Dymydyuk Dmytro, PhD student of Ivan Franko Lviv National University Department of history Middle Ages and Byzantine Studies,
e-mail: dymydyuk_da@ukr.net

PREPARATION AND ORGANIZATION OF THE MILITARY CAMPAIGN OF THE ARMY OF BAGRATID ARMENIA AT THE END OF THE IXTH – IN THE MIDDLE OF THE XI C.

Introduction. *The history of early medieval Armenia is often studied in the context of struggle between Byzantine Empire and the Arab Caliphate for Armenia and the Caucasus in general. When the Caliphate began to win this fight, as for example at the beginning of the VIII century, Armenia immediately became a part of Caliphate. However, the strengthening of Byzantium and the Arabs' weakening in the second half of the IX century led to the change of geopolitical situation in the Caucasus, which allowed Armenians to create an independent Bagratid Armenian state.*

Armenian Kingdom (884/886–1045/1064) was a decentralized state with a highly developed suzerain-vassal relationship where some princes (ishkhan) recognized the power of the king of the Bagratid dynasty only in matters of war and peace. In contrast to Armenia, Byzantine Empire didn't have a feudal type of army and maintain their military forces from the state treasury.

In spite of the actual fragmentation of the state, representatives of the royal dynasty of Bagratids created a flexible system of gathering troops and their movement, relying on developed suzerain-vassal relationship to protect the borders of the state from Muslim incursions and Byzantine intervention.

Purpose. *On the basis of fragmentary evidences of the Armenian and other chronicles, the aim of this article is to reconstruct the process of a military campaign – from the gathering of troops, camp organization, intelligence and food supply issues to the location of troops on the battlefield and tactics.*

Results and Originality. *Military campaigns began in spring and lasted until late autumn and the Bagratid king or other trusted person was involved in the preparation and organization. The king directed the creation of a camp which was surrounded by palisade and moose and divided into sectors where separately housed troops of separate princes.*

On the battlefield Armenians used a standard (sometimes with certain modifications) disposition of troops: avant-garde, center with flanks and rearguard. Although the other system was equally popular, when the troops «were not stationed according to the rules of military art, but around their suzerain, with whom they came to the battlefield». The main military unit – cavalry (azats) were located in the avant-garde and rearguard. Also, Armenian army didn't know state centralized food supply, so army independently acquired it during campaigns.

In most military conflicts against Muslims (especially turks), the Armenian troops wanted to avoid battles on the plains, because in this case the advantage would be on the enemy's side, which had maneuverable equestrian archers that allowed them to conduct a distant battle for a long time. This forced Armenians to use the tactics of defensive battle, luring the enemy to the mountains, which offset the possible numerical superiority of the Muslims and didn't allow them to fully use maneuverable equestrian archers.

Conclusion. *The prospect of the research is to attract and compare all available Armenian, Georgian, Byzantine, Arab and other chronicles to create an overall picture of the military history of Armenia, which will help to better understand social-economical and political situation in region and further events in the history of Armenian Kingdom of Cilicia (1080–1375).*

Key words: *Bagratid Armenia, Byzantium, tactics, army, campaign, suzerain-vassal relationship.*

*Одержано редакцією 11.11.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017*

УДК 94(4):61:305-055.2(045)

ДРАЧ Оксана Олександрівна,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: drach_oksana@ukr.net

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МЕДИЦИНИ ЄВРОПИ: ЖІНКА-ЦІЛИТЕЛЬКА

У статті здійснено аналіз особливостей розвитку середньовічної медицини Європи крізь призму гендерного підходу. Установлено, що медичні знання було включено до компоненту освіти знатної жінки. До XII ст. центрами лікування були жіночі монастирі. У селі ціленням хворих займалися знахарки, «мудрі жінки». Закриття із XIV ст. доступу жінкам до університетської освіти мінімізувало можливості стати лікарем. У сфері, пов'язаній з жіночими хворобами, пологами, вихованням новонароджених жінки-медики залишалися конкурентами дипломованим лікарям-чоловікам.

Ключові слова: *Середньовічна медицина, жінка, цілителька, акушерка, лікування, грудне вигодовування.*

Постановка проблеми. Прикметною тенденцією сучасної світової історіографії є так званий «антропологічний поворот», в якому закономірно і яскраво втілено зростання інтересу до проявів людської суб'єктивності в минулому і сьогодні. Одним з результатів звернення медієвістів до історичної антропології, до підходів і методів досліджень суміжних гуманітарних дисциплін, зокрема, етнології й антропології, стала розробка таких тем, як сім'я і відносини спорідненості, взаємини статей, шлюбність, сексуальність, становище і роль жінки у феодальному світі. Гендерна історія може бути представлена як величезне міждисциплінарне поле, що охоплює соціально-економічний, демографічний, культурно-антропологічний, психологічний, інтелектуальний виміри сучасної цивілізації, слугує цілям розвитку міжкультурного діалогу та забезпечує принцип єдності в різноманітті.

Аналіз досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть намітилася тенденція збільшення інтересу до жіночої проблематики у вітчизняній історичній науці. Свідченням цього є не лише численні наукові розвідки у провідних часописах, а й поява антологій жіночих текстів, навчальних посібників, хрестоматій та ґрунтовних монографічних досліджень [1%3]. На пострадянському просторі під рубрикою «жіноча історія» видано чимало наукових досліджень, присвячених ретроспективі жіночого соціального досвіду різних історичних періодів і регіонів Європи [4; 5]. Публікації з цієї тематики мають свою постійну рубрику в десятках авторитетних наукових часописів, у тому числі й вітчизняних, не рахуючи спеціальні періодичні видання з жіночих студій.

Метою статті є вивчення гендерних особливостей середньовічної медицини Європи, зокрема можливостей і способів реалізації жінок у лікувальній сфері. Пріоритетним завданням окреслюємо зробити жінок видимими. Задля цього маємо з'ясувати місце жінок, «умови», в яких вони перебували, роль і значущість жінок у медичній сфері суспільства; дослідити, як діяли жінки-медики; вивчити їхні слова і їхнє мовчання; осмислити установлені на той час жіночі образи: поважна пані, черниця, цілителька.

Виклад основного матеріалу. Характерна постать європейського високого Середньовіччя – жінка-цілителька. Медичні знання було включено до компоненту освіти знатної жінки: її зазвичай вчили лікувати травми, з якими чоловік міг повернутися з війни чи полювання (наприклад, вона вміла обробити і перев'язати рану, накласти шину на зламану кістку). До XII ст. центрами лікування були жіночі монастирі, тому черниці також мали необхідні для надання допомоги медичні навички. Прикладом може служити Гільдегарда Бінгенська, яка у стінах монастиря займалася лікуванням. У селі доглядом за хворими і лікуванням займалися знахарки, «мудрі жінки», вправність яких поєднувала давні знання лікарських трав і рослин, практичний досвід і елементи магії. Тож не дивно, що їх нерідко звинувачували в чаклунстві, а загадкові смерті приписували ворожінню [6, 68].

Терапевтичну допомогу жінки-лікаря сприймали як звичне явище. Свідченням цього є лист (середина XII ст.) високоосвіченого ченця Рудольфа, абата монастиря в Хірзау (Тюрінгія), адресованому пріору, настоятелю іншого монастиря в Тюрінгії. Абат Рудольф рекомендує цю жінку своєму товаришу як «вченого» лікаря, гарного діагноста, який визначає захворювання за зовнішніми його проявам, і як фармацевта, що готує ліки за власною рецептурою для внутрішнього та зовнішнього застосування [7, 311].

У середньовічній літературі лікарська практика жінок представлена широко і різноманітно – від акушерства, терапевтичної допомоги до фармакології: приготування домашніх лікарських засобів, вирощування лікарських рослин, лікування травами, складання спеціальних збірників, травників. Цей напрям їхньої діяльності, як і власне медичний, особливо родопомічна практика, були тісно пов'язані з магією (приворотне зілля, передбачення долі новонародженому тощо). Жінка, що надає медичну допомогу стражденному – мотив багатьох середньовічних мініатюр.

Розквіт середньовічних міст і університетів Європи зумовив переміщення до них осередків лікування та догляду за хворими, а медицина поступово стає світським заняттям. Авторство багатьох медичних трактатів цієї доби належить жінкам. Утім, закриття із XIV ст. доступу жінкам до університетської освіти, зокрема медичної, зумовило зменшення наукових публікацій останніх. Утім, джерела зберегли кілька винятків із загальних правил. Приміром у 1380 р. у Болонському університеті викладала медицину і моральну філософію Доротія Букка, донька болонського філософа і медика [8, 104].

Стати лікарем жінці було досить складно, оскільки вона не могла навчатися в університеті і отримати диплом, що давав право на приватну практику. Приміром, у 1292 р. у списках платників податків Парижу значилося вісім «мірессес» – жінок, які займалися лікуванням (зокрема хірургією, вправленням суглобів, загоюванням), то в 1313 р. – тільки лише одна. Медичний факультет Паризького університету неодноразово звинувачував жінок у незаконному лікуванні. У 1271 р. він наполіг на обов'язковому ліцензуванні діяльності лікарів і перевірці їхніх знань на іспитах. Однак лікарі з ліцензіями не могли задовольнити наявний попит, і міська влада Парижу продовжувала видавати ліцензії жінкам. Оскільки офіційно жінкам було заборонено працювати медиком, то кожна обґрунтовувала право лікувати своїми реальними уміннями, а не дипломом. Після 1200 р. у Франції з 7647 практикуючих лікарів жінки становили 121 (1,6%) особу; третина з них були акушерки і няні, які доглядали за хворими [7, 313].

Дійсно, порушити заборону стати професійним дипломованим медиком і лікувати пацієнтів жінці було складно. Але і тут були винятки: представники влади нерідко обходили заборонні норми і дозволяли жінкам-лікарям практикувати. Так, Алессандра Джіллані (пом. 1326) з Болоньї під час занять зі студентами препарувала людські тіла, демонструючи їм будову органів людини. Медичну практику в Генуї (XV ст.) жінки-лікаря Теодори, прозваної Божественною з Цоалі, котра завдяки успішному лікуванню Батиста ді Монтельдо отримала податкові пільги, підтверджує лист генуезців, які протестували проти наданих жінці-медику податкових преференцій [9].

Дипломовані лікарі-чоловіки, як правило, з підозрою ставилися до медиків без ліцензії, якими були в основному жінки. Останніх постійно звинувачували в некомпетентності і навіть притягували до суду за незаконне лікування. Джерела зберегли показовий у цьому аспекті епізод, коли медичний факультет Паризького університету порушив справу (1332 р.) проти Якоби Феліче, яка лікувала хворих «ученими» методами: спостереження за пульсом, дослідження кольору і складу сечі, підбір засобів лікування (типові заходи лікаря). Такі дії вважали монопольним правом осіб чоловічої статі, які закінчили курс в університеті. Власний захист Якоба аргументувала випадками, коли вона відмовлялася від гонорару і не брала його наперед. Свідки, в основному її пацієнти, гаряче захищали свою цілительку: вона добре лікує, все робить так, як і лікарі-чоловіки, і навіть краще.

Я. Феліче подала петицію до медичного факультету Паризького університету, в якій стверджувала, що добре обізнана з лікарським фахом. Вона доводила, що саме їй більше пристойно лікувати хвору жінку, ніж чоловікові-лікарю, адже тільки лікарка може вільно пальпувати груди і живіт, ноги і руки немічної; лікар же цього зробити не зможе, так як пацієнтка швидше помре від сорому, ніж дозволить це робити чоловікові. Якоба резонно наполягала дозволити їй зцілювати хвору, ніж допустити, щоб та померла. Я. Феліче доводила, що виявляла свою медичну компетентність у випадках, коли лікар-чоловік був безсилий. Вона вимагала дозволу практикувати не тільки чоловікам, але і жінкам, які здобули медичну підготовку. Відповідь Паризького університету була категоричною: жінки неосвічені, вони не знають латині і теорії медицини, тому можуть легко вбити пацієнта; практику лікарів без ліцензії не варто допускати [6, 103]. Процес Я. Феліче програв, не зважаючи на переконливу аргументацію її захисту і позитивні свідчення семи вилікованих нею пацієнтів.

Зауважимо, що дипломовані медики-чоловіки лише обстежували пацієнта і призначали лікування; піклування за хворим і породіллями вони надавали жінкам-лікаркам, акушеркам і цирульницям. Стати акушеркою можна було, тільки після складання відповідного іспиту, що приймав призначений міською владою лікар. Акушерок навіть звільняли від податків і призначали пенсію на знак особливої поваги до їхнього фаху [6, 69]. Вірогідно, окремі з акушерок були обізнані з наявними працями з гінекології. Водночас на практиці повитухи часто вдавалися до магії, використовуючи спеціальні пояси чи камені. Таким чином, сфера догляду за хворими та акушерська допомога були практично сферою жіночої праці.

Жінки-лікарі часто навчалися своєму ремеслу на практиці, працюючи з батьком або чоловіком. У Середньовіччя лікування вважали ремеслом. Окремі з таких жінок знали латину і розширювали свої знання студіюванням медичних трактатів. Джерела свідчення, що в медичній школі Салерно здобували фах кілька жінок. Вірогідно серед останніх була знаменита Тротула з Салерно.

Закриття доступу до вищої освіти не стало на заваді жінкам, які займалися лікуванням, бути обізнаними зі спеціальною літературою. Так у XVI ст. у землі Рейн-Пфальц відомі жінки, які не тільки лікували, а й перекладали спеціальні медичні трактати з латині на народну мову, складали збірники лікарських рекомендацій, іноді ілюстрованих, зокрема з жіночих хвороб, гігієни, косметології, догляду за новонародженими тощо.

Найвідомішим прикладом діяльності жінки в сфері медичної науки є трактат Тротули – знаної лікарки, магістра Салернської медичної школи «Про хвороби жінок до і після дітнародження і в період виношування», що користувався значним попитом у Середньовіччя, його неодноразово переписували і перекладали різними мовами [10; 11]. Популярність трактату доводить 11 видань у другій половині XVI ст. У трактаті представлено аналіз жіночих недуг і способи їх лікування, перераховано відповідні ліки, надано поради зі сфери дерматології, догляду за тілом, косметики (приміром як краще пофарбувати волосся, як боротися з вошами). Вважають, що з трактату Тротули бере початок історія середньовічного акушерства

У сфері пов'язаній з жіночими хворобами, пологами, вихованням новонароджених жінки-лікарі залишалися серйозними конкурентами дипломованим лікаркам-чоловікам, які здобули освіту в університеті. Щоправда, годувальниці, доглядачки працювали за спеціальними вказівками лікаря і під його наглядом. Акушерки не завжди були присутні при пологах, тільки в особливо складних випадках. Досвідчені цінувалися особливо високо. Діяльність повитух, акушерок перебувала під контролем влади. Вони складали спеціальний іспит і лише після цього могли практикувати. У медичних трактатах згадують «баде-модер» – жінки, які обмивали новонароджених немовлят [7, 313].

Медичні трактати багато уваги приділяли фізіології, у тому числі особливостям жіночого організму, починаючи з його формування в утробі матері. Вони відображають поширені на той час наукові уявлення про людський організм і доповнюють образ жінки, властивий середньовічній свідомості. Процес формування жіночого організму уже з утроби матері, на думку тогочасних медиків, потребував інших умов, ніж чоловічий. Щоб зародок жіночої статі міг визріти, потрібен більш тривалий термін і особливий температурний режим. З XII ст. утвердилося положення про «семикамерну» структуру матки. Три камери кровотворних органів, розташовані праворуч, «ближче до печінки», мали більш високу температуру, що сприяло визріванню зародків чоловічої статі, другі три «камери» з лівого боку, «ближче до селезінки», отримували більш низьку температуру і саме в них відбувалося формування плоду жіночої статі. Якщо плід опинявся в центральній камері – народжувався гермафродит [7, 313].

Аналіз медичної середньовічної літератури засвідчує увагу і турботу про вагітну. Було детально розроблено систему харчування, дієту, що мала усунути «погані соки», запобігти «хворобливій матерії», забезпечити підтримку сприятливого водно-температурного режиму. Суворо регулювали споживання пива і меду, приписували очищення кишок, рекомендували вправи, теплі ванни. Порадники застерігали від небезпек «зайвої» емоційності (гніву, переляків, «поривань»). Практикували профілактичні кровопускання (з поверхневих вен на ногах), парові ванни і трав'яні настоянки, але в міру і під наглядом «тямущої особи». Рекомендували остерігатися танців, швидких і різких рухів, верхової їзди і далеких подорожей у кареті [11, 81].

Нормальними вважали пологи через дев'ять або сім місяців; восьмимісячні родини оцінювали «нежиттєздатними» як такі, що перебувають під «шкідливим впливом» знаку Сатурна, отже приреченими на смерть. Середньовічні медичні трактати пропонують цілий спектр заходів для неважких і успішних пологів: від магічних слів і дій до амулетів. Причому, щоб полегшити родиво, дипломовані медики рекомендували покласти під ноги породіллі перо шуліки або травник. Пологи приймала повитуха, якій допомагали досвідчені жінки, у тому числі і «бадемодер». Повитуха залишалася поруч з породіллею протягом тижня, наглядаючи за станом матері і немовляти.

Уся педіатрична література того часу просякнута думкою міцного зв'язку між матір'ю і немовлям. Про батька згадували лише, коли наставала пора шкільного віку дитини. Найважливішим питанням був вибір годувальниці. Материнське молоко вважали цілющим засобом, який продукується з крові. З цього виходили суворі вимоги до способу життя годувальниці, її фізичного стану, добродетності її поведінки. Основою для таких уявлень стали загальні положення про жіночий організм як джерело цілющих властивостей. Материнське молоко використовували для приготування лікарських препаратів, як терапевтичний засіб для зцілення ран і гнійників, відновлення тканини. Це повинно бути молоко від однієї жінки, яка народила сина. Носієм цілющої сили вважали «добродетельну», «чисту» жінку: саме вона здатна полегшити недугу одним своїм дотиком. Медичні трактати розглядають цнотливість як специфічний терапевтичний засіб. Здержування – те, що середньовічний хірург рекомендував хворому. Значні очікування, що лікарі і пацієнти поклали на цілющу силу невинності, відображено в назвах лікарських засобів, наприклад «молоко діви». Утім жінка могла бути носієм і «шкідливих речовин». Саме це уявлення лежить в основі поширених легенд про дівчину-отруйницю [7, 314].

З XIV ст. в суспільній свідомості зміцнюється ідея відповідальності матерів за дітей. Утіленням цього стають спеціальні церковні заборони матерям і годувальницям, а також пропаганда користі і доцільності для дітей грудного вигодовування.

Італійською педагогічною думкою XV ст. було напрацьовано систему аргументації корисності особистого вигодовування матерями своїх немовлят. Ф. Барбаро підкреслює необхідність слідувати природі, яка наділила матір особливим обов'язком щодо дитини, який включає годування материнським молоком. Він наголошує, що функції грудного вигодовування виходять за межі лише біологічного процесу живлення. Материнське молоко найкраще формує не тільки тіло, а й душу, а тому матір немовляти одночасно його виховує. Інший італійський гуманіст Л.Б. Альберті, звертаючись до городянок, також наполягає на необхідності грудного вигодовування: по-перше, воно сприяє тому, щоб діти росли міцними і здоровими – а це, на думку Альберті, одна з головних функцій жінки; по-

друге, матері краще годувати самій, оскільки з молоком передаються моральні якості, а годувальниця може виявитися порочною [6, 84].

Висновки. Середньовічна культура була важливою сходинкою у формуванні сучасних уявлень про жінку і жіночу сутність. Доступна жінкам монастирська освіта лишалася переважно релігійною. Черниці отримували певні навички з медичного догляду за хворими, оскільки монастирі були центрами опікувально-лікувальної допомоги. Представниці жіночих монастирів, не будучи дипломованими лікарями, володіли ґрунтовними медичними знаннями і вміннями. Вони ретельно і дбайливо зберігали і примножували рукописні медичні трактати. З монастирями пов'язані напрацювання багатьох середньовічних жінок-учених. Абатиса бенедиктинського монастиря Гільдегарда Бінгенська у своїх працях наполегливо радила використовувати лікарські трави, мінерали для лікування деяких захворювань.

Утім з кінця XII ст. відбувається відділення медицини від церкви. Світська медична освіта було монополізована університетами. Поступове усунення духовенства від лікарської практики співвідноситься з появою корпорацій дипломованих лікарів і аптекарів. Отримали право медичної практики могли тільки дипломовані випускники медичних факультетів середньовічних університетів, навчання в яких жінок з часом обмежили. Медичною діяльністю в містах займалися тільки члени колегії хірургів чи медиків. Послуги, що не потребували високої кваліфікації надавали цирульники, хірурги і повитухи (пологи). Жінки опинилися на нижчих сходинках лікарського фаху, винятково як допоміжний медичний персонал.

Водночас у сфері пов'язаній з жіночими хворобами, пологами, вихованням новонароджених жінки-медики залишалися серйозними конкурентами дипломованим лікарям-чоловікам з університетською освітою. Незважаючи на те, що церква категорично засуджувала різного роду цілительок і знахарок (старі жінки, «бабки»), які були обізнані з травами і володіли певними емпіричними знаннями, вони залишалися домінуючим типом жінки-медика в сільській місцевості. Повитуха, годувальниця, нянька, доглядачка – спектр жіночих професій, які забезпечували догляд за матір'ю і немовлям, гарантували зростання нащадків. Наполегливі заклики до матерів самим годувати своїх дітей засвідчують не тільки еволюцію суспільної думки щодо посилення емоційного зв'язку між матір'ю і дитиною, турботи про моральне і фізичне здоров'я нащадків, а й суттєвий поступ медико-фізіологічних уявлень у сфері акушерства і педіатрії доби Середньовіччя.

Список використаної літератури

1. Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.
2. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2003. – 250 с.
3. Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / О.Р. Кісь // Український історичний журнал. % 2012. % № 2. – С. 159-172.
4. Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия / Л.П. Репина. % М.: РОССПЭН, 2002. % 352 с.
5. История женщин на Западе: в 5 т. / Под общ. ред. Ж. Дюби, М. Перро; пер. с англ.; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. % СПб.: Алетейя, 2005-2010.
6. Рябова Т.Б. Женщина в истории западноевропейского средневековья. – Иваново, 1999. – 143 с. – Режим доступу: <http://genderstudies.info/sbornik/sbornik15.htm>
7. Ястребицкая А. Л. Женщина-врачевательница / А. Л. Ястребицкая // Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. Часть III. Средневековый человек и его мир. Серия «Всемирная история и культура глазами современников и историков». — М.: Интерпракс, 1994. – С. 311.
8. Ревякина Н.В. Гуманистическое воспитание в Италии XIV—XV веков. Иваново, 1993. – 258 с.
9. Письмо-протест жителей Генуи против налоговых льгот, предоставленных женщине-медику // Традиции образования и воспитания в Европе XI—XVII веков. Иваново, 1995. – С.93.
10. The Trotula: a medieval compendium of women's medicine. – University of Pennsylvania, 2001. – 301 p.
11. The First Cosmetic Treatise of History. A Female Point of View // International Journal of Cosmetic Science (University of Salerno). 2008. 30 (2). P. 79–86.

References

1. *Ukrainian women in history* (2004). In V. Borisenko (Ed.). Kyiv: Lybid (in Ukr.)
2. *Gender approach: history, culture, society* (2003). In L. Hentosh, O. Kis (Ed). Lviv: VNTL-Classic (in Ukr.)
3. Kis, O. R. (2012) Women's history as a destination of historical research: the making of feminist methodology. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian historical journal)*, 2, 159–172 (in Ukr.)
4. Repina, L. P. (2002). *Women and men in history: A new picture of the European past. Essays. Reader*. Moscow: ROSSPEN (in Russ.)
5. *The history of women in the West: in 5 vol.* (2005-2010). In. J. Duby, M. Perrot (Ed.); trans. N. L. Pushkarev

- (Ed.). St. Petersburg: Aleteya (in Russ.)
6. Ryabova, T.B. (1999). *A woman in the history of the Western European Middle Ages*. Ivanovo. Retrieved from <http://genderstudies.info/sbornik/sbornik15.htm>
 7. Yastrebitskaya, A.L. (1994). *Woman-healer. Medieval Europe through the eyes of contemporaries and historians. A book for reading. Part III. Medieval man and his world*. Moscow: Interprax (in Russ.)
 8. Revyakina, N.V. (1999). *Humanistic education in Italy XIV-XV centuries*. Ivanovo. (in Russ.)
 9. (1995) *A letter of protest from the residents of Genoa against the tax benefits granted to a female doctor. Traditions of education and upbringing in Europe XI-XVII centuries*. Ivanovo (in Russ.)
 10. (2001) *The Trotula: a medieval compendium of women's medicine. University of Pennsylvania. (in USA)*
 11. (2008) *The First Cosmetic Treatise of History. A Female Point of View. International Journal of Cosmetic Science (University of Salerno) 30 (2). P. 79–86 (in USA)*

DRACH Oksana, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: drach_oksana@ukr.net

GENDER PECULIARITIES OF MEDIEVAL MEDICINE IN EUROPE: FEMALE HEALER

Abstract. Introduction. *Women's history can be represented as a huge interdisciplinary field that covers socio-economic, demographic, cultural-anthropological, psychological, and intellectual dimensions of the modern civilization, serves the purpose of development of intercultural dialogue and ensures the principle of unity in diversity.*

Purpose. *In modern Ukrainian historiography, no comprehensive work on the gender approach in the history of medicine has been created. The goal of the article is to study the gender peculiarities of medieval medicine in Europe, in particular, possibilities and methods of fulfilment of women in the medical sphere.*

Results. *Characteristic figure of the European High Middle Ages is a female healer. Medical knowledge was included in the education component of a noble woman: she was taught to treat injuries, which a man could get at war or during hunting. By the 12th century female monasteries served as treatment centres. That's why nuns also possessed required medical skills. In the village female healers, so-called "wise women", cared for patients and treated them. They combined ancient knowledge about medicinal herbs and plants, practical experience and elements of magic.*

In the 14th century women were forbidden to have access to the university medical education. This fact substantially minimized the possibility of becoming a doctor. Certified male doctors treated medical women without a license with suspicion. They were constantly accused of incompetence and even brought to court for illegal treatment.

Medieval medical treatises offer a range of activities for easy and successful childbirth. Paediatric literature is imbued with the idea of a strong relationship between the mother and baby and the appropriateness of breastfeeding. The opinion on the female body as a source of healing properties was established.

Conclusion. *In the sphere of women's diseases, childbirth, and upbringing of new-borns female doctors remained serious competitors to certified male doctors with university education. For many centuries, the use of feminine labour in medicine has become predominantly obstetric (midwives) and care for ill persons.*

Key words: *medieval medicine, woman, healer, midwife, treatment, breastfeeding.*

Одержано редакцією 20.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 94(367)

САГАН Галина Василівна,
доктор історичних наук, доцент,
професор Київського
університету імені Бориса
Грінченка,
e-mail: galinasagan@gmail.com

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ НА ТУРЕЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

У статті в результаті ретроспективного аналізу української присутності на турецькій землі виокремлено причини появи наших співвітчизників у межах турецької держави, зазначено специфіку спілкування з владою та пересічним населенням у різні історичні епохи, охарактеризовано процес становлення чи занепаду діаспорного життя українців в Туреччині. Через вивчен-

ня звітів діяльності сучасних українських громадських організацій в Туреччині розкрито зміст діаспорного життя наших співвітчизників у цій країні.

Ключові слова: ясир, Османська імперія, мазепинська еміграція, Задунайська січ, дипломатичні відносини, українська діаспора в Туреччині.

Постановка проблеми. З огляду на те, що сьогодні в Україні на державному та приватному рівнях знову зростає інтерес до нашої чорноморської сусідки, а давнє історичне минуле стимулює його, варто звернутися до важливих, інколи суперечливих сторінок історії української присутності на турецькій землі. У минулому залишилося багато позитивних ідей, які Туреччина й Україна за певних суб'єктивних обставин не змогли реалізувати їх як партнери міжнародної співпраці. Тому звернення до історії допоможе подолати деякі сьогоденні проблеми українсько-турецьких відносин, пов'язані із шлюбною еміграцією, заробітчанством і більш глобальними питаннями – економічним та стратегічним партнерством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема української присутності на турецькій землі не так часто ставала предметом дослідження української та зарубіжної історії. Однак науковці, які вивчали зовнішні відносини України та Туреччини, історію козацтва, діяльність таких видатних постатей української історії як Б.Хмельницького, І.Мазепи, П.Орлика та інших, впритул підходили до питання перебування наших співвітчизників на території колись Османської імперії, а пізніше Турецької республіки.

Слід зазначити, що для українських істориків з'явилася можливість ґрунтовного, не заідеологізованого дослідження у будь-якому, з вищезгаданих напрямів, лише із здобуттям Україною на початку 90-х р. ХХ ст. незалежності. Для науковців відкрилися вітчизняні архіви, з'явилася можливість поїздок за кордон, почали організовуватися міжнародні конференції, а діаспорні вчені змогли долучити свій доробок до загальної української історичної науки.

До одних із перших пострадянських досліджень можна віднести розвідку Сергійчука В.[1], в якій автор розкриває роль козацтва у презентації українського народу на міжнародній арені в добу середньовіччя. З багатою джерельною базою, що ґрунтується на українських і польських архівах, у середині 90-х років ХХ ст. вийшла монографія львівського дослідника Федорука Я.О.[2] Автор детально характеризує впливи європейських держав та Османської імперії на історію України. Досліджує зв'язки Б.Хмельницького з Портою та з іншими центрами європейських держав.

Важливу та нову проблему порушує в одному із своїх досліджень Дашкевич Я.Р.[3], де повертає інтерес науковців до проблеми демографічної втрати в Україні, причиною яких були ясир та політичні міграційні зрушення, викликані турецько-татарською агресією упродовж ХІІІ-ХVІІ ст. Вчений зумів підрахувати, що лише за два з половиною століть (ХІІІ–ХVст.) втрата населення українських земель становила 2–2,5 млн. осіб, які були взяті в полон або страчені [3].

Великий доробок з проблем, близьких до нашого дослідження представлений українськими істориками в діаспорі. Зокрема, Д.Дорошенко [4], Л.Винар [5] та В.Різніченко [6] у своїх працях показують боротьбу за українську незалежність сподвижників гетьмана І.Мазепи – П.Орлика та А.Войнаровського.

Належне слід віддати найґрунтовнішому досліднику турецької історії А.Кримському [7], якому вдалося у 20-ті роки ХХ ст. організувати наукову експедицію до Туреччини і в місцевих архівах попрацювати над складними питаннями сходознавства. У своїй «Історії Туреччини» А.Кримський порушує важливі питання спільної українсько-турецької історії, пов'язані з перебуванням українських невільників на території Османської імперії.

Майже випав з уваги дослідників період перебування українців на турецькій землі після Першої світової війни і до 50-х р. ХХ ст., коли припинила свою діяльність українська еміграція в Туреччині у ХХ ст. Лише окремі факти національного життя українців в Анатолії у першій половині ХХ ст. подає дослідження С.Наріжного [8]. По при цьому, нам нічого не відомо про приватне життя українців на той час в Туреччині, і справжні причини зникнення української еміграції у цій близькосхідній країні.

Мета даного дослідження полягає в тому, щоб через аналіз столітньої присутності українців на турецькій землі показати причини появи наших співвітчизників у межах турецької держави, зазначити специфіку спілкування з владою та пересічним населенням у різні історичні епохи, виокремити процес становлення чи занепаду діаспорного життя українців в Туреччині.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з XIV ст. турецька земля зазнає слов'янського впливу. Першими до Османської імперії потрапляли південні слов'яни, оскільки саме їхні території у XIV–XV ст. одні із перших були підкорені турками. Таким чином, поступово, як правило, серби і хорвати включалися у соціально-економічне та політичне життя османів. Балканські слов'яни досить часто займали керівні посади у війську султана й при дворі. Наприклад, візиром Сулеймана Пишного був серб Рустем-паша. Запорукою успішності для слов'ян ставало прийняття ними ісламу. Проте змінивши віру, вони не зраджували своїй мові. У результаті слов'янські мови при дворі султана займали третє місце після турецької та арабської.

Чи не найбільша доля слов'янського люду припадала на українців, які, як правило, мали статус невільників. До турецької землі їх постачали як самі османи, так їхні васали кримські татари. Ясир захоплювали в основному у таких історико-етнічних районах України як Поділля, Галичина і Волинь. Сюди туркам зручно було проникати через залежну Молдову, або з чорноморських турецьких твердинь – Очакова, Акермена на Дністрі та ін. [7].

Тактика турецьких нападів була, як правило, розрахована на захоплення людей. Загін з кількох тисяч кіннотників вривався якнайшвидше та якнайглибше в українську територію, утворював у певному місці кіш, з якого на всі боки розсилали менші відділи – українською «загони». Назва відповідає їх буквальному призначенню – заганяти людей. Загін розтягався в лінію завдовжки близько 10 миль (70–80 км.). Дорогою він захоплював усіх придатних для рабства, дрібних дітей і старих вбивали. Загін діяв 4-8 днів, повертався до коша і разом з ясиром повертався додому. Також була відпрацьована система сигналізацій. Села підпалювали не просто з бажання нищити, а за допомогою диму та вогню повідомляли іншим загонам, що ясир у даному напрямку вже вибрали [3, 42].

Полонених гнали пішки, вбиваючи при цьому хворих і поранених, щоб вони не сповільнювали повернення. Коли наближалася погоня, османи приймали дуже жорстоке рішення – вирізували, топили ясир. У небагатьох випадках рятівникам вдавалося звільнити захоплених людей. Татаро-турецький полон перетворював українців у товар. Головним ринком работоргівлі була Каффа (Феодосія). З відти вже раз проданих, людей переправляли до Царгорода та інших міст Османської імперії. При розпродажі торгівцеві обов'язково вказував звідки родом раби. Дорожче цінилися ті, що були із землі Королівської (Галичина, Волинь, Поділля), і дешевше з Московської. Невільники з московських земель вважалися лукавими і брехливими. Про роксоланів (українців) поширювалася слава як про старанних, незрадливих робітників, за них давали великі гроші [7, 192]. Проте, в більшості це не покращувало важку долю наших співвітчизників у турецькій неволі.

Чимале значення для подальшого майбутнього невільників мало фізичне здоров'я, вік, стать. Сильних чоловіків середнього віку використовували як домашню худобу, впрягаючи самих або у купі з тваринами у ярмо. Дуже важко доводилося тим, хто працював веслярами на галерах. Цих рабів приковували ланцюгами до лавок, з яких вони управляли веслами, на яких їли, спали, ні на хвилину не покидали свого робочого місця. Поміж рядами ходив суворий наглядач, який раз від разу шмагав гребців по голих спинах батою із сирої шкіри. І батіг і спина невільників були червоні від крові. Годували рабів тим, що собакам їсти було гидко – гнилим, покритим червами [7, 191].

Кращої долі могли чекати в Туреччині гарненькі, міцні хлопчики, з яких виховували яничарів. Багато кому з них щастило піднятися до неабияких державних посад. Український письменник, сучасник Сулеймана Пишного, Михайло Литвин, який служив дипломатом Литовської держави у Криму, у своїх записках писав: «Всі міністри отих тиранів євнухи, секретарі й тямущі люди та їх особне військо – яничари, що з дитячих літ навчаються військового знання та військової дисципліни, а ті, що з них обираються воєначальниками й барони – усі вони родом з нашої крові» [8, 23].

Найкраще, принаймні торгівці, обходилися з вродливими українськими дівчатами, яких спеціально готували до гаремного життя. Навчали співу, танцям та іншому, що могло знадобитися для задоволення потреб її майбутнього володаря. Не тільки красою, але й розумом полонило українське жіноцтво турецьких чоловіків, впливаючи тим самим на політичне життя Османської імперії. Найяскравіші сліди в історії залишила знаменита Роксолана (Настя Лісовська), ставши дружиною Сулеймана I, вона справляла помітний вплив на політику Османської імперії. Також українки були дружинами ще кількох султанів,

котрі правили в XVII-XVIII ст. у Туреччині – Ібрагіма, Демана II та Мустафи II. У свою чергу дружина Ібрагіма стала матір'ю султана Мухаммеда (Мехмеда) IV (1648-1687рр.), а дружина Мустафи II – матір'ю султана Османа III (1754-1757 рр.) [10, 311].

Досить достовірні дані про турецький полон подають вірші ще одного українського письменника XVII ст. Мартина Пашковського, який сам перебував у турецькій неволі й описував у своїх творах автобіографічні факти. З віршів ми дізнаємось, що М. Пашковський мав багато господарів, але всі бачили його шляхетність, розум і тому довіряли йому. Один із власників, помітивши дотепність невільника, послав його у місто навчатися ремеслу – робити чамлети (тканину із шерсті азійської кози). Не пройшло й року, як задоволений господар вирішив одружити свого підневільного зі своєю сестрою. Але М. Пашковський за кілька днів до весілля втік із угорцями до Царгороду [11, 25].

У другій половині XV ст., коли утікачі від феодалських утисків – переважно з Київщини, Поділля, Волині та інших регіонів України, починають гуртуватися для захисту рідних земель від грабівницьких нападів ординців. Майже століття знадобилося аби сформувався такий феномен середньовічної історії як козацтво.

За два-три десятка років запорізьке козацтво, як реальна сила привернула до себе увагу сусідніх середньовічних держав. У числі перших були Кримське ханство й Османська імперія. Український літописець Григорій Граб'янка, зокрема, так повідомляв про це: «Коли султану кажуть про повстання на окраїнах Оттоманської імперії – він і слухати не хоче, а що стосується козаків, відповідав: «мушу єдиним ухом слухати». Підтвердженням цього – численні його листи до польського короля з проханням вплинути на козацтво «привести його в послушенство» [1, 97].

На повний голос на міжнародній арені заявляє про себе козацтво на середину XVI ст., коли на дніпровські острови приходить Дмитро Іванович Вишневецький. Він засновує першу Запорізьку Січ на о. Хортиця, закладає тут перший укріплений замок. Його поведінка як лідера українського козацтва стає незалежною і самостійною А згодом презентує Січ як окремих суб'єкт на міжнародній арені. Одним із перших дипломатичних кроків Д.Вишневецького була поїздка восени 1553 р. до Порти – османської столиці. Треба було бути надзвичайно мужньою і сміливою людиною, аби відважитися на таку поїздку в Константинополь – туди, звідки протягом 1548-1553 рр. не раз у грізних листах до польського короля султан вимагав суворої кари українському князеві Д. Вишневецькому за розправи з ординцями. Прийняли Д. Вишневецького в Порті добре, «дістав він там подарунки». До речі, польський король Сигізмунд-Август кількома роками пізніше свідчив, що «до цісаря турецького він (Вишневецький) ходив проти нашої волі» [1, 100].

Місія Д. Вишневецького до султана Сулеймана I мала на меті отримати підтримку в османського правителя і тим самим пригасити войовничі запали кримської орди щодо українських земель. З цього часу Д. Вишневецький почав вести успішну боротьбу з кримськими татарами, наганяючи страху і самій Порті. Про це свідчать дослідження французького історика Ш. Лемерсьє-Келькеже, котрий працював тривалий час у турецьких архівах. Порівнюючи військові приготування Османської імперії проти Д.Вишневецького з приготуваннями проти інших своїх європейських ворогів – Венеції та Священної Римської імперії, зазначив, що такі заходи султана були винятковими і – єдиний випадок в історії Туреччини того часу – всі вони були спрямовані не проти держави, а проти окремої особи [1, 101]. Після трагічної загибелі Д. Вишневецького, якого турки нарекли «найвеличнішим ворогом Блискучої Порти», дипломатична місія Запорізької Січі на деякий час занепадала.

Активні спроби, направлені на відновлення дипломатичних відносини України з турками, розпочалися за часів Б.Хмельницького. Посланці гетьмана відправлялися до Стамбулу для вирішення низки питань: про захист козацької торгівлі у Чорному морі, про укладення військових союзів проти Речі Посполитої та ін. Особливо насиченими були відносини Української Козацької Держави з васалом Туреччини, Кримським ханством. Проте у планах Ю.Хмельницького так і залишилося питання про відкриття постійного представництва при султанському дворі: «Резидент Запорозького війська та його землі проживатиме у Стамбулі в справедливій пошана з усякою безпекою, і цей резидент має доходити всякої справедливості покривдженем козацьким купцям» [12, 444]. Однак з часом ці плани українського гетьмана були відсунуті не другий план через зміну векторів української зовнішньої політики, викликану підписанням з Росією угоди на Переяславській раді.

Давній намір про відкриття посольства у Царгороді пробують реалізувати наступники Б.Хмельницького. Зокрема, за часів руїни гетьман Правобережної України Петро Дорошенко у 1669 р. направив до Константинополя дипломата Михайла Раткевича Портянка, колишнього наказного гетьмана і «намісника» П.Дорошенка. Згодом його змінює Прокіп Поривай. Тоді, коли про діяльність двох, вищезгаданих послів відомо мало, то наступний дипломат залишив про себе більше згадок.

У 1675-1677 рр. українським представництвом у Порті завідував Остафій Астаматій. Його місія видалася важкою і особливою. Астаматій був талановитим дипломатом, він зумів переконати султана у необхідності надання військової підтримки П.Дорошенку у боротьбі з поляками. З цією метою до України було надіслано вільне військо, яке очолило семеро пашів. Але, зібравши великий ясир на півдні України, турки передумали рятувати П.Дорошенка [13, 9]. Такий результат завершення домовленості наштовхує на неоднозначні висновки. По-перше, направляючись на допомогу, турки, скоріш за все, завчасно обумовили плату своєї послуги. Не виключено, що це мав бути саме ясир. Та зібравши його до початку військової кампанії, турки з невідомих причин не виконали до кінця угоду. По-друге, українські гетьмани за військову підтримку з боку Османської імперії проти Речі Посполитої готові були платити найдорогоціннішим скарбом України – її народом, аби позбутися національного, культурного і релігійного тиску з боку Польщі. По-третє, чергова зрада союзників засвідчує проте, що у боротьбі за волю краще боротися власними силами, а це означає, що сили, принаймні, потрібно мати, а вже тоді розвивати їх, вкладати у них духовні і матеріальні ресурси. З історичного досвіту та реалій сьогодення, варто зауважити, що ці доміанти не завжди враховувалися та й досі їх інколи упускають державні лідери України, що породжувало й породжує труднощі у формуванні міцної української державності.

Повертаючись до наших історичних постатей XVII ст., зауважимо, що правління П.Дорошенка у 1676 р. занепадає і, вищезгадані фактори далеко не були останніми, а український посол Астаматій повертається до Константинополя, але на той раз його султан запрошує до себе на службу. Один час султан навіть хотів посприяти Астаматію отримати гетьманську булаву. Проте думка правителя османів змінилася, і як не дивно, через поради самого ж Астаматія, який рекомендував султану просунути на гетьманства Юрія Хмельницького. Колишнього дипломата було назначено «правою рукою» гетьмана – першим радником. Проте далекоглядність державницьких намірів Астаматія не подобалася султану. Туреччина стала побоюватися, що її ставленик може стати в опозицію до неї. Тому султан радить Ю.Хмельницькому «при нагоді зі світа звести таких визначних дорадників як Астаматій та інших» [13, 11]. Гетьман прислухався до поради і у 1678 р. Астаматія за вірну службу було вбито.

На початку XVIII ст. історичні події складаються таким чином, що змусили перенести центр боротьби за українську державу на чужі терени. Зокрема після поразки шведського короля у війні 1709 р. з російським царем Петром I, гетьман України Іван Мазепа, як союзник Карла XII, щоб уникнути московської помсти, разом із своїм військом знайшли притулок на турецькій землі. Агенти Петра I весь час старалися підкупити за величезні гроші турецьких правителів, щоб вони видали І.Мазепу. Однак турки залишилися вірні заповітові святої книги ісламу Корану – не видавали втікачів.

До Туреччини за Мазепою пішло багато козацької старшини, і майже всі полковники опинилися в його таборі. Згодом, коли з'ясувалося, що шведський союз успіху не принесе, дехто покинув І.Мазепу й повернувся до російського царя. Проте найвірніші борці за українську державність пішли за Гетьманом на еміграцію. Серед них були: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний осавул Григорій Герцик та інші. Реальною силою українських емігрантів було запорозьке військо, кілька тисяч людей, яким татарський хан дав місце у своїх володіннях, але число їх збільшувалося за рахунок втікачів з України [4, 154-155].

Сулейман Ахмед III прийняв козаків як свої воїнів, дав їм землю між Прутом і Чорним морем, право ловити рибу, припаси для 40 куренів, зброю, одягу, платню і різні дарунки. Також подарував прапор, який символізував союз ісламу і християнства. Це був блакитно-червоний стяг: на червоному фоні – півмісяць із срібною зіркою, на блакитному – золотий хрест. Багаті подарунки були зроблені гетьману І.Мазепі і кошовому отаману К.Гординському. Їм презентували хутрянні шуби, шапки і військових коней. Кожний козак також

отримав гаманець зі 500 турецькими монетами. З нагоди султанського прийому 9 днів тривали гуляння. Козаків було розселено по квартирах між Прутом і Дніпром. І.Мазепа оселився у генуезькому палаці у м. Галац [14, 67-72]. За ці султанові дари козаки мали нести при потребі військову службу в його армії. У мирні часи – вели повноцінне світське життя: «ловили рибу, споживали дари султана, волочилися по краю, торгували» [14, 71].

Не більше двох місяців Іван Мазепа користувався гостинністю турецького володаря. 22 серпня 1709 р. в м. Бендери Гетьман, будучи дуже хворим, помирає. Українську еміграцію очолює генеральний писар, найближчий сподвижник І.Мазепа Пилип Орлик. П.Орлик родом походив із вельможної чеської родини, яка проживала у Польщі. Народився він у м. Ошмянні, неподалік м. Вільно. Ще за молоді П.Орлик переїхав до України й назавжди пов'язав власну долю зі своєю новою батьківщиною. У Києві він закінчив Академію і влаштувався на службу до канцелярії київського митрополита. Звідси переїхав до гетьманської канцелярії і як здібна, освічена людина швидко зробив блискучу кар'єру. Уже на початку 1700-х років він став генеральним писарем [4, 155].

5 травня 1709 р. козацька рада в Бендерах вибрала П.Орлика Гетьманом. Відразу його визнала шведський король і турецький султан. Для П.Орлика розпочався важкий період боротьби за українську державу. Великі надії у цій справі він покладав на своїх союзників – Туреччину і шведського короля. Про це засвідчує лист П.Орлика до Гетьмана Лівобережної України П.Скоропадського: «Не йміть віри тим, що кажуть буцім Отаманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність король шведський і хан кримський уже межі собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б завше самостійною державою» [6, 13].

До заповітної мрії П.Орлика та прибічників підвели події так званої прутської кампанії, коли у липні 1711 р., на берегах Пруту в Бессарабії, російське військ було взято у турецьке пастку. Однак, зрада візиря, який за великі гроші відпустив полонених, нанесла великої шкоди українській самостійності. З великим обуренням сприйняв ці новини Карл XII. Сам візир заплатив головою за договір, укладений з російським царем. Однак у Царгороді головні радники султана були теж підкуплені царським золотом, і Порта ратифікувала Прутський мир, який можна було трактувати кожною стороною зі своєю вигодою. Щоб паралізувати діяльність української еміграції, Петро I розпочав терор проти родичів, які залишилися в Україні: їх арештовували, вивозили до Москви й далі на північ, примушували писати листи до емігрантів, щоб ті припинили свою діяльність [4, 157].

Намагаючись врятувати ситуацію, П.Орлик у грудні 1711 р. надсилає до Стамбулу делегацію від імені українського народу. До її складу увійшли: прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний писар Іван Максимович, генеральний осавул Григорій Герцик і Кость Гордієнко як представник Запорізької Січі й Наказного Козацького Війська. Для делегації П.Орлик написав інструкцію з 10 статей – це було нове трактування Прутського миру, яке вже не мало двозначності, і згідно з яким Україна мала стати незалежною країною. Посольство П.Орлика справило рішучий вплив на турецький уряд, і той прийняв трактування Прутського договору за П.Орликом і оголосив у кінці 1711 р. Московщині війну. Проте гроші черговий раз зробили свою справу. 5 квітня 1712 р. було змінено Прутський договір, у якому тепер йшлося про те, що цар відмовляється від Правобережної України, залишаючи за собою Київ. Ця редакція обійшлася Петру I у 100 тис. червінців [6, 19].

Нове трактування миру справило гнітюче враження на П.Орлика. Він став доказувати, вмовляти, щоб візир допоміг визволити Лівобережну Україну і святиню українського народу - Київ. Благання допомогли. Порта почала готуватися до війни з Московщиною. 4 червня 1713 р. новий візир Алі-паша скликав вельмож та офіцерів для наради з питання початку війни. Ведучу роль на засідання зіграла позиція Муфтія, якому росіяни пообіцяли 10 тис. левів і мішок соболів, якщо той відстоїть мир між Туреччиною і Росією. З думкою Муфтія згодом погодився й султан. У результаті між державами було укладено на 25 років мир.

Втративши останні надії на турецьку допомогу, П.Орлик 27 листопада 1713 р. залишив кордони Османської імперії, виїхавши до Швеції. Разом з ним Бендери залишили А.Войнаровський, брати Герцики, Федір Нахимовський – всього 20 осіб. В умовах матеріальної скрути та проблем зі здоров'ям, Гетьман до самої смерті відстоював ідеї української державності, які не один раз відроджувалися, черговий раз зазнавали поразки і лише

наприкінці ХХ ст. змогли реалізуватися. Однак, нинішні реалії засвідчують, що ще чимало зусиль слід приложити аби це стало доконаним фактом.

Друга хвиля козацької еміграції до володінь Турецької імперії розпочалася після зруйнування Запорізької Січі російською царицею Катериною у 1775 р. Частина колишніх козаків розбрелася селами, частина перейшла на службу до російського царя, а найстійкіші вирішили шукати нові землі для Січі. У результаті близько 5 тис. запорожців зуміли обманути генерала П. Текелія і на човнах та сухоходом дісталися до турецького міста Білгород (тепер Акерман у Бессарабії) над Дніпровим лиманом. Звідти козаки надіслали до султана делегацію. Він надав їм своє підданство та землі гирла Дунаю для мешкання. За своїм старим звичаєм козаки облаштували своє життя, а також їм надали право внутрішньої автономії. Зі згоди очаківського паші, задунайські козаки вибрали полковником Івана Горба, писарем Максима Легу, осавулом Тягуненка, отаманом Підручного [16, 13].

Число козаків дуже скоро почало зростати. І вже у 1776 р. їх було понад 7 тис. Січ стала принадою для всіх, хто не хотів миритися з польським чи російським пануванням на українських землях. Згодом ця еміграція стривожила російський уряд, через що у 1779 та у 1780 роках ним було видано маніфести із закликами до втікачів про повернення до рідного краю. За цих обставин султан наказав відсунути козаків далі від турецько-російського кордону. Це привело до зіткнення запоріжців із донськими козаками.

Політика, яку провадив турецький султан у Задунайській Січі, згодом негативно налаштувала козаків проти східної імперії. Зокрема султан залучав козаків до частих військових конфліктів з російським царем. Тим часом, правитель Росії почав відновлювати українські козацькі формування, чим змушував запорожців битися зі своїми. Також султан посилав козаків на приборкання своїх підданих-християн. Так, запорожців посилали втихомирювати повстання сербів і греків, що справило дуже неприємне враження на козаків [4, 242].

Не довіряючи запорожцям і через наростання військового конфлікту з Росією, султан висловив намір переселити козаків вглиб Азії. Російський уряд теж не сидів склавши руки. Серед козаків провадилася активна пропаганди про повернення на рідні землі, і з початком у 1828 р. російсько-турецької війни Задунайська Січ перестала існувати. Кошовий Й.Гладкий з 500 козаками перейшов на бік Росії. У відповідь на це султан наказав спалити Січ. Козаків, з тих, що залишилися, частину арештували, частину – стратили. Після звільнення запорожці стали жити як прості рибалки. Їхні нащадки й досі живуть у Добруджі (Румунія). На другому десятилітті ХХ ст. турецька земля прийняла так звану Денікінську еміграцію, яка породила нову хвилю українську еміграції до Туреччини, на той час практично єдиної мусульманської країни, в якій на певний час зорганізувалася українська діаспора.

Переселення до сусідньої чорноморської держави відбувалося у два етапи. Перше відбулося у 1919 р., коли з Одеси до Стамбулу виїхали великі землевласники, урядовці та невелика кількість військових. У січні-листопаді 1920 р. мали місце дві наступні хвилі масової втечі українських і російських військових та представників дрібної буржуазії. Вони (300 тис. осіб) не надовго затрималися у Стамбулі і переїхали до Сербії, Болгарії, Угорщини, Румунії та Польщі. У Туреччині залишилося не більше 8 тис. українців, усі звернулися за допомогою до посольства УНР в Стамбулі, де їм видали паспорти, посвідчення та рекомендації, необхідні для отримання медичної допомоги та працевлаштування [17, 73-75].

Загалом українські емігранти мали статус біженців. Із працевлаштуванням було важко, влаштовувалися переважно на важку фізичну роботу на сільськогосподарські ферми, вантажниками, носіями. Проте, зароблених грошей не вистачало на найнеобхідніше, тому майже всі дуже бідували. Лише декому вдавалося отримати допомогу американських установах. Як правило, це були ті, хто видавав себе за росіян, оскільки серед чиновників вищезгаданих фірм були росіяни, які дуже неприязно ставилися до українців. До речі, з турками українці налагодили досить непогані стосунки. Вже наприкінці 1920 р. за згоду з Радянською Росією, турецький уряд видав закон, згідно до якого потрібно було здати усіх українців більшовицькому уряду, тому на деякий час українці не афішували свою діяльність, багато хто залишив Стамбул. Посольство УНР теж тимчасово припинило діяльність.

Згодом українські емігранти почали відновлювати власне діаспорне життя. Вона гуртувалися в так звані округові земляцтва, ініціаторами створення яких були вихідці з Херсонщини, Поділля, Волині, Київщини, Чорноморщини і Галичини. Також діяли Українська студентська спілка, Царгородська Рада, навколо яких зібралось чимало українців. У

1928 р. ці організації об'єдналися в Українську громаду в Туреччині [10, 312]. До неї долучилося близько 450-460 осіб. [18]. Однак тоді українська діаспора відзначалася низьким рівнем національної активності. Це було обумовлено скрутним матеріальним становищем та непевним правовим статусом українців в Туреччині. По при все, Українська громада, як один із осередків Української Головної Еміграційної Ради, проіснувала аж до кінця 1950 –х рр. На цей період старші емігранти помирали, а їхні нащадки (їх було не багато) асимілювали [10, 312].

Висновки. Історична ретроспекція української присутності на турецькій землі, яка триває вже понад сім століть, демонструє різні настрої присутності наших співвітчизників в цій країні. Насильницьке вивезення українців до Османської імперії доби середньовіччя, змінилося на добросусідські відносини між Україною та Турецькою Республікою. Туреччина стала улюбленим місцем відпочинку українців. Багато хто виїздить на роботу і вже не один рік проживає у цій південній країні. Наявність українських діаспорних структур в Туреччині свідчить про те, що українці ця країна прийняла гостинно. Життя і праця наших співвітчизників на відстані від землі свого походження породила потреби у задоволення національних і культурних потреба. Посольство України в Турецькій Республіці активно долучається до організації таких запитів українців, позиція яких тут є визначальною.

Список використаної літератури

1. Сергійчук В. Перші козацькі посольства // Жовтень. – 1986. – № 1. – С. 97–103.
2. Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Львів., 1996. – Ч.І. – С. 262.
3. Дашкевич Я.Р. Ясир з України (X V – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 2. Український археографічний збірник. К., 1992. – Т.5. – С. 40-47.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. К., 1991. – Т.ІІ. – 349 с..
5. Винар Л. Андрій Войнаровський. Мюнхен, 1962. – 127 с.
6. Різніченко В. Пилип Орлик. (Гетьман – Емігрант). Його життя й діяльність. – К., 1918.. – 48 с.
7. Кримський А. Історія Туреччини. К.– Львів. – 1996. – 287 с.
8. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. К., 1999. – 272 с.
9. Антонович В. Мемуари, касающиєся історії Южної Росії. 1889. – Т.1. – С.23.
10. Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999. – Т. 15. – 352 с.
11. Возняк М. Мартин Пашковський про козацькі сутички з Татарами й долю ясиру. Відбиток із “Записок НТШ”. Львів, 1927. – Т. 147. – С. 25.
12. Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ. М., 1822. – Ч.ІІІ. – С.444.
13. Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. – С.7-15.
14. Мазепенці в Туреччині. З паперів Садик-Паші (Чайковського) // Україна. – К., 1914. – Кн. ІІ. – С. 67-72.
15. Різніченко В. Пилип Орлик. (Гетьман – Емігрант). Його життя й діяльність. – К., 1918. – С.13.
16. Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна. – К., 1914. – Кн. ІІ. – С.13.
17. Українці в Царгороді // Трибуна України. – 1923. – Ч. 4-7. – С.73-75.
18. Тризуб. Ч.22-23. 1928.

References

1. Sergiychuk, V. (1986) The first Cossack embassies. *Zhovten (October)*, 1, 97-103 (in Ukr.)
2. Fedoruk, Ya.O. (1996) *International diplomacy and Politics of Ukraine 1654-1657*. Lviv. Part I. (in Ukr.)
3. Dashkevych, Ya.R. (1992) Yasir from Ukraine (XV – the first half of the XVII century) as a historical and demographic problem. *Ukrainskyy arkhografichnyy zbirnyk (Ukrainian Archeographical Collection)*,5, 40-47 (in Ukr.)
4. Doroshenko, D. (1991) *Essay on the history of Ukraine*. Kyiv. Vol. II. (in Ukr.)
5. Vinar, L. (1962) *Andriy Voinarovsky*. Munich (in Ukr.)
6. Riznichenko, V. (1918) *Pylyp Orlik. (Getman - Emigrant). His life and activities*. Kyiv. 48 (in Ukr.)
7. Krimsky, A. (1996) *History of Turkey*. Kyiv-Lviv (in Ukr.)
8. Naryzhny, S. (1999) *Ukrainian emigration. Cultural Work of Ukrainian Emigration 1919-1939*. Kyiv (in Ukr.)
9. Antonovich, V. (1889) *Memoirs concerning the history of Southern Russia*. Vol. 1. (in Russ.)
10. Troshchinsky, V.P., Shevchenko, A.A.. (1999) *Ukrainians in the world*. Kyiv. T. 15 (in Ukr.)
11. Wozniak, M. (1927) *Martin Pashkovsky about the Cossack clashes with the Tatars and the fate of the yasir*. Imprint from “Notes of the National Technical School”. Lviv. Vol. 147 (in Ukr.)
12. (1822) *Collection of state documents and contracts*. Moscow. Vol. III. (in Russ.)
13. Krip'yakevich, I. *Ostaf Astamaty (Ostamatenko), the Ukrainian ambassador in Turkey of 1670-rd years*. 7-15 (in Ukr.)
14. (1914) *Mazepintsy in Turkey. From the papers of Sadik Pasha (Tchaikovsky)*. Kyiv. Vol. II. 67-72 (in Ukr.)
15. Riznichenko, V. (1918) *Pylyp Orlik. (Getman - Emigrant). His life and activities*. Kyiv (in Ukr.)
16. Stepov, V. (1914) *Before the establishment of Danubian Sich*. Kyiv. Vol. II (in Ukr.)
17. (1923) *Ukrainians in Constantinople. Trybuna Ukrainy (Tribune of Ukraine)*, 4-7, 73-75 (in Ukr.)
18. (1928) *Tryzub (Trident)*, 22-23 (in Ukr.)

SAGAN Galyna, Doctor of Sciences (History), Associate Professor, Professor of the Department of World, History Borys Grinchenko Kyiv University,
e-mail: galinasagan@gmail.com

HISTORICAL RETROSPECT OF UKRAINIAN PRESENCE ON THE TURKISH SOIL

Abstract. Introduction. *Considering the fact that today in Ukraine at the state and private levels interest in our Black Sea neighbor again grows, and the ancient historical past stimulates it. It is worth turning to important, sometimes contradictory pages of the history of Ukrainian presence on Turkish soil. In the past, there were many positive ideas that Turkey and Ukraine, under certain subjective circumstances, failed to implement them as international cooperation partners. Therefore, turning to history will help overcome some of today's problems of Ukrainian-Turkish relations related to marriage emigration, earnings and more global issues - economic and strategic partnership.*

Purpose of this study is to show the reasons for the appearance of our compatriots within the Turkish state through the analysis of the centennial presence of Ukrainians on Turkish soil, to note the specifics of communicating with the authorities and ordinary people in different historical epochs, to highlight the process of formation or decline of the diaspora life of Ukrainians in Turkey.

Methods. In the article are used the following methods: analysis and synthesis, logical, critical, historical method, comparative, descriptive.

Results. The split that took place in the environment of before unified Ukrainian diaspora, became the result of political intrigues and unhealthy ambitions of individual diaspora leaders. This problem has a purely political background.

Originality. The features of the Ukrainians presence on Turkish soil for five centuries are shown. The reasons for the restoration of the Ukrainian diaspora in Turkey in the 21st century is indicated.

Conclusion. The historical retrospective of the Ukrainian presence on Turkish soil, which has lasted for more than seven centuries, demonstrates the different moods of the presence of our compatriots in this country. The forcible export of Ukrainians to the Ottoman Empire in the Middle Ages has changed into good-neighborly relations between Ukraine and the Republic of Turkey. Turkey has become a favorite holiday destination for Ukrainians. Many people go to work and stay living in this southern country for more than one year. The presence of Ukrainian diaspora structures in Turkey indicates that this country has accepted the Ukrainians hospitably. The life and work of our compatriots at a distance from the land of their origin gave rise to the need for the pleasure of national and cultural necessities. The Embassy of Ukraine in the Republic of Turkey is actively involved in the organization of such requests of Ukrainians, whose position here is decisive.

Key words: captive (esir), the Ottoman Empire, Mazepa emigration, the Danubian Sich, diplomatic relations, the Ukrainian diaspora in Turkey.

Одержано редакцією 11.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 94(477):930.1(045)«1921»

СРІБНЯК Ігор Володимирович,
доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету ім. Б. Грінченка,
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЮНАЦЬКОЇ ШКОЛИ АРМІЇ УНР У ТРАВНІ-ЖОВТНІ 1921 Р. ПІД ЧАС ІНТЕРНУВАННЯ В ПОЛЬЩІ («ВАДОВИЦЬКА ДОБА»)*

Метою даної статті є реконструкція таборового повсякдення Спільної юнацької школи Армії УНР у таборі Вадовиці (Польща) у травні-жовтні 1921 р. Автор статті застосував принцип історизму, що дало йому можливість переосмислити різні аспекти таборового повсякдення інтернованого вояцтва Армії УНР та дійти до важливих узагальнень. При цьому ним використовувались проблемно-хронологічний та конкретно-історичний методи, поєднання яких дозволило найповніше реалізувати заявлену у статті мету дослідження. До основних результатів дослідження слід віднести цілісне відтворення окремих аспектів внутрішнього життя та діяльності постійного і перемінного складу Спільної юнацької школи з виокремленням такої важли-

* Статтю підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europę Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі.

вої їх компоненти як службові стосунки командування школи зі старшими військовими начальниками Армії УНР. У рамках досліджуваної теми перспективними для подальшого вивчення можуть бути такі напрями: діяльність Школи у другій половині 1922 і до середини 1924 рр., зміст військово-фахового навчання в ній, гуманітарна допомога юнацтву з боку благодійних організацій та тих випускників Школи, які виїхали для навчання до Чехословаччини, діяльність М.Шаповала на посаді начальника Школи та ін. Практичне значення досягнутих результатів полягає у тому, що синтезований в статті фактаж та висновки можуть бути використані під час проведення військово-патріотичної роботи в збройних силах України сучасної доби. Дана стаття є оригінальним дослідженням, цілком спертим на архівних матеріалах, опрацьованих автором у ЦДАВО України.

Ключові слова: Спільна юнацька школа, старшина, табір, інтерновані, Вадовиці, Армія УНР, Польща.

Постановка проблеми. Актуальність даної дослідницької проблеми обумовлена власне тією надзвичайно важливою для Армії УНР місією, яку впродовж усього терміну інтернування останньої успішно виконувала Спільна юнацька школа (раніше – «Кам'янецька Піша Юнацька Школа»), здійснюючи фахову підготовку юнаків (курсантів), що відкривало для них можливість отримати перший старшинський ранг – хорунжого. Завдяки безперервній роботі Школи армія (хоч і перебуваючи в таборах) мала змогу поповнювати свій старшинський корпус, завдяки якому інтерновані Війська УНР зберігали свою організацію до серпня 1924 р., коли рішенням польської влади всі українські вояки були переведені на цивільний стан.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі дані з історії діяльності Спільної юнацької школи Армії УНР уперше були опубліковані вояками Армії УНР – колишніми таборянами, які на власні очі спостерігали або брали безпосередню участь у роботі згаданої освітньої установи (щоправда, ця обставина дозволяє віднести їх спомини до розряду джерел)[1, 5; 2, 5; 3, 16-18; 4, 9-18]. Початок вивчення цієї теми було покладено виходом книги автора цієї статті про обставини перебування інтернованої Армії УНР у таборах Польщі першої половини 1920-х рр., один з розділів якої («Військова-фахова і культурно-освітня робота в Армії УНР») містив стислу інформацію й про діяльність Спільної юнацької школи (СЮШ)[5, 56-57].

Пізніше до вивчення цієї теми звернувся історик Я.Тинченко, який підготував окремий нарис про СЮШ, використавши при цьому лише невелику частину архівних джерел з фондів ЦДАВО України, і подавши натомість дуже розлогі цитування зі спогадів безпосередніх учасників тих подій[6, 196-205]. Проте цілісне відтворення «таборової» історії діяльності СЮШ вимагає залучення максимального повного кола насамперед архівних джерел для її належного фактологічного забезпечення, відтак залишає історикам широке поле для подальших дослідів. Першим місцем перебування СЮШ – яка на той час мала назву «Кам'янецька піша юнацька школа» (КПЮШ) – став Ланцут, у травні 1921 р. Школа була переведена до Вадовиць, і нарешті – опинилась у Каліші (з жовтня ц.р.).

Метою даної статті є об'єктивне відтворення умов перебування та специфіки діяльності Спільної юнацької школи у таборі Вадовиці у травні-жовтні 1921 р. – до моменту її чергового переведення до табору інтернованих у Каліші.

Виклад основного матеріалу. 16 травня 1921 р. КПЮШ була в екстреному порядку (півгодини на збори) вивезена з табору Ланцут, у зв'язку з чим її начальник генерал-хорунжий М.Шаповал був змушений залишити частину її постійного складу в цьому таборі для організації вивезення майна Школи. Провівши багато годин в очікуванні потягу, юнаки та старшини виїхали з вокзалу тільки вночі наступної доби. 19 травня 1921 р. КПЮШ у кількості 390 осіб (за іншими даними – 423 особи з 475 списочного складу Школи)[7, 73зв.] прибула до табору Вадовиці, де була розміщена у одному баракі, розрахованому на 250 місць. З самого початку всім старшинам (у т.ч. й начальнику Школи) було відмовлено в окремих помешканнях та запропоновано розміститись у відведеному для КПЮШ баракі. За оцінкою М.Шаповала, висловленою у рапорті ч.1230 до 3-го генерал-квартирмейстера Армії УНР від 29 травня 1921 р., у Вадовицях Школа «попала в умовини в десять разів гірші чим були в Ланцуті по всіх відношеннях – харчовому, розташування, режиму й провадженню навчання, як також організаційно-військового життя».

Сам табір у порівнянні з Ланцутом справляв «гнусне враження» з огляду на своє розташування і особливостей будови самого табору – «в низині[...] велика сирість, ані одного дерева, низенькі прогнівши, криті толем бараки, збиті до кучі, страшна тіснота, з маленькими вузькими проходами». Також начальник Школи відзначав ненормальну скуп-

ченість вояцтва у бараках, коли норма заселення в них кожного разу перевищувалась у 1,5 рази. Внаслідок цього постійний та перемінний склад Школи зіштовхнувся з такою проблемою як «блошиці, й взагалі самого різного роду паразитів та величезна маса щурів, щурів колосальних розмірів, вагою до двох кілограмів»[8, 30-30зв.].

З огляду на такий стан Школи М.Шаповал 10 червня 1921 р. звернувся до начальника Військово-ліквідаційної комісії УНР генерал-поручника В.Зелінського з рапортом, в якому не шкодував на емоційні вислови щодо становища Школи у Вадовицях. За його оцінкою, це було «щось страшне», а саме переведення було здійснено «з метою знищити Школу». Всі обіцянки про переведення КПЮШ на цивільний стан у Вадовицях (за умови формальної її реорганізації у «Сокільське товариство») виявились цілком безпідставними. КПЮШ опинилась у таборі, адміністрація якого трактувала інтернованих радше як полонених, внаслідок чого «справа Школи стоїть так, що Школа як школа в даний момент перестала існувати, що вона зараз перебуває у стані прострації», внаслідок чого в КПЮШ з'явилося таке явище як дезертирство (8 юнаків подались до ЧСР), між тим як у Ланцуті цього зовсім не спостерігалось[8, 36-36зв.; 7, 123зв.]. Також начальник Школи звернувся і до військового міністра уряду УНР на той час генерала М.Безручка і навіть міністра закордонних справ, образно класифікувавши факт переведення Школи з Ланцуту до Вадовиць як «другий Збруч», зазначивши, що нових умовах КПЮШ прийде «до руїни»[8, 38зв.].

У ще одному рапорті до 3-го генкварта (червень 1921 р.) про становище інтернованих у Вадовицях М.Шаповал повідомляв про «страшну спеку і духоту» в бараках, з огляду на що таборяни чекають на наближення вечірньої пори та нічного відпочинку, який теж стає в таборі випробуванням, бо «паразити не дадуть замкнути очі. А щури впрост скачуть через голову». Інтернованим немає можливості ані кроку ступити, бо територія табору визначена дротяною огорожею, вихід поза яку суворо контролюється, а вночі вхід до табору заборонений навіть командирам частин. Винайти кімнату в місті теж є майже неможливою справою як через дорожнечу оренди (до 4000 марок польських, далі – м.п.), так з огляду на фактичну відсутність будь-яких вільних помешкань. М.Шаповал звертав також увагу на те, що «в тісному оточенні Запорізької та Окремої Кінної Дивізії, де така маса політиканствующих, розкладового деморалізуючого елементу, з пануючою скрізь московською мовою» проведення виховної та навчальної роботи з юнаками супроводжується додатковими труднощами[7, 39; 8, 88зв.-89].

Але і в такому оточенні М.Шаповал весь цей час докладав максимальних зусиль для «маргіналізації» російської мови в Школі (яка ще восени 1920 р. була у КПЮШ домінуючою), та зумів домогтись того, що «українська мова навіть поза службою і в приватному житті стала панувати». У Вадовицях ця боротьба досягла свого апогею, бо «русифікаційна робота, що провадилась в таборі, російські газети, мова, пісні, бібліотека, агітація за ліквідацію і від'їзд до Французьких колоній (йшлося про запис до Французького іноземного легіону – *авт.*)» вже не могли захитати рішучості юнаків Школи послугоуватись тільки українською[9, 69].

Найголовнішим було те, що і в таких умовах командуванню Школи та її викладацькому складу вдалось забезпечити проведення щоденних занять. Упродовж травня-червня 1921 р. юнакам пішого і кінного відділів КПЮШ викладались такі дисципліни як тактика (100 год.), топографія (40), фортифікація (12), артилерія (12), «наставлення для стрільби з рушниць» (40), «кулеметне діло» (70), українська мова (20), історія України (12), географія України (6), українська література (12), військова історія (16), діловодство (8), господарство (12), законодавство (8), іпология (6), гігієна (12). Також у них відбулись заняття зі статутів – внутрішньої служби (16), карного (6), польової служби (40), залогового (8), муштрового (14); крім того, юнаки займались муштровим навчанням (100), гімнастикою (40), фехтуванням (20). Юнакам гарматного відділу (крім зазначених дисципліна) додатково викладались 8 спеціальних курсів: теорія артилерії (60), тактика артилерії (24), правила стрільби (50), матеріальна частина артилерії (42), алгебра, геометрія, тригонометрія, механіка (загалом 90)[10, 1-3].

Характеризуючи майбутніх випускників Школи, М.Шаповал у своєму рапорті ч.1061 від 16 червня 1921 р. до 3-го генерал-квартирмейстера полковника В.Сігаріва відзначав, що «намічені до іменування старшинами[...] юнаки в своїй переважачій більшості належать до тих, котрі в ріжні часи проходили курси і ріжних юнацьких школах, числять за собою

2-3 роки перебування в юнацькому стані, а взагалі всі перебували на військовій службі по декількох років, практично во всіх родах військового життя та діяльності вправлені»[11, 2; 7, 111]. У цей час до випуску готувались юнаки пішого відділу (31 особа) і кінного (36 особа) відділу[7, 99зв.]. Термін їх навчання та іспити мали закінчитися 14 липня 1921 р., і вже наступного дня, на думку М.Шаповала, їх можна було іменувати старшинами.

Щоправда, дійсність внесла свої корективи – і цього дня юнаки завершили тільки курс навчання, а випускні іспити у них тривали ще два тижня. 28 липня 1921 р. був підписаний наказ про підвищення юнаків у перший старшинський ранг, проте він не був оголошений до 11 серпня – дня, коли до табору прибув Голова Директорії і Головний Отаман Військ УНР С.Петлюра, у присутності якого 30 юнаків пішого і 36 юнаків кінного відділів Школи були іменовані першим старшинським рангом Армії УНР – хорунжого[12, 11]. Цей день назавжди закарбувався у пам'яті молодих старшин, дехто з яких залишив про нього свої емоційні спогади[3, 16-18; 4, 9-18].

Сама Кам'янецька піша юнацька школа наказом Головної Команди Військ УНР № 2 від 27 липня 1921 р. була перейменована в (Державну) Спільну юнацьку школу (СЮШ)[13, 4]. А вже 4 серпня 1921 р. при СЮШ були утворені повторні курси для 70-ти старшин 1-ої Запорізької стрілецької дивізії (начальник – підполковник Мальцев, який у навчально-лекційних справах підлягав інспектору клас СЮШ)[8, 66, 69]. Це рішення засвідчило зростання авторитету СЮШ, хоча ідея підготовки старшин через дивізійні школи все ще знаходила своїх прихильників у частини генералітету Армії УНР. У цій ситуації С.Петлюра під час перебування у Вадовицях наголосив на важливості збільшення набору до Школи[7, 152], що дозволяло її командуванню впевненіше дивитись у майбутнє.

Цілком логічно, що після випуску постало питання про новий набір юнаків, причому генштаб плевав надії збільшити кількість юнацтва в Школі до 400 осіб[14, 11, 20], у зв'язку з чим повставала проблема поповнення лекторського складу СЮШ. Так само – влітку 1921 р. вступити до неї висловила своє бажання значна кількість молодого вояцтва: зі Стшалкова – 70, Ченстохова – 23, Александрова – 82 особи[14, 15-17зв.]. За деякий час до Юнацької Школи для складання вступних іспитів було відряджені 36 підстаршин і козаків 1-ї Запорізької і 26 вояків Окремої кінної дивізії (ОКД)[13, 4]. З огляду на те, що згадувані дивізії дислокувались в одному з СЮШ таборі, проблем із відрядженням на навчання до Школи майже не існувало. Між тим приїзд майбутніх слухачів СЮШ з інших таборів був ускладнений, бо в кожному окремому випадку це вимагало згоди польської влади.

Хоча вже невдовзі з'ясувалось, що не все гаразд і з юнаками зі складу ОКД, бо як йшлося у рапорті М.Шаповала до 3-го генерал-квартирмейстера (ч.2003 від 2 вересня 1921 р.), троє юнаків після виїзду особового складу згаданої ОКД на роботи самочинно залишили Школу та відбули разом зі своїми частинами поза табір[8, 70]. Це сталося внаслідок того, що командири частин не хотіли втрачати кращих молодих вояків, і вдавались до їх намовляння повертатись у свої полки. Зрозуміло, що останні дослухались до слів своїх старших начальників і залишали СЮШ, хоча це було тяжким порушенням військової дисципліни. Загалом так вчинило 12 юнаків, і лише троє з цього числа потім повернулись до Школи для навчання (рапорт М.Шаповала ч.2380 від 8 листопада 1921 р.)[14, 7зв.].

Ще однією – хоч і не головною – причиною залишення навчання цими дванадцятьма юнаками був й тяжкий продовольчий стан інтернованих у таборі (на роботах таборяни мали хоч і не великий, але стабільний заробіток). У серпні 1921 р. серед юнацтва Школи збільшилась кількість «виснажених фізично і запалих на здоровлю юнаків». Намагаючись підтримати юнаків у Вадовицях командування Школи звернулось до польської командатури з проханням про відведення окремого «бараку для реквалісцентів» (як це мало місце в Ланцуті), проте отримало категоричну відмову. В цій ситуації М.Шаповал зумів переконати у потребі надання допомоги Український Горожанський Комітет у Львові, який асигнував на цю мету 25 тис. м.п. Завдяки цьому внеску для потребуючих юнаків з 20 серпня ц.р. був організований підвечірок (зварене на натуральному молоці какао (300 гр.), одне-два яйця, порція мамалиги або товченої на маслі картоплі)[8, 67-67зв.; 7, 154-155зв.]. На жаль з вичерпанням цих коштів справа відживлення юнаків припинилась через відсутність у державній скарбниці коштів для цієї мети[8, 89].

Брак усього самого необхідного підштовхував частину юнаків (за прикладом інших таборян) до пошуків сезонної роботи поза табором, що вимагало тимчасового переривання навчання. Юнаки пропонували, аби така перерва настала для всіх курсантів – у свою чергу

польська влада висловлювала свою готовність використовувати юнаків на добре оплачуваних роботах. Але військовий міністр Уряду УНР не дав на це своєї згоди, пообіцявши натомість забезпечити Школу всім необхідним. Відтак Школа залишалась в таборі, коли майже всі інші таборяни виїхали, але жодних своїх обіцянок міністр так і не виконав, з огляду на що матеріальний стан юнацтва продовжував стрімко погіршуватись[9, 71зв.].

Попри це юнаки демонстрували більший рівень моральної витримки ніж дехто зі старшин СЮШ. Як йшлося в одному з недатованих рапортів М.Шаповала (кінець серпня 1921 р.), нещодавно обраний господарем Школи сотник Юрій Маллер (буковинець, німець за походженням) умисно заплутав усю фінансову звітність, а головне – припустився значних зловживань на власну користь (розтрата на суму 20 тис. м.п.). Він також намагався приховати це від командування Школи, для чого представив сфальшоване справоздання. З огляду на все це М.Шаповал наказав взяти сотника Ю.Маллера під арешт до гауптвахти СЮШ, але останній відмовився коритися наказам і «загрозив ужити фізичної оборони в случаї проби арештування його силою». Перебуваючи при цьому в старшинському приміщенні Школи, Ю.Маллер у присутності багатьох старшин «демонстративно зірвав свої українські відзнаки сотника із ковчир мундира і кинув [їх] на підлогу». Зрештою, його арешт було проведено польською вартою, після чого Ю.Маллера було поміщено до таборової гауптвахти, з якої він невдовзі втік[15, 56-56зв.].

Борючись з такими явищами М.Шаповал дбав про реноме СЮШ, тим більше, що в цей час до неї продовжувався набір майбутніх курсантів. Прагнення залучити до Школи якомога більше слухачів спонукало М.Шаповала розіслати до всіх таборів обіжників, в якому роз'яснив умови вступу до Школи на чотири відділи – піший, кінний, гарматний, інженерний. Вступники на піший і кінний відділи повинні були мати вищу початкову освіту (не менше 5-ти класів гімназії), на гарматний та інженерний відділи – повну закінчену середню освіту (т.зв. «матуру»). Для тих, хто не здобув вищої початкової освіти – у Школі існував підготовчий клас, після закінчення якого здійснювалось переведення до 1-ої класи Школи. У випадку відсутності підтверджуючих освіту документів – спеціальна комісія мала перевірити фактичний рівень знань вступника. Також були потрібними документи про відрядження для навчання, легітимація (посвідчення особи), медичне свідоцтво про стан здоров'я. Завдяки всім старанням М.Шаповала станом на 12 вересня 1921 р. у СЮШ навчався 251 юнак (142 – у пішому, 82 – у кінному, 27 – у гарматному відділах)[14, 9].

Але попри всі старання належне виконання юнаками навчальних планів у Вадовицях було ускладнене відсутністю достатньої кількості приміщень для занять, що змушувало М.Шаповала знову піднести питання про переведення Школи – на цей раз до Калішу. З огляду на заплановане польською владою скорочення кількості таборів інтернованих Військ УНР, і зокрема плани ліквідації Вадовиць, командування Армії УНР підтримало пропозицію М.Шаповала, після чого у жовтні 1921 р. відбувся її останній переїзд до Калішського табору.

Висновки. Отже, перебування особового складу Спільної Юнацької Школи у Вадовицях було позначено значними труднощами через надмірну скупченість вояцтва у бараках, що перешкоджало справі налагодження повноцінного навчання. Крім того, юнакам не було забезпечено достатнє харчування, що відповідно позначалось на їх фізичному стані. Постійний склад СЮШ у своїй переважній більшості гідно виконував свою місію, але і в його середовищі часом траплялись невідповідні люди, не достойні називатися старшинами Армії УНР.

Найголовнішим здобутком Школи в часі її перебування у Вадовицях було те, що в ній весь час продовжувалось навчання юнацтва, що дало можливість здійснити у Вадовицях перший (в часі інтернування) випуск молодих старшин, на якому був присутній Голова Директорії та Головний Отаман Військ УНР С.Петлюра. Приділення випускників Школи до частин інтернованої Армії УНР та заміщення ними відповідних посад дозволило поліпшити моральний стан армії, що було дуже важливо в умовах інтернування.

Список використаної літератури:

1. Мирович М. Спільна військова юнацька школа (короткий історичний начерк) / М.Мирович // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – № 2. – С.4-5.
2. Євтимович В. До історії Кам'янецької спільної юнацької школи / В.Євтимович // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – № 4. – С.4-5.
3. Буткевич Л. Спільна військова юнацька школа / Л.Буткевич // Тризуб. – Нью-Йорк, 1977. – Ч.81. – С.16-18.
4. Отрешко-Арський М. Военні школи армії УНР (Спільна Військова Школа – Спільна Юнацька Школа) / М.Отрешко-Арський // Тризуб. – Нью-Йорк, 1973. – Ч.71(квітень-травень-червень). – С.9-18.

5. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / Ігор Срібняк. – Київ-Філадельфія: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.
6. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Ярослав Тинченко. – К.: Вид-во «Темпора», 2011. – Кн.2. – С.196-205.
7. ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.58.
8. ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.56.
9. ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.306.
10. ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.240.
11. ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.230.
12. ЦДАВО України, ф.1075, оп.1, спр.129.
13. ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.501.
14. ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.236.
15. ЦДАВО України, ф.2292, оп.2, спр.64.

References

1. Mirovich, M. (1936). Joint military youth school (short historical sketch). *Chronicle of the Red Kalina (Litopys Chervonoyi Kalyny)*, 2, 4-5. (in Ukr.)
2. Yevtemovych, V. (1936). In the history of Kamianets joint youth school. *Chronicle of the Red Kalina (Litopys Chervonoyi Kalyny)*, 4, 4-5. (in Ukr.)
3. Butkevich, L. (1977). Joint Military Youth School *Trident (Tryzub)*, 81, 16-18. (in Ukr.)
4. Орелько-Арську, М. (1973). Army Military Schools of the UNR (Joint Military School - Joint Junior School) *Trident (Tryzub)*, 71, 9-18. (in Ukr.)
5. Sribnyak, I. (1997). *Disarmed, but not overwhelmed: Interwar Army of the UNR in the camps of Poland and Romania (1921-1924)*. Kyiv-Philadelphia. (in Ukr.)
6. Tynchenko, Ya. (2011). *Officers Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917-1921)*. Kyiv. (in Ukr.)
7. Central State Archive of the Supreme Authorities and Governments of Ukraine (CSASAG of Ukraine), f.2292, op.2, f.58.
8. CSASAG of Ukraine, f.2292, op.2, f.56.
9. CSASAG of Ukraine, f.1078, op.2, f.306.
10. CSASAG of Ukraine, f.1078, op.2, f.240.
11. CSASAG of Ukraine, f.1078, op.2, f.230.
12. CSASAG of Ukraine, f.1075, op.1, f.129.
13. CSASAG of Ukraine, f.1075, op.2, f.501.
14. CSASAG of Ukraine, f.1078, op.2, f.236.
15. CSASAG of Ukraine, f.2292, op.2, f.64.

SRIBNYAK Ihor, Doctor of Historical Sciences, professor, Head of the Department of the World's History of the Faculty of History and Philosophy at Borys Grinchenko Kyiv University,
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

FEATURES OF FUNCTIONING OF THE JOINT YOUTH SCHOOL OF THE ARMY OF THE UPR IN MAY-OCTOBER 1921 DURING INTERNMENT IN POLAND («WIDOWICE DAY»)

Abstract. Introduction. The purpose of this article is the reconstruction of the camp everyday Joint youth school UNR Army camp in Wadowice in of 1921. The author applied the principle of historicism, which gave him an opportunity to rethink various aspects of everyday life internment camp soldiers Ukrainian People's Republic Army (UPR Army) and reach important generalizations.

The purpose. Thus it used problem-chronological and concrete historical methods, the combination of which allow fully implement the article stated purpose of the study.

Results. The main results of the study should include integral reproduction of certain aspects of domestic life and work of constant and variable composition of the Joint youth school of distinguishing such an important component of a service relationship with the senior command of the military school heads UPR Army. Within the perspective of the subject for further study might include areas: School activities in the second half of 1922 and until mid 1924, the content of professional training there, humanitarian assistance to young people by charitable organizations and those graduates who went to study in Czechoslovakia, M.Shapoval activities as head of the School and others.

Conclusion. The practical significance of the results achieved is that the article facts synthesized and conclusions can be used during the military-patriotic work in the armed forces of modern day Ukraine. This article is an original research, fully supported by the archival materials processed by the author in Central State Archive of higher authorities and management of Ukraine.

Key words: Key words: camp, interned, school, youth, officer, Wadowice, Ukrainian People's Republic Army, Poland.

Одержано редакцією 22.11.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 94 (438) «1914/1921 (045)

БОЄЧКО Владислав Федорович,
 доктор історичних наук, професор
 кафедри історії України Черкаського
 національного університету імені
 Богдана Хмельницького,
 e-mail: osbb53@ukr.net

РОЗБУДОВА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1914–1921 рр.

У статті досліджено особливості процесу формування партійно-політичної системи Польщі часів відродження державності поч. ХХ ст.. Визначено, що суспільно-політичні організації пройшли тривалий час організаційного формування ще до утворення незалежної держави. З'ясовано, що під час Першої світової війни політичні сили об'єднувалися за зовнішньополітичною орієнтацією, а після здобуття незалежності основою для об'єднання стали внутрішньополітичні чинники. Це визначало форми і напрямки діяльності партій та еволюцію програмних позицій боротьби за суспільно - політичний устрій. З'ясовано що значна кількість етнічних груп у суспільстві створювала проблеми для політичних партій які прагнули зміцнити унітарність Польщі.

Ключові слова: відродження Польщі, політичні партії, суспільно-політичні організації, Польська держава, програми політичних партій.

Постановка проблеми. Аналіз відродження та розбудови політичної системи Польської республіки в 1914–1921 рр. не лише дозволяє поглибити знання з історії цієї держави, а й дає можливість виявити та дослідити проблеми, які виникали в період її становлення та розвитку. Досвід Польської держави, накопичений в процесі незалежного державотворення в міжвоєнний період, має певну цінність і для України, оскільки вивчення практики функціонування парламентсько-демократичного устрою країни може стати корисним досвідом у подальшому реформуванні політичної системи та демократизації всіх сфер життя українського суспільства. З'явилася можливість неупередженого висвітлення тих питань, які раніше мало досліджувались або висвітлювались однобічно, в контексті панівної радянської ідеології. До таких, безсумнівно, належить становлення та функціонування парламентської демократії Польської республіки.

Аналіз досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях українських учених простежено прагнення дати більш об'єктивну, ніж за радянської доби, оцінку історії Другої Речі Посполитої. Українська полоністика представлена ґрунтовною працею Л. Зашкільняка і М. Крикуна [1]. У ній автори на основі нових джерел, здобутків історіографії та новітніх методологічних підходів розкрили різноманітні суспільні прояви життя поляків у різні історичні епохи, зокрема і у міжвоєнний період, а також показали взаємини поляків з сусідніми народами. Автори цілком справедливо відзначили, що відродження Польської держави стало результатом багатовікової політичної традиції, державотворчих прагнень польської нації, сприятливих внутрішніх політичних і соціально-економічних чинників та міжнародної ситуації. Варто особливо виокремити працю відомої тернопільської дослідниці Л. Алексієвець [2], оскільки в ній міститься ґрунтовний аналіз створення та функціонування польської політичної системи в 1918 – 1926 рр. Дослідження львівської полоністки З. Баран [3] стосується відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. Польська історіографія представлена значною кількістю робіт, що досліджують формування суспільно-політичних сил Польщі доби відродження державності Я. Фарися [4], З. Хемерлінга [5], Я. Борковського [6]. Сучасні історики Польщі не ідеалізують розвиток Польської республіки, намагаються об'єктивно його оцінювати, аналізувати всю суперечливість політичної діяльності різних політичних партій в процесі формування нової держави. Зокрема, багатоаспектним аналізом суспільно-політичного розвитку Польщі позначені праці П. Вандича [7], М. Топорика [8] та С. Маківича [9]. Загалом польська історіографія представлена значною кількістю досліджень. Їй належить вагомe місце в історіографічному доробку з означеної проблематики.

Метою нашої статті є дослідження особливостей формування політичних партій в процесі відродження державності Польщі .

Виклад основного матеріалу. Становлення державності Польської республіки після Першої світової війни відбувалося за умов активізації демократичних та революційних процесів як у Європі так і на польських землях. Формування основ суспільно-політичного устрою відновленої держави значною мірою залежало від позиції, прагнення й активності різних політичних партій та громадсько-суспільних угруповань, їх ідеології. У пошуку стабільної конституційно-політичної моделі Польща «рухалася від слабкого парламентського режиму до контрверсійної авторитарної системи» [7, 265]. Польська держава, щонайменше до 1926 р., існувала в умовах демократично-парламентської системи. Це сприяло об'єднаним прагненням у різних сферах і площинах національного, суспільного, економічного та культурного життя. Подібне явище виникло, втім, у всіх країнах Центрально-Східної Європи, які в 1918 р. здобули незалежність. Варто також додати, що внаслідок специфіки суспільно-політичного життя в окремих польських територіях, діючі там партії внесли після відродження Польщі до її розбудови різноманітні, подекуди цілком відмінні традиції, форми й методи своєї діяльності. Так, специфіка політичного життя Галичини сформувала типи партій, наближені до центральноєвропейських моделей. Їх діячам, незалежно від їхнього політичного походження, була притаманна лояльність щодо державної влади, переоцінка ролі парламенту і схильність до компромісів. Натомість, кожні починання партій, які діяли на території, що колись належали Пруссії, були визначені необхідністю боротьби з германізаційною політикою німецьких властей. Значну роль у цьому протистоянні відіграли ендеція, партія християнських демократів і католицькі організації, які не лише пробуджували у широких верств національну свідомість, а й відстоювали ідею боротьби за незалежність Польської держави. Території, що колись анексувала Пруссія, де домінував вплив правоцентристських партій, увійшли до суспільно-політичного життя Другої Речі Посполитої як такі, що мали порівняно високу культуру праці у місті й на селі, суспільну дисциплінованість, а також деякий консерватизм. Складні умови партійно-політичної діяльності, що були в Королівстві Польському, сформували по-стать діяча-підпільника та тип кадрової організаційно-дисциплінованої партії. Водночас вони сприяли формуванню вузьких діючих таємних груп. Окремих діячів Королівства характеризували схильність до прийняття індивідуальних і самостійних рішень, а ще – недовіра у міжпартійних контактах. Конституція 1921 р. 108 статтею гарантувала громадянам Польської держави право коаліцій, зібрань, утворення товариств і союзів [10]. Правові положення, що діяли у Польщі від часу здобуття в 1918 р. незалежності до травневого перевороту 1926 р., створювали політичним партіям широкі можливості для діяльності. В існуючій тоді системі парламентської демократії вони відігравали вирішальну роль у законодавчій та виконавчій владах. Партії, залежно від своєї волі й значення в різних державних структурах, впливали на рішення сейму, а також політику урядів, делегуючи до них своїх представників. Маючи на увазі згадані обставини й проблеми, що стосуються становлення і розвитку суспільно-політичних партій та об'єднань у контексті національно-державного будівництва, перейдемо до характеристики партійно-політичних структур, які сформувалися на польських землях напередодні 1918 р. й розвивалися в роки Другої Речі Посполитої. Час після Першої світової війни – доба відродження та утвердження державності слов'янських народів – став часом розвитку масових суспільно-політичних об'єднань і партій. Політичні партії віддзеркалювали всі складності й суперечності післявоєнного розвитку країни. Незаперечним є те, що ставлення різних політичних сил до власної національної державності виявилось важливою передумовою, яка визначила у подальшому їх позиції під час державотворчих процесів [2, 166]. Партійно-політична система Польщі, яка отримала державну самостійність після Першої світової війни, складалася в процесі політичної диференціації польського суспільства шляхом трансформації політичних сил, їх ідейно-програмних установок за нових обставин. Внутрішньополітична орієнтація, на наш погляд, стала основною відмінною ознакою їх політичної конфігурації, на протигагу від зовнішньополітичної напередодні та в роки Першої світової війни. Все це визначало не тільки форми й напрями діяльності різних партій, а й еволюцію програмних позицій боротьби за суспільно-політичний устрій на етапі відновлення Польської держави.

Новоформована польська партійно-політична структура після 1918 р. стала важливою функціональною частиною представницько-парламентської системи. Вона відображала соціальну і національну структуру відновленої Польщі, була виявом досягнутого на початку ХХ ст. рівня економічних відносин. Соціально-класова структура загалом відповідала рівневі європейських країн із особливостями, що випливали з характеру попереднього соціально-економічного і політичного розвитку. За структурою населення вона поступалася передовим країнам: 74% людності проживало на селі й 26% – у містах (у східному регіоні лише 13%). У сільському господарстві було задіяно майже 64% населення, промисловості – 17,2%, торгівлі – 6,2%, на транспорті та комунікації – 3,7 %, в адміністрації – 3,2 % [1, 459]. Особливістю соціально-економічного становища була різnorodність соціальної і національної структур різних регіонів. Суттєво проглядалася диференціація основних верств населення, за значної питомої ваги селян, робітників, дрібних власників та ремісників. Так, у соціальній структурі населення в 1921 р. селяни становили 53,2%, робітники – 27,5%, дрібні власники і ремісники – 11,0% [1, 459]. Багатонаціональність держави створювала для партійно-політичних правлячих кіл певні проблеми, які стояли на позиціях інтеграції та зміцнення унітарності Польщі як національної держави, обмежували відцентрові й «сепаратистські» прагнення тих національностей, котрі компактно заселяли регіони: українці, німці, литовці. За переписом 1921 р., з урахуванням коректив, пов'язаних з його неповнотою, у країні проживало 64% поляків, 16% українців, 10% євреїв, 5% білорусів, 4% німців, а також 1% росіян, чехів, литовців та представників інших національностей разом узятих. Поляки домінували у центральному регіоні, натомість із наближенням до кордонів їхня частка зменшувалася. На Поліссі, Волині, у Східній Галичині вони становили меншість: Полісся – 24%, Волинь – 16%, Східна Галичина – 26%. Польське населення переважало у великих містах – Познані – 94%, Кракові – 84%, Варшаві – 72%, Лодзі – 62%, Львові – 62%, Вільно – 56% [1, 459]. У нових політичних умовах початку ХХ ст. посилилась активність національних меншин, набрала сили тенденція до їх організаційного згуртування та політичного самовизначення, розгорнувся процес самоствердження утворених національних політичних партій, кристалізації їхніх програм і активної боротьби за вплив на маси. У перші роки існування відродженої Польської Республіки вже функціонувала розгалужена мережа різноманітних за характером і програмними засадами політичних партій. Було політичне розмаїття та примноження партій. Так, у 1926 р. зафіксовано 26 польських та 33 партії етнічних меншин, а 31 з них досягла законодавчого представництва [2, 170]. З-поміж найважливіших політичних угруповань, які відіграли вагомий роль у Польській державі, варто відзначити консервативні, національно-демократичні, селянські (людові) й соціалістичні [7, 438]. Найдавніші традиції належали консервативним угрупованням, що виражали інтереси передусім землевласників й знаходили в них своїх прихильників, так би мовити соціальну основу. Частково шукали опори серед великих буржуа й консерватори. Вони представляли рух, який погоджувався співпрацювати з імперською владою. На початку ХХ ст. консерватори зробили спробу інтеграції в тісніші організаційні межі, пристосовуючись до вимог системи парламентської демократії [11, 138–141]. У вільній Польщі вони симпатизували то пілсудчикам, то ендеції. Під їх контролем перебували два впливових друкованих органи: «Час» у Кракові та «Слово» у Вільно. До найвідоміших ідеологів цього напрямку належав публіцист і письменник С. Мацкевич [9, 19]. Схожий характер мав національно-демократичний табір, який виріс здебільшого з позитивістського та ліберального рухів. Виступаючи як представники інтересів польського народу, націонал-демократи проголошували насамперед необхідність підготовки суспільства до боротьби з державами-загарбниками. Як загальнопольський рух, національно-демократичний табір, виступаючи з гаслами солідарності й національної єдності, а також проголошуючи націоналізм, зміг інтегрувати буржуазію, дрібне міщанство, інтелігенцію, а також здобути прихильність у частини селян і робітників. Під час революції 1905–1907 рр. ендеки на польських землях у складі Російської імперії висловилися за політику угоди з царатом. Одночасно вони обстоювали автономію для Польського Королівства в межах Російської імперії, прислухаючись до національних, суспільно-політичних та соціально-економічних прагнень частини польських заможних

верств населення. Напередодні Першої світової війни ендеки в Королівстві Польському виступали за співпрацю з Росією, вороже ставлячись до Німеччини. В основі ідеології польської правниці в умовах відродженої національної державності була ідея парламентської республіки, хоча праві партії не стали послідовними прихильниками парламентської демократії, вважаючи, що польське суспільство до неї ще не готове. Однак за умов, коли переважна більшість спільноти вбачала у демократичному правлінні крашу гарантію майбутнього Польщі, повністю переорієнтувалися на західні держави Антанти, проголошуючи вимогу об'єднання польських земель та утворення незалежної Польської держави, і завбачливо надали перевагу формуванню суспільно-політичного устрою у формі парламентської демократії. Національний табір, який усвідомлювали як захисника польської державності, віддзеркалював багатоетнічні та федералістські традиції давньої Польщі до періоду поділів. Його представники, наполягаючи на тому, що лише поляки можуть бути господарями у відновленій державі, прагнули усунути етнічні меншини від дієвої участі у політичній владі. Вони також намагалися, наскільки було можливо, культурно колонізувати всіх їх, за винятком євреїв, котрих правниця розглядала як неспроможних до асиміляції, і яких потрібно позбавити громадянства. У такий спосіб прагнули створити цілісне польське суспільство. Основною рисою суспільної програми було прийняття принципу солідарності, економічної програми, її основи – приватної власності, пов'язаної з колонізацією народного господарства і наполяганням на конституційній й адміністративній централізації. В культурі, освіті та звичаях домінували націоналістичні ідеї, підтримані культом традицій і відзначені привілейованою роллю католицького костелу.

Окреме місце в суспільно-політичній конфігурації польського суспільства належало християнським демократам (Християнська демократія), які спиралися в принципі на ту саму соціальну базу, що й ендеки. Цей рух був виразніше клерикальним, сповідував християнсько-соціальну ідеологію *Rerum Novarum* [2, 173]. Спроби організації партії хадеків, яка на схожих засадах діяла в країнах Західної Європи, були зроблені на зламі XIX–XX ст. на всіх без винятку польських територіях. Християнсько-суспільний рух під пруським пануванням, базуючись на ґрунті суспільної солідарності, об'єднувався на основі гасел захисту католицької віри і прав польської національності від переслідувань німецькою стихією. Також у цей час у Галичині й Цешинській Сілезії зроблено спробу організувати партію хадеків (Союз Сілезьких католиків, Польський народний центр). Зате утворення в Польському Королівстві під час революційних подій 1905–1907 рр. об'єднання християнських робітників, як і організацію в той же час з ініціативи ендеків Національного робітничого союзу, потрібно трактувати як прояв проникнення у робітниче середовище суспільно-консервативних угруповань. Представники радикального напрямку християнських демократів у перші роки існування Другої Речі Посполитої в програмних документах приділяли увагу визначенню шляхів досягнення національної незалежності, а також розробці проектів соціально-політичних і духовних перетворень у польському суспільстві. З-поміж політичних діячів-хадеків найбільшої популярності набув В. Корфанти [12]. Особливою формою організації суспільно-політичного життя сільського населення був селянський (людовий) рух [6]. Селянство за умов відновлення польської державності становило більшу частину населення і, природно, стало об'єктом гострої боротьби між різними політичними партіями за вплив на нього. В атмосфері напружених національних і соціальних колізій рубежу XIX–XX ст. на польських землях зросла політична активність селянства, виникли селянські партії, які боролися за самостійну політичну роль у роки незалежної Польської держави. Вони намагалися відображати інтереси різних верств села, зокрема найбідніших селян. Надзвичайна активність селянських партій спричинена незавершеністю аграрних перетворень і сприятливою для цього системою парламентської демократії. Зауважимо, що у 90-х роках XIX ст. організованої форми селянський рух набрав у Галичині, оскільки цьому сприяли відповідні політичні умови, насамперед автономія, яку мав край. Зате в Королівстві Польському розвиток самостійного політичного руху селян наразився на труднощі як з огляду на законодавство Росії, так і через те, що на зламі століть значний вплив серед сільського населення отримали ендеки. Тільки від моменту здобуття Польщею незалежності тут простежується тенденція посилення селянської активності. Найвпливо-

вішою силою у польському політикумі після Першої світової війни й парламентській системі була селянська партія «Пяст». Її підтримувало переважно польське селянство Галичини. Народна партія виникла у 1895 р. З 1903 р. – Польська народна партія. Тоді ж було схвалено її програму, в якій проголошені вимоги впровадження загального виборчого права, парцеляції земель великих власників, розвитку на селі соціальних інститутів, досягнення незалежності Польщі, проголошення народної республіки [13]. У 1913 р. внаслідок розколу, виникли дві партії: ПСЛ-Лівиця і ПСЛ «Пяст»; якщо перша симпатизувала Ю. Пілсудському, то друга була ближче до ендеції. Націоналістична, періодично пов'язана з правими, ПСЛ «Пяст» опиралася здійсненню радикальних аграрних реформ, побоюючись того, щоби білоруські та українські селяни у східних регіонах не отримали переваги за рахунок польських і щоби принцип приватної власності не був підданий небезпеці. Партія «Пяст» діяла щодо селян шляхом опікування громадської роботи та інших видів сприяння з боку держави. Це потребувало від неї намагання бути завжди урядовою. Партія користувалася підтримкою населення, найбільше в Галичині, про що свідчать результати виборів, наступний вплив на формування виконавчої влади, популярність і впливовість її лідерів – В. Вітоса, М. Ратая, В. Керніка. Інша селянська партія – «Визволене» – активно боролася за реалізацію своїх концепцій державного устрою Другої Речі Посполитої, соціально-економічні перетворення і визначення державних кордонів країни. Посилення політичної активності селян примусило партію в 1918 р. значно радикалізувати програмні вимоги, виступаючи за надання повної національної незалежності польському народові, а у доповненнях до програми від 1916 р, ухвалених на з'їзді 1–2 листопада 1918 р., партія стала на засади парламентської демократії [6,324]. Висунута ПСЛ «Визволене» вимога радикальної аграрної реформи, її боротьба за демократизацію політичного устрою Польської держави і соціальну емансипацію селянства сприяли підвищенню рівня зрілості селян-виборців, активному залученню до політичної діяльності, що було суттєвим кроком на шляху до усвідомлення їх ролі та дій щодо необхідності корінного перетворення польського суспільства на основі парламентського управління. Виступаючи на парламентських виборах 1919 р. і 1922 р. з власним списком, «Визволене» здобуло підтримку і брало активну участь у діяльності вищого законодавчого органу Другої Речі Посполитої [5,424]. Соціалістичний рух розвивався помірно, паралельно в усіх польських дільницях, перебуваючи у сфері впливу двох моделей соціалістичних партій: сформованої в умовах монархічної Росії та національних демократій Заходу. Певною специфікою польського соціалістичного руху, на наше переконання, був його порівняно ранній поділ на дві течії: незалежно-реформаторську та революційно-інтернаціоналістичну. Однак він стосувався не всіх польських земель, а тільки Королівства Польського, де соціалістичний рух діяв за умов глибокої конспірації. Натомість в «австрійській» частині Польщі наявні мінімальні конституційні свободи дещо сприяли соціалістичній пропаганді. Робітничий рух у Галичині виник раніше, ніж у Королівстві, але внаслідок відсталості соціальної структури цього регіону не набув послідовності й динамічності. Значні відмінності у федеративно-правовому устрої держав, що розділили Польщу, призвели до різних темпів формування суспільної свідомості робітничих верств населення. В австрійській частині цей процес проходив в умовах господарського застою краю, суспільної і культурної відсталості, що було зумовлено як намаганням австрійських властей перетворити Галичину в напівколонію, так і політикою польських заможних класів, які зберегли та зміцнили свої економічні та політичні переваги. У Королівстві Польському умови формування соціалістичного руху були значно складнішими через відсутність громадянських свобод у імперії Романових. На польських землях у складі Німеччини посилення асиміляторської політики властей викликало стихійний опір польського населення. Намагання зберегти рідну мову і католицьку віру створювало сприятливий ґрунт, з одного боку, для розвитку національної самосвідомості, а з іншого – для поширення ідей соціальної співдружності перед загальною небезпекою. Незважаючи на територіальний поділ, між соціалістичними партіями цих трьох регіонів-Польщі (ППС, ППСД і ППС під німецьким пануванням) налагоджено тісні контакти. Також варто додати, що СДКПіЛ та утворені після розколу в ППС у 1906 р. ППС-Лівиця і ППС-Революційна фракція представляли партії конспіративного типу, які діяли в особли-

вих умовах Росії. Зате ППСД, діючи легально, набувала рис, типових для соціал-демократичних партій західних країн. Разом із виховними функціями намагалася здобути якнайбільшу кількість виборців. Початок Першої світової війни спричинив подальше структурування політичного життя і створив ширші умови для утворення міжпартійних блоків у межах всіх польських територій. Суттєву поправку внесло відновлення Польської держави: відбулися зміни настроїв у суспільстві, на які змушені були зважати всі політичні партії, відбувалися перегрупування суспільно-політичних сил, відкриваючи чітку перспективу будівництва нової незалежної Польщі. Соціалістів та пілсудчиків [4, 252], які напередодні Першої світової війни були одним рухом та тісно пов'язаними багатьма ідеологічними, особистими і «сентиментальними» стосунками впродовж 1920-х рр., ототожнювали з давніми багатоетнічними, федералістичними й толерантними релігійними традиціями держави, так само як із антиросійськими повстаннями 1794, 1830–1831 та 1863–1864 рр., що мали на меті відновлення незалежності Польської держави на демократичних засадах. Тому не лише робітництво, а й багато національно налаштованих представників інтелігенції підтримували ці два лівих рухи у міжвоєнній Польщі. Соціалісти, за якими йшла значна частина польського населення, визнаючи необхідність часткової націоналізації промисловості й радикальної аграрної реформи, рішуче заперечували шлях, який після жовтневого перевороту 1917 р. обрали Росія. Оптимальною формою суспільно-політичного устрою для Польщі вони вважали парламентську республіку. Зауважимо, насамкінець, про ще одну особливість партійного життя Другої Речі посполитої. Вона полягала в тому, що політичні партії, які діяли в Польщі після 1921 р., мали значно більшу історію, ніж незалежність. Традиційний їх поділ на правих, лівих і центристів не стосувався партій національних меншин та комуністів. На правому крилі бачимо ендеків (ЗЛН), хадеків (ПСХД) і консерваторів, у центрі – ПСЛ «Пяст» і НПР, зліва – ППС, ПСЛ «Визволене». Звичайно, діючих партій у Польщі було більше, однак «близько тридцяти справді відігравали роль» [8, 248].

Висновки. Здобуття державної незалежності Польщі справило вирішальний вплив на розвиток суспільно-політичного життя у країні. Становлення і трансформація польської системи парламентаризму післявоєнної доби пов'язані з множинністю політичних партій, організацій, ідейних течій, яка, природно впливала на функціонування всього державного апарату відновленої держави. Все це було результатом анексії в минулому польських земель. На територіях, що ввійшли до Другої Речі Посполитої у 1918 р., існували значні відмінності у соціальних структурах та політично-правовій системі. Інтеграція польського суспільства ускладнювалася наявністю чисельних етнічних груп, а також регіональною специфікою, що історично склалася. До того ж, у країні спостерігався розвиток сильних національних партій, котрі домагалися підвищення своєї ролі в управлінні країною і загалом у політичному житті. Деклароване рівне для всіх партій право участі у прийнятті важливих законів часто порушували праві партії, насамперед ендеки, які прагнули фактичного усунення партій національних меншин від участі в суспільно-політичному житті країни. Це не могло не викликати недовіру і навіть ворожнечу нацменшин, зокрема українців і білорусів, до Польської держави.

Список використаної літератури

1. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка 2002. – 752 с.
2. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. Алексієвець. – Тернопіль, 2006. – 448 с.
3. Баран З. Відродження і становлення Польської держави 1918 – 1921 рр. / З. Баран. – Львів: ЛДУ, 1995. – 52 с.
4. Faryś J. Piłsudski i Piłsudczycy: z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939) / J. Faryś. – Szczecin: Wydaw. Naukowe US, 1991. – 278.
5. Hemmerling Z. PSL (Polskie Stronnictwo Ludowe) „Wyzwolenie” w parlamentach II Rzeczypospolitej: 1919–1931 / Z. Hemmerling. – Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych, 1990. – 337 s.
6. Borkowski J. Ludowcy w II Rzeczypospolitej / J. Borkowski. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987. – 411 s.
7. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К.: Критика, 2004. – 464 с.
8. Toporek M. Historia Polski / M. Toporek. – Kraków: Korona, 1999. – 368 s.

9. Mackiewicz S. *Historja Polskiod 11 listonada 1918 r. do 17 września 1939 r* / S. Mackiewicz. – Kraków, 1985. – 341 s.
10. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dz U RP, 1921, nr. 44, poz. 267.
11. Nałęcz T. Spór o kształt demokracji i parlamentaryzmu w Polsce w latach 1921–1926 / T. Nałęcz. – Warszawa: Wydawnictwo prywatne j wyższej szkoły business uadministracji, 1994. – 268 s.
12. Szaraniec L. Wojciech Korfanty: przywód cachadecjina Górnym Śląsku w II Rzeczypospolitej / L. Szaraniec. – Katowice: Muzeum Śląskie, 1997. – 15 s.
13. Programa Polskiego Stronnictwa Ludowego. – Lwów, 1903.

References

1. Zashkil'niak, L., Krikun, M. (2002). *History of Poland. From Early times to Nowadays*. Lviv: LNY named after I. Franko. (in Ukr)
2. Alexiievets, L. (2006). *Poland: Establishment of the Independent State in 1918-1926*. Ternopil. (in Ukr)
3. Baran, (1995). *Z. Revival and Formation of the Polish State of 1918-1921*. Lviv: LSU. (in Ukr)
4. Farys', Y. (1991). *Pilsudskii and Pilsudtchiki: Conceptions of the Political Structure (1918-1939)*. Shchesen: Publishing House «Naukove» (in Pol.)
5. Hammerling, Z. (1990). *Polish Storonnitstvo Ludove «Liberated» (Vizvolene) in the Parliament of the Second Commonwealth: 1919-1931* Warsaw: BadanSpoleznich (in Pol.).
6. Borkovskii, Yu. (1987). *National (Narodna) Party in the Second Common wealth*. Warsaw: Narodne (National) Publishing House. (in Pol.).
7. Vandich, P. (2004). *The Value of Freedom. History of Central Eastern Europe from Middle Ages to Nowadays*. Kyiv: Kritica. (in Ukr)
8. Toporek, M. (1999). *History of Poland*. Krakiv: Korona (Crown). (in Pol.)
9. Matskevich, S. (1999). *History Pols 'ka from the 11-th of November of 1939*. Krakiv (in Pol.)
10. Regulations (Ustav) from the 17-th of March of 1921. *The Constitution of the Second Common wealth (1921)*. (in Pol.)
11. Nalench, T. (1994). *The Debate on Democracy and Parliamentarism in Poland and Lithuania in 1921-1926*. Warsaw: Private School of Business Publishing House. (in Pol.)
12. Sharanec, L. (1997). *Voitsekorfante Where doSlavic Roots Come From in the Second Commonwealth*. Katowitse: Slavic Museum. (in Pol.)
13. *The Program of Polish Storonnitstvo Ludove (1903)*. Lviv. (in Pol.)

BOYECHKO Vladislav, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: osbb53@ukr.net

DEVELOPMENT OF THE POLITICAL SYSTEM OF THE POLISH REPUBLIC 1914-1921

Abstract. Introduction. *The analysis of the revival and development of the political system of the Polish republic in 1914-1921 does not only permit to deepen the knowledge of history of this state but also enables us to reveal and investigate the problems of its stateliness and development.*

Purpose. *The desire to evaluate more objectively in comparison with Soviet period the history of the Second Commonwealth has been traced in modern Ukrainian historiography. Ukrainian polonistics is represented by the solid works of L. Zashkil'niak, M. Krikun and L. Alexiievets' in which the process of formation and functioning of the Polish political system in 1918-1926 is thoroughly analysed.*

Results. *The analysis of party and political system of Poland which go its state hood after the First World Wartes ties the fact hatit was forming int heprocess of political differen tiation of the Polish society bymeans of trans formation of political forces, their ideological and program settings under new circumstances. In our opinion internally political orientation has become the main differentiating sign of their political activity in comparison with externally political one on the eve and during the First World War.Both forms and directions of the activity of different parties and the evolution of program positions of struggling for socially political structure at the revival stage of the Polish state were defined by all these facts.*

Conclusion. *The formation and transformation the Polish parliamentary system of postwarperiod are connected with multiple political parties, organizations, ideological currents which gave much influen ceon the functioning the whole state apparatus of the revived state. The annexation of the Polish lands in the past has resulted in all these processes. The integration of the Polish society has become complicated by multiple ethical groups and also regional peculiarities which were historically formed. Declared equal right of participation in the important enactment for all parties was often violated by right parties which wanted to eliminate participation in socially political life of the country of national minority parties. It couldn't but cause distrust of national minorities in particular Ukrainians and Belarusians to the Polish State.*

Key words: *revival of Poland, political parties, socially political organizations, Polish state, the programs of the political parties.*

Одержано редакцією 23.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 94(477) «192»: 796 [- 053:63

ПОЛТАВЕЦЬ **Наталія Веніамінівна**,
аспірантка кафедри археології та
спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: natasha_poltavets@ukr.net

СІЛЬСЬКА МОЛОДЬ У ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОМУ РУСІ УСРР

У статті розглядаються питання розвитку спортивно-фізкультурного масового руху на селі у 1920-х роках. Висвітлено основні проблеми та організаційні засади сільської фізкультури і спорту. Проаналізовано форми занять фізкультурою у різні пори року. З'ясовано, що у досліджуваний період фізична культура і спорт були включеними до курсів політичної освіти, що надавало цій галузі цілеспрямованого агітаційно-пропагандистського забарвлення. Окреслено завдання, які виконувала фізкультура і спорт у зазначений період. Автор приходить до висновків, що у складних соціальних та економічних умовах можливість розвитку спортивно-масового руху існує, однак, за умови всебічної підтримки держави та високої активності громадськості.

Ключові слова: фізична культура, спорт, сільська молодь, фізкультурні гуртки, футбол, дозвілля.

Постановка проблеми. В сучасних умовах політики децентралізації значна увага, зокрема, приділяється молодіжним питанням. Становлення сучасної молоді супроводжується цілим комплексом проблем. Актуальним є створення належних умов для цілісного особистісного зростання, що включає в себе як духовний, так і фізичний розвиток. Особливо це стосується сільської молоді, соціальне становлення якої відбувається в умовах скорочення мережі об'єктів соціально-культурної освітньої та медичної інфраструктури сільської місцевості. Наразі формування здоров'я молоді сполучається із вкрай агресивним впливом оточуючого соціального і психологічного середовища. Спостерігається низький контроль над рекламою тютюну, алкогольних напоїв, шкідливих продуктів харчування, що сприяє лояльному ставленню до них молодих людей. Тож складним завданням сучасності є виховання фізично здорової молоді, що, у свою чергу, сприятиме як успішності її подальшої долі, так і відтворенню суспільства, його продуктивності праці, сприятиме безпеці держави та формуванню активного громадянського суспільства. З огляду на це доцільним є дослідження та переосмислення і мобілізація історичного досвіду із залучення сільської молоді до занять фізичною культурою і спортом, у тому числі й у соціальному відношенні кризових умовах, якими були 1920-ті роки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш помітним сучасним дослідником історії фізкультурного та спортивного життя першої половини ХХ століття є Ю. О. Тимошенко. Науковець у своїх публікаціях аналізує ступінь популярності й поширення різних видів спорту в УСРР та особливості їх пропаганди з боку держави, зокрема й у 1920-ті роки [1-2]. Порушуються фізкультурно-спортивні теми й іншими дослідниками. Аналіз заходів партійно-державних органів та громадських організацій з перебудови фізкультурної роботи серед населення здійснили у своїй статті Г. Савченко та Є. Хоменко [3]. На основі фотодокументів висвітлює процес виникнення радянських спортивних свят у своїй публікації Є. Бутакова [4]. Організаційні засади фізичного виховання молоді в радянській Україні у 1920-х роках досліджує Г. П. Ковальчук [5]. Висвітлення історії футболу в історико-краєзнавчому аспекті належать В. М. Мельниченку [6] і В. Б. Страшевичу [7]. Водночас історіографічний аналіз засвідчує, що ряд проблем з історії розвитку фізичної культури і спорту в сільській місцевості УСРР майже не розроблені сучасними дослідниками, що й зумовлює необхідність нашої розвідки.

Метою статті є аналіз і висвітлення фізкультурно-спортивного руху сільської молоді у 1920-х роках.

Виклад основного матеріалу. Одним із санкціонованих у 1920-х роках владою і партією видів дозвілля для молоді на селі була фізкультура і спорт. Фізична культура, як фактор виховних та оздоровчих заходів, на думку комуністичних ідеологів, не повинна була обмежуватись лише відповідними вправами, а охоплювати й особисту гігієну та гігієну праці. Активно пропагувалася ідея, що фізична культура і спорт здатні докорінно змінити

спосіб життя молоді, витіснити шкідливі звички і прояви девіантної поведінки. Тож завдання радянської фізкультури передбачали не лише оздоровчий, а й культурно-освітній та військово-патріотичний аспекти. Крім цього, владою на фізкультуру покладалася важлива функція – виховання духу колективізму. Важливою у цьому контексті стала постанова Вищої ради фізичної культури 1924 року, у якій заборонялося нагороджувати і преміювати за індивідуальні досягнення. Натомість за командний характер перемоги відзначались фізкультурні організації і гуртки. Партійний та комсомольський актив повсюдно закликав на боротьбу проти «ухилив у фізкультурній роботі», а саме індивідуалізму, рекордсменства, однобічності і «сокілства» – тобто, ідеологічно неприйнятних форм фізкультурно-спортивної роботи [8, 273]. Водночас заохочувались колективні форми проведення дозвілля сільською молоддю на базі фізкультурних гуртків. Зокрема, владою на місцях культивувалися проведення спортивних екскурсій, масових рухливих ігор, доповідей, лекцій відповідної тематики, а також організація тиру та стрільби.

Однак, вищезазначені «ухили» не були єдиним спірним питанням у визначенні розвитку фізичної культури в УСРР. Зокрема, існувала течія прихильників гігієністичного напрямку розвитку фізичної культури. До їх складу належали лікарі, що наполягали на заняттях сільського населення фізичними вправами, які б сприяли покращенню загального стану сільських мешканців та слугували засобом оздоровлення. Лікарі розробляли цілі комплекси спеціальних програм із занять фізичною культурою й публікували їх у місцевих газетах та журналах. Часто медичні працівники публікували статті присвячені оздоровчому впливу фізичного виховання на молоде покоління [9, 32]. Загалом заходи з фізкультури і спорту повинні були відповідати обставинам тяжкої повсякденної роботи сільської молоді та сприяти боротьбі із однобічним захопленням одним видом спорту, що вважалося вкрай шкідливим. Для сільської молоді, зокрема, пропонувались легкі гімнастичні, дихальні вправи, спортивна ходьба та різноманітні спортивні ігри. При цьому лікарів, фельдшерів, вчителів, а іноді студентів залучали до проведення гурткових занять з фізкультури, бесід, читання лекцій з основ гігієни, тощо [10, 17].

Провідниками спортивно-масового руху на селі стали організації ЛКСМУ та профспілки. Значну вагу у цій справі покладали й на сільських вчителів. Основною формою фізкультурної роботи на селі радянська влада визначила гурткову. Тому протягом 1920-х років масово створювали гуртки фізкультури при громадських організаціях, школах, цукроварнях, інших установах і підприємствах. Інструкторами були вчителі, керівники допризовної підготовки молоді або демобілізовані червоноармійці [10, 17].

Джерелами фінансування фізкультурної роботи були місцеві ради, кооперація, профспілки, сільські політосвітні організації. Головним організаційним центром спортивно-масової роботи на селі стало Всеукраїнське товариство «Селянський будинок». На цю політосвітню громадську організацію покладалася справа фізичного виховання сільської молоді, тимчасове матеріальне забезпечення гуртків та передплата спортивної періодики, наочних агітаційних матеріалів, тощо [11, 34]. Проте часто установи-підклубальники не мали коштів на розвиток фізкультури. Такі обставини зумовлювали пошуки шляхів самозабезпечення новостворених гуртків.

Кожен гурток фізичної культури очолювало бюро, склад якого погоджувало правління місцевого осередку «Селянського будинку». У своїй роботі бюро повністю підлягало керівництву з боку сільбуду. Усі методичні, спортивно-технічні вказівки інструктори отримували від окружної чи районної ради фізичної культури. Обов'язки бюро гуртка передбачали розробку розкладу роботи, який погоджувався із планом Окружної ради фізичної культури. Бюро гуртка організовувало змагання, екскурсії, стежило за дотриманням правил внутрішнього розпорядку, встановлювало графік чергування гуртка, вело облік роботи, займалося пошуками керівників для різних видів спортивно-масової роботи, влаштовувало фізкультурні демонстрації під час культурно-масових свят. Керівники гуртка зобов'язувались звітувати перед радою фізичної культури за виконану роботу. Фізкультурні гуртки, як правило, запозичували назву організацій, при яких створювались. Щоправда, члени гуртка могли обирати у якості назви імена революціонерів чи революційні події. Мали і свій прапор, який затверджувало правління сільбуду й рада фізичної культури, а також – право носити значок фізкультурника. Кожен гурток запроваджував на власний розсуд форму одягу, або як її називали «фізкультурницький стрій», який реєструвала рада фізкультури. Гурток мав

поділ на чоловічі, жіночі й дитячі групи. Фізкультурні вправи та ігри намагалися пристосувати до віку, фізичного розвитку та статі. До змагань, зазвичай, допускалися юнаки від 18 років, а дівчата від 16 років при задовільному фізичному стані [12, 14].

Слід зазначити, що тема фізичного виховання була включена у курси політичної освіти. Ця справа належала до компетенції Головного політико-освітнього комітету при Народному комісаріаті освіти УСРР, який об'єднував усю політико-освітню та агітаційно-пропагандистську роботу в країні. В інструкціях Головополітосвіти рекомендувалось виділяти близько 4-ох годин на ознайомлення слухачів із організаційними, методичними й практичними відомостями цього напрямку. При сільбудах читали лекції, у яких містились роз'яснення про мету і завдання фізкультури, види фізичних вправ, спортивних ігор. Також запрошували лікарів, які вели бесіди про основи гігієни, санітарію побуту [13, 17].

Частим явищем у селі було самодіяльне прагнення молоді до занять фізкультурою й спортом. Проте можливостей реалізувати потребу, незважаючи на системні заходи влади, часто не було. Не вистачало керівників гуртків. До прикладу, у селі Скелювате Мелітопольської округи членами місцевого осередку ЛКСМУ було придбано м'ячі для гри у гандбол, але особи, яка б допомогла оволодіти правилами гри не знайшлося [14, 53].

Організація фізичної культури і спорту вимагала кваліфікованих кадрів. Тому у другій половині 1920-х років в округах УСРР проводили курси підготовки інструкторів відповідного профілю. Зокрема, у 1925 році у м. Києві протягом 2-х місяців діяли окружні курси. Із 22 районів округи навчалось 54 курсанти. Після навчання найкращих юнаків залучили до роботи з організації і популяризації фізичного виховання на районному рівні, решта відправлялася працювати до сіл Київщини [15, 7]. Протягом 1926 року в Одеській, Черкаській, Волинській, Харківській округах були проведені короткотермінові курси з підготовки молодих сільських інструкторів [11, 33]. У селі Солоне Дніпропетровської округи у 1927 році районна рада фізичної культури провела 5-денний семінар для керівників гуртків. Вивчали правила організації спортивної ходьби, стрибків, гімнастики, ігор [16, 4].

Фінансові можливості для розвитку спорту і усіх видів фізкультурних занять були досить обмеженими. Часто виникали проблеми із приміщенням, особливо в осінньо-зимовий період. Саме тому весняно-літній період виявився найбільш сприятливим для занять фізкультурою, оскільки не вимагав значних матеріальних витрат та помешкань. Ради фізичної культури наполегливо рекомендували використовувати сонце, свіже повітря і водойми для проведення фізкультури на селі й агітували за облаштування спортивних майданчиків. Зазвичай їх місцем був садок, вигін, військовий плац чи будь-яка інша територія, що знаходилась недалеко від сільбуду чи хати-читальні. На майданчику обов'язково повинна бути бігова доріжка, приладдя для різних видів стрибків, перекладини для виконання силових фізичних вправ та місце для групових вправ, ігор, марширування. Окрім спортивного майданчика, влітку облаштовували місце для купання на озері, ставку чи річці [17, 11].

На селі запроваджували найпростіші форми фізкультури, які подобалися молоді: біг, стрибки, гімнастику, перетягування канату та масові спортивні ігри [18, 3]. Також влаштовували командні змагання. Відомо, що влітку 1926 року у ряді округ, зокрема Полтавській, Ніжинській, Харківській, Волинській, Запорізькій, відбулись сільські спортивні змагання, а на Одещині – сільська спартакіада [11, 34].

Варто зазначити, що на 1920-ті роки припадає загальнодержавний процес творення цілої системи нових радянських свят. Спортивна галузь не була винятком. Фізкультура і спорт для влади слугували інструментом творення нової радянської людини. Як правило, спортивні свята запроваджували з метою пропаганди здорового способу життя, фізичної загартованості та формування ціннісних орієнтирів населення, передусім молоді. Тому частим явищем 1920-х років стали тижні фізкультури, республіканські, окружні, районні свята фізкультури, спартакіади. Спортивні демонстрації стали неодмінною частиною офіційних радянських свят. Так, у Черкаській окрузі у 1926 році під час відзначення Міжнародного юнацького дня було проведено й окружну спартакіаду, в якій взяло участь 87 осіб. Так звані «свята фізкультури» в окрузі відбувались й під час травневих, жовтневих свят і кампаній Червоного спортивного інтернаціоналу [19, 118]. У селі Казанка Криворізької округи під час святкування 1 Травня свої досягнення показував місцевий фізкультурний гурток [20, 4]. А на жовтневі свята фізкультурні демонстрації проводили гуртки Бородянського району [21, 4].

Про рівень поширення у середовищі сільської молоді спортивно-масового руху свідчить кількість фізкультурників, яких у селах УСРР на 1928 рік нараховувалось близько 200 тис., з них на Київщині близько 5 тис. сільських фізкультурників [22, 4]. Зокрема, у Бородянському районі Київської округи станом на 1928 рік нараховувалось 400 фізкультурників. Діяло 7 фізкультурних та 5 стрілецьких гуртків. У районних спортивних змаганнях брало участь 269 осіб. На громадських засадах працювало 4 сільські інструктори. Популярними формами фізкультури у районі стали легка атлетика, плавання, футбол, гандбол [21, 4]. У 1928 році у Шевченківській окрузі працювало 48 фізкультурних гуртків, які охоплювали 2999 осіб. Вони об'єднували сільську молодь віком від 17 до 25 років. В окрузі пропагувалися такі види спорту як легка атлетика, гімнастика, футбол, гандбол, волейбол, лижний та водний спорт. Зокрема, для розвитку зимових видів спорту Шевченківською окружною радою фізичної культури протягом 1927-1928 років було устатковано каток та лижну станцію у м. Черкаси [23, 95]. Загалом протягом 1926-1928 років у Шевченківській окрузі з легкої атлетики було проведено 2 районні та 2 окружні спартакіади, участь у яких взяло близько 800 фізкультурників. Окрім цього фізкультурники від Шевченківської округи брали участь у Всеукраїнських змаганнях з легкої атлетики, шахів та зимових видів спорту [23, 96].

Влаштовувалися й конкурсні огляди на кращий спортивний гурток, які відбувалися у рамках проведення соціалістичних змагань. Такі показові заходи організовували з метою аналізу діяльності гуртків, їх обліку й контролю. Зокрема, у анкетах для участі у конкурсі вимагалось детально описувати склад гуртків, наявність спортивних майданчиків, приладдя, програм та планів занять, заходи медичного огляду, агітації, участь у боротьбі із стихійними лихами. Переможці, що посіли перші й другі місця, отримували у якості нагороди стрілецьке приладдя, книгозбірні, похвальні листи та спортивну періодику, як-от журнал «Червоний спорт», газети «Молодий більшовик» і «Молодий пролетар» [24, 4].

Як зазначалося, найсприятливішим часом проведення фізкультурно-спортивних заходів на селі була тепла пора року. Однак, дозволя сільській молоді фізкультурою намагалися заповнити і в зимовий час. Так, 1928 року Київською окружною радою фізичної культури був затверджений зразковий план роботи гуртків на зимовий період у приміщенні та на свіжому повітрі. У приміщенні мали місце бесіди із лікарем та медичний огляд членів гуртків, колективне читання спортивної літератури. Практичні заняття переносились на свіже повітря, які поєднували фізичні вправи та зимові види спортивних розваг для сільської молоді – катання на лижах, ковзанах, ігри на льоду. Також практикувались гімнастичні вправи та військовий вишкіл на спортмайданчиках [25, 6]. Загалом зимова праця фізкультурного гуртка тривала близько 3-х місяців й гуртківці збиралися 3 дні на тиждень. Години занять у приміщенні й на дворі поділялися порівну. Час занять розподілявся загалом так: на катання на ковзанах було відведено 9 год., на лижах – 5 год., спуски на санках – 5 год., на гімнастику чи «муштру» (за умови сприятливої погоди) – 6 год. Заняття у приміщенні, як зазначалося, передбачали читання спортивної літератури, вивчення правил спортивних ігор, а також розмови із лікарем або вчителем з основ здорового способу життя, гігієни сільського побуту тощо. На цю частину роботи виділялося 20 год. [26, 18].

Чимало уваги в процесі фізкультурно-спортивної роботи на селі приділялося військово-патріотичному аспекту. Він полягав у милітаризації фізичного виховання і спорту. Фізкультура розглядалася як частина військової підготовки. Молоді представляли цю форму дозвілля не як розвагу, а як важливу революційну справу, зміст якої полягає у накопиченні фізичних можливостей і вмінь, необхідних під час служби у збройних силах. Це пояснювалося особливим становищем пролетарської країни, яку оточував буржуазний світ, що і зумовлювало необхідність готовності до захисту. Однак, безпосереднє відношення до воєнної справи у фізкультурно-спортивному русі мали лише створені при сільбудах стрілецькі гуртки. Молодь знайомилась зі стрілецькою зброєю, вчилася влучно стріляти. Щоправда, на практиці поширеною стала лише стрільба із лука [27, 4].

У зазначений період серед сільського юнацтва особливе захоплення викликала гра у футбол. У періодиці це явище називали «футболomanія», «футбольний запой». Радянська влада на новизну футболу з його «хворобами росту» реагувала швидше з обуренням. Галасливий, забіякуватий футбол суперечив головним принципам радянської фізкультури і спорту й витісняв високу тему боротьби між старим і новим. Аматорський підхід до фут-

болу без знання правил часто призводив до травмування під час гри. Однак, це не зупиняло популярність футболу. Часто по селах збиралося одночасно до 40 осіб, які ділилися між собою на дві команди, і змагалися між собою впродовж 6-8 годин [28, 4].

Проти захоплення футболу активно виступала Пролетарська культурно-просвітницька організація – Пролеткульт. Він діяв при Народному комісаріаті освіти та мав за мету всебічний розвиток й творення нової пролетарської культури. Пролеткультівці хоча й не заперечували спорт і фізкультуру, однак звинувачували гру у футбол у «буржуазному ухилі» та брутальності. Проте, через таку популярність спортивної гри серед молоді заборонити її не наважувались [12, 17].

Починаючи з другої половини 1920-х років сільське юнацтво ряду округ УСРР самодіяльно та з великим завзяттям створювало футбольні гуртки. Наприклад, у селі Буки Уманської округи молодь самостійно організувала спортивний гурток, збудувала майданчик, турнік та придбала м'яча. Керував гуртком завідувач школою [29, 4]. У Макарівському районі Київської округи на 1925 рік нараховувалося 8 футбольних гуртків [30, 4]. Однак, існували проблеми із придбанням м'ячів та відсутністю керівників і тренерів для команд. Фінансову підтримку молодь отримувала від сільбудів, хат-читалень. Так, у селі Козин Корсунського округу хата-читальня придбала м'яча для футбольного гуртка. Грати збиралися щонеділі [31, 4]. Але часто сільські команди шукали власні способи й ресурси для матеріального забезпечення. До прикладу, у селі Сулимівці Київської округи хлопці організували спільно із драматичним гуртком показ вистави, й на виручені кошти купили м'яча [32, 4].

Популярними стали молодіжні футбольні змагання між командами сусідніх сіл. На такі заходи вболівати приходило усі односельчани. Як правило, змагання влаштовували у неділю, коли селяни мали вільний від роботи час. Так, влітку 1925 року відбувся футбольний поєдинок між командами сіл Забуяння та Волосінь Макарівського району Київської округи. Перемогу здобула команда забуянців [33, 4].

Цікавою грою, якою захоплювалась сільська молодь, була й гра в скраклі. Це українська народна спортивна гра, яка полягає у тому, щоб вибити палицею з певної відстані із задалегідь окресленого поля дерев'яні циліндричні стовпчики заввишки 20-25 см й завтовшки 4-5 см – скраклі. Кількість учасників у такій грі складала від 2 до 20 осіб, що поділялися на дві команди. Кожна команда гравців мала свій «город», на якому будувала із скраклів фігури для супротивників. Перемагала команда, яка швидше вибивала всі скраклі з «города» протилежної команди [34, 4].

Незважаючи на помітні успіхи в поширенні фізкультурно-спортивної справи на селі, активне долучення до неї молоді, ставлення до неї залишалося неоднозначним. Традиційне світосприйняття селянства диктувало часто іронічну реакцію на впровадження фізкультури, й відверте нерозуміння її необхідності. Тяжка фізична праця заповнювала майже увесь час селян, тому фізична культура і спорт не розглядалося як форма дозвілля й відпочинку від основної праці, а як марна непродуктивна трата часу і, більше того, аномальна поведінка. «На селі ще сильна думка, що спорт – це забавка, дитяча розвага, біганина й що дорослому парубчині воно не до лиця, бо порушує «поважність», – зазначав з цього приводу сільський кореспондент Микола Філь у журналі «Селянський будинок» [35, 13]. Звичайно, така ситуація не могла не стримувати просування фізкультурно-спортивного життя, однак і не стала вирішальною у його розвитку.

Висновки. Отже, у 1920-х роках існував помітний інтерес сільської молоді до фізкультури і спорту. Найбільше зацікавлення проявлялося до гри у футбол. Організаторами фізкультури на селі стали комсомольці та профспілки. Провідною формою стала гурткова робота. Проте у розвитку зазначеної галузі гостро відчувалися обмежені фінансово-матеріальні можливості та брак кваліфікованих спеціалістів-інструкторів. Разом з тим, використовуючи ініціативу населення влада наповнювала цю сферу дозвілля ідейним змістом. Фізкультурно-спортивна галузь задовольняла радянську владу у площині виконання нею функцій організації вільного часу, й у такий спосіб забезпечувала контроль над молодим поколінням, підготовку до служби у Червоній Армії та виховний вплив на нього. Влада на місцях намагалася надати соціальному запиту сільської молоді щодо фізкультури і спорту керованого з її боку характеру. Тому протягом 1920-х років йшла активна боротьба проти «ухилів», тобто – небажаних тенденцій, у радянській фізкультурі та спорті.

Дослідження розвитку фізичної культури і спорту у сільському молодіжному середовищі постреволюційного періоду ілюструє можливість проведення відповідних заходів в умовах повоєнної розрухи, фінансових труднощів, відсутності матеріальної бази, кваліфікованих кадрів та консерватизмі селянського мислення. Разом з тим, для реалізації цієї справи необхідна підтримка держави, громадських інституцій та врахування природного інтересу до різних видів занять фізичною культурою та спортом. Втілення у життя комплексу заходів щодо впровадження фізичної культури і спорту серед молоді сприятиме виховному, патріотичному впливу та повноцінному фізичному розвитку молодих людей.

Список використаної літератури

1. Тимошенко Ю. О. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в Радянській Україні в 20-40 рр. XX ст. / Ю. О. Тимошенко // Наукові записки : Збірник наукових праць. – Вип. 120. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – С. 261–269.
2. Тимошенко Ю. Спортивне життя в радянській Україні в 1920-ті роки / Ю. Тимошенко // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : Збірник наукових праць. – № 3 (19). – Луцьк : Вид-во Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2012. – С.47–52.
3. Савченко Г., Хоменко Є. Перебудова системи фізичної культури в УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років / Г. Савченко, Є. Хоменко // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. – Вип. 39. – Київ : Вид-во УНІСЕРВ, 2013. – С. 134–139.
4. Бутакова Є. Радянські фізкультурні та спортивні свята як об'єкт вивчення геортології: історико-джерелознавче дослідження на фотодокументах 20-х рр. XX ст. [Електронний ресурс] / Є. Бутакова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2006. – № 13. – С. 194–212. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/sid_2006_13_1_194
5. Ковальчук Г. П. Організаційні основи фізичного виховання молоді в радянській Україні у 20-х роках XX століття [Електронний ресурс] / Г. П. Ковальчук // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 15. – С. 328–333. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2013_15_69
6. Мельниченко В. М. Історія футболу Черкащини в історико-краєзнавчих дослідженнях / В. М. Мельниченко // Футбол Черкащини: історія, сучасність і перспективи розвитку. Науково-практична конференція. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2005. – С.16–19.
7. Страшевич В. Футбол ніколи не закінчується : історико-краєзнавчий нарис / В. Страшевич. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 264 с.
8. ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919-1966 : Збірник документів / [Ю.В. Бабко, Т.В. Главак, Д.А. Яремчук] ; гол. ред. кол. О.С. Капто. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1969. – 671 с.
9. Блях В. Фізкультура на селі / В. Блях // Селянський будинок. – 1925. – № 3. – С. 32–36.
10. Блях В. Організуємо здорову розвагу молоді / В. Блях // Молодий більшовик. – 1927. – № 9. – С. 17–18.
11. Філь М. Більше уваги сільській фізкультурі / М. Філь // Селянський будинок. – 1927. – № 1. – С. 33-36.
12. Філь М. Організація фізичної культури при сільбуді / М. Філь // Селянський будинок. – 1926. – № 6. – С. 13–17.
13. Філь М. Фізкультура у програмі курсів політосвітників / М. Філь // Селянський будинок. – 1927. – № 2. – С. 17–18.
14. Удовенко С. П. Чого для розвитку фізкультури треба / С. П. Удовенко // Селянський будинок. – 1927. – № 4. – С. 53.
15. Цімерман К. Курсантів спорткурсів – на село! / К. Цімерман // Молодий більшовик. – 1925. – Ч 57 (100). – С. 7.
16. Кім Комсомольський. Провели семінар інструкторів ФК (с. Солоне) / Кім Комсомольський // Майбутня зміна. – 1927. – Ч 21 (315). – С. 4.
17. Філь М. Фізкультурна робота на весні і влітку / М. Філь // Селянський будинок. – 1927. – № 3. – С. 11.
18. Про літні форми фізкультури // Майбутня зміна. – 1928. – Ч 31 (386). – С. 3
19. Відчит Шевченківського округового виконавчого комітету за 1925-1926 рік XI округовому з'їзду рад Шевченківщини. – Черкаси : Державна друкарня, 1927. – 126 с.
20. Сонце й Місяць. Демонструємо свої м'язи (Казанка на Криворіжжі) / Сонце й Місяць // Майбутня зміна. – 1928. – Ч 41 (396). – С. 4.
21. Фізкультура та спорт (Бородянський район на Київщині) // Молодий більшовик. – 1928. – № 13 (336). – С. 4.
22. Фізкультуру у побут // Молодий більшовик. – 1928. – № 26 (349). – С.4.
23. Відчит Шевченківського округового виконавчого комітету за 1926-1928 рік XII-му округовому з'їзду рад Шевченківщини. – Черкаси : Державна друкарня, 1929. – 136 с.
24. Готуймося до конкурсу гуртків фізкультури! // Молодий більшовик, 1925. – Ч. 51 (94). – С. 4.
25. Перші кроки зимової роботи спортгуртка на селі // Молодий більшовик. – 1927. – № 86 (315). – С. 6.
26. Філь М. Фізкультура на селі взимку / М. Філь // Селянський будинок. – 1926. – № 11. – С. 18.
27. Цікавий і приступний спорт // Молодий більшовик. – 1928. – № 29 (352). – С. 4.
28. Дядько Федір. Дограються, що ні ніг ні зубів не буде (с. Іванків на Київщині) / Дядько Федір // Молодий більшовик. – 1926. – Ч. 48 (181). – С. 4.
29. Селькормол Журавель. Футбольним м'ячем по спортосередках (с. Буки на Уманщині) / Селькормол Журавель // Молодий більшовик. –1925. – Ч. 39 (82). – С. 4.

30. Селькормол П. З. Спорт поширюється (Макарівський район) / Селькормол П. З. // Молодий більшовик. – 1925. – Ч. 49 (92). – С. 4.
31. Селькормол Гроха. с. Козин Миронівського р-ну / Селькормол Гроха // Молодий більшовик. – 1925. – Ч. 39 (82). – С. 4.
32. Селькомор Осьмак. Футбольним м'ячем по спортосередках (с. Сулимівка Баришівського району) / Селькомор Осьмак // Молодий більшовик. – 1925. – Ч. 39 (82). – С. 4.
33. Селькомор Єлька. Змагання / Селькомор Єлька // Молодий більшовик. – 1925. – Ч. 49 (92). – С. 4.
34. Очеретько М. Фізкультура на селі. Правила гри в скраклі (городки) / М. Очеретько // Молодий більшовик. – 1926. – Ч. 36. – С. 4
35. Філь М. Фізкультурна робота на весні та влітку / М. Філь // Селянський будинок. – 1927. – № 3. – С. 13.

References

1. Tymoshenko, Yu. O. (2014). Historical conditions and specificity of the development of sport and physical education in Soviet Ukraine in the 20-40's. XX centuries. *Naukovi zapysky : Zbirnyk naukovykh prats (Scientific notes: Collection of scientific works)*, 120, 261–269 (in. Ukr).
2. Tymoshenko, Yu. O. Sporting life in Soviet Ukraine in the 1920's. *Naukovi zapysky : Zbirnyk naukovykh prats (Scientific notes: Collection of scientific works)*, 3 (19), 47-52 (in Ukr).
3. Savchenko, H. & Khomenko, Ye. (2013). Reorganization of the system of physical culture in the USSR in the late 1920's - early 1930's. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats. (Ethnic History of the Nations of Europe: Collection of scientific works)*, 39, 134-139 (in. Ukr).
4. Butakova, Ye. (2006). Soviet physical culture and sports holidays as the object of geortology's research: historical and sources investigation by the photo-documents of the twenties of the XX century. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky (Special Historical Disciplines: Theory and Methodology)*, 13, 194-212 Retrieved from <http://history.org.ua/JournALL/sid/13/1/10.pdf> (in Ukr.).
5. Kovalchuk, H. P. (2013). Organizing bases of youth physical training in the Soviet Ukraine in the 20th of the XXth century. *Pedahohichnyi dyskurs (Pedagogical discourse)*, 15, 328-333 Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2013_15_69 (in Ukr.).
6. Melnychenko, V. M. (2005). The history of football in Cherkassy Region in historical and regional studies. *Futbol Cherkashchyny: istoriia, suchasnist i perspektyvy rozvytku. Naukovo-praktychna konferentsiia. (Football of Cherkasy region: history, modernity and development prospects. Scientific and Practical Conference)*. Cherkasy, 16-19 (in Ukr.).
7. Strashevych, V. (2006). Football never ends: Local History essay. *Futbol nikoly ne zakinchuietsia : istoryko-kraieznavchyy narys. Cherkasy (in Ukr.)*.
8. Babko, Yu. V., Hlavak, T. V., Yaremchuk, D. A. et al. (1969). In Kapto, O. S. (Ed.). *LKSM of Ukraine in decisions of congresses and conferences*. Kiev: Central Committee of the LCSMU Youth (in. Ukr).
9. Bliakh, V. (1925). Physical culture in the village. *Selianskyi budynok (Peasant House)*, 3, 32-36 (in. Ukr).
10. Bliakh, V. (1927). Organize healthy entertainment for the youth. *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 9, 17-18 (in. Ukr).
11. Fil, M. (1927). More attention to the rural physical education. *Selianskyi budynok (Peasant House)*, 1, 33-36 (in. Ukr).
12. Fil, M. (1926). Organization of physical culture at the peasant house. *Selianskyi budynok (Peasant House)*, 6, 13-17 (in. Ukr).
13. Fil, M. (1927). Physical culture in the program of political education courses. *Selianskyi budynok (Peasant House)*, 2, 17-18 (in. Ukr).
14. Udovenko, S. P. (1927). What is necessary for the development of physical education. *Selianskyi budynok (Peasant House)*, 4, 53 (in. Ukr).
15. Tsimerman, K. (1925). Cadets of sports courses – to the village! *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 57 (100), 7 (in. Ukr).
16. Kim, Komsomolskyi. (1927). The seminar for instructors of FC was conducted (village Solone). *Maibutnia zmina (Future change)*, 21 (315), 4 (in. Ukr).
17. Fil, M. (1927). Physical training work in spring and summer. *Selianskyi budynok (Peasant House)*, 3, 11 (in. Ukr).
18. (1928). About summer forms of physical education. *Maibutnia zmina (Future change)*, 31 (386), 3 (in. Ukr).
19. (1927). *The Report of the Shevchenkivsky District Executive Committee for the 1925-1926 XIth Congress of the Councils of the Shevchenkivshchyna*. Cherkasy: The State Printing House, 118 (in. Ukr).
20. Sontse y Misiats (1928). Demonstrate our muscles (Kazanka in Kryvorizhya). *Maibutnia zmina (Future change)*, 41 (396), 4 (in. Ukr).
21. (1928). Physical culture and sports (Borodyanka district in the Kyiv region). *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 13 (336), 4 (in. Ukr).
22. (1928). Physical culture in everyday life. *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 26 (349), 4 (in. Ukr).
23. (1929). *The Report of the Shevchenkivsky District Executive Committee for 1926-1928 of the XIIth Constituency Congress of the Councils of Shevchenkivshchyna*. Cherkasy: The State Printing House, 95 (in. Ukr).
24. (1925). Get ready for the competition of physical culture circles! *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 51 (94), 4 (in. Ukr).
25. (1927). The first steps of the winter work of a sports circle in the village. *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 86 (315), 6 (in. Ukr).

26. Fil, M. (1926). The physical culture in the village in winter. *Selianskyi budynok (Peasant House)*, 11, 18 (in. Ukr).
27. (1928). Interesting and possible sport. *Molodyi bilshovyk. (The Young Bolshevik)*, 29 (352), 4 (in. Ukr).
28. Diadko Fedir (1926). They are playing that will not be no teeth nor legs. *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 48 (181), 4 (in. Ukr).
29. Selkormol, Zhuravel (1925). The soccer ball up to sports circles. (village of Buki on the Uman region). *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 39 (82), 4 (in. Ukr).
30. Celkormol, P. Z. (1925). Sports is spreading (Makariv district). *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 49 (92), 4 (in. Ukr).
31. Celkormol, Hrokha (1925). village Kozin Mironovsky district. *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 39 (82), 4 (in. Ukr).
32. Selkomor Osmak (1925).). The soccer ball up to sports circles. (village Sulimovka Baryshiv district). *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 39 (82), 4 (in. Ukr).
33. Selkomor Yelka (1925). The Competition. *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 49 (92), 4 (in. Ukr).
34. Ocheretko, M. (1926). Physical culture in the countryside. Rules of the game in the skrakli (horodky). *Molodyi bilshovyk (The Young Bolshevik)*, 36, 4 (in. Ukr).
35. Fil, M. (1927). Physical training work in spring and summer. *Selianskyi budynok (Peasant House)*, 3, 13 (in. Ukr).

POLTAVETS Natasha, PhD student of Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: natasha_poltavets@ukr.net

YOUNG RURAL POPULATION IN SPORTS MOVEMENT OF THE USRR

Abstract. Introduction. *Under current conditions of the policy of decentralization considerable attention is paid to the youth questions. The development of modern young rural population is accompanied by existence of broad range of problems. The topical issue is the development of mechanisms and the creation of proper conditions for a holistic personal growth, which includes both spiritual and physical development. Today the challenging task is to educate the physically healthy young people, which in turn will contribute to the security of the state and the formation of the active civil society. Taking this into consideration it is expedient to the research and rethinking of historical experience in attracting young rural population to physical education and sports in 1920's.*

The purpose of the article is to study and analyze the participation of young rural population in the physical culture and sports movement during the 1920's. **The object** is young rural population. **The subject** is the study of organizational principles and forms of development of physical culture and sports in the rural localities of the USRR.

Results. *As part of study made it clear that a number of issues on the history of development of physical culture and sports in rural localities of the USRR have hardly been developed by modern researchers. The author has been established that a physical culture in an investigated period executed such functions as healthful, cultural and educational, military-patriotic and education of spirit of collectivism. The sports-mass movement of youth in the rural localities was headed by trade unions and the Komsomol. Public organizations such as "Peasant houses" became the centers of physical work. The organizational form of exercise was physical circles. In the development of rural physical education and sports, there were problems of financial and material nature. The grave problem was the lack of qualified specialists, instructors and trainers. For this reason in rural regions were introduced the simplest forms of physical training: running, jumping, gymnastics, rope pulling and mass sport games. In an investigated period the most popular sport game among young rural population was football.*

Conclusions. *On the ground of available historical sources, the author has been found that physical culture and sports were one of the authorized forms of leisure for young rural population of the USRR. The Soviet system considered physical activity and sport as a means of control and influence over the young rural generation. Despite some successes in the distribution of physical culture and sports in the countryside, the active inclusion of young people in it, the attitude towards physical education and sports had two faces. The peasants with their traditional worldview is often ironically treated the introduction of physical education and did not understand its necessity. Hard physical work has filled nearly all the time of the peasants, therefore, physical culture and sport is not seen as a form of leisure and recreation.*

Key words: *physical culture, sport, young rural population, physical circles, football, leisure.*

Одержано редакцією 16.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 94(477.83/86)«1939/1945»

НИКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович,
доктор історичних наук, професор,
провідний наук. співробітник
відділу національних меншин
Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень імені
І.Ф.Кураса НАН України,
e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ГАЛИЧИНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЕТНОСОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА

Названі основні чинники, які визначали зміни етносоціальної структури населення Галичини в роки Другої світової війни. Висвітлено показники чисельності та етнічного складу населення Східної Галичини до початку і після завершення війни. Висвітлено вплив протистояння тоталітарних держав – Німеччини та СРСР – на динаміку етносоціальної структури населення краю.

Ключові слова: Галичина, етносоціальна структура населення, національні меншини, депортації, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Друга світова війна справила величезний вплив на історію людства. Масштабні бойові дії із використанням найновішої техніки стали причиною загибелі багатьох людей, масштабних руйнувань та переміщення населення певних регіонів. Загальноісторичні та історико-етнологічні дослідження відносять національні проблеми до числа пріоритетних серед причин війни. Міжетнічні протиріччя виявилися потужним чинником загострення міждержавних конфліктів, які вилилися у протистояння світового масштабу. При тому головною мотивацією участі у бойових діях найчастіше ставали уявлення про право володіння певними територіями.

Як відомо, українські етнічні землі, що перебували у складі II Речіпосполитої, опинилися в орбіті воєнних дій з перших днів війни. Не оминула війна й територію Галичини, де проживали українці, поляки, німці, євреї, роми тощо. Галицькі землі стали важливим фактором стратегії європейських держав у ході Другої світової війни, оскільки опинилися на перетині контраверсійних експансіоністських інтересів. Галичина стала заручницею реалізації зовнішньополітичних цілей насамперед, Німеччини та СРСР. Бойові дії, зміни державних кордонів спричинили значні зміни етносоціальної структури населення регіону. Одним із результатів Другої світової війни стало приєднання Східної Галичини до Радянського Союзу.

Склад населення Східної Галичини напередодні Другої світової війни найповніше представлено у дослідженнях В. Кубійовича. За його даними, на 1 січня 1939 р. на території Львівського, Станіславського та Тарнопільського воєводств (у роботі йдеться про «Українську Галичину») II Речіпосполитої проживало 5824100 осіб, з яких 3727000 були українцями, які розмовляли українською мовою (64,1%), 16300 (0,3%) українцями, які розмовляли польською мовою, а також тут проживало 874700 поляків (15%), 73200 (1,2%) польських колоністів, 514300 латинників (8,8%), 569400 євреїв (9,8%) та 49200 представників інших національностей (0,8%), переважно німців [9, 14]. Проте за переваги у краї українців напередодні Другої світової війни поляки зосередили у своїх руках важливі важелі у сфері економічної діяльності. Тому джерелом польсько-українського конфлікту були й етнічні відмінності характеру економічної діяльності, зумовлені переважанням поляків у містах, а українців – у сільській місцевості. На зміст та перебіг польсько-українського конфлікту в умовах Другої світової війни також вплинуло прагнення обох сторін до створення суверенної і захищеної національної держави в ситуації, коли реалізація цих прагнень залежала від відносин набагато впливовіших суб'єктів міжнародної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські та польські історики значну увагу приділяють дослідженню актів масової депортації місцевого населення Західної України до східних районів СРСР як складової частини загального плану інкорпорації краю. Проблема депортацій населення західноукраїнських земель досліджувалася І. Винниченко, І. Біласом, В.Сергійчуком, С. Макарчуком, К. Кондратюком, М. Литвином,

О. Калакурою, В. Адамовським, Ю. Сорокою, Р. Торжескі, Г. Мотиною, Ж. Стобняк-Сморжевською тощо. Дослідники визначили основні причини здійснення масових депортацій та кількісні показники виселення представників певних етнічних груп. Продовжуючи їхню роботу варто звернути увагу на військовий та економічний чинники, які впливали на динаміку етносоціальної структури населення Галичини в роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Характер міжетнічних відносин у роки Другої світової війни великою мірою визначався закладеними польською етнополітичною практикою протиріччями, які впливали з політики зміцнення «польськості» на території Східної Галичини. Конфліктогенним чинником виступало тривале політичне панування поляків в умовах, коли більшість населення краю становили українці.

Значна частина українського населення краю була налаштована пронімецьки [1, 171]. Тому не дивно, що вже у серпні 1939 р. в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому йшлося про необхідність арешту «ненадійного українського елементу» з-поміж міської і сільської інтелігенції і ув'язнення його в таборі «Береза-Картузька» [5, 70]. Частково ці плани були реалізовані вже на початку Другої світової війни.

Спільний наступ Німеччини та СРСР на Польщу у вересні 1939 р. практично не залишав жодних шансів полякам на відбиття удару через значну нерівність сил. В умовах, коли на початку Другої світової війни Польська держава постала перед загрозою повного знищення, українсько-польські протиріччя відразу ж нагадали про себе. Водночас ставлення українців до участі у бойових діях було неоднозначним. На початку війни частина українців воювали проти німців у складі польських військових з'єднань, але було багато й тих, хто вітав німецькі війська, «як визволителів з-під польського ярма» [10, 17]. Тому хоча 1 вересня 1939 р. президент Польщі І. Мосціцький звернувся до усіх громадян із закликом згуртуватися в обороні своєї волі, незалежності та честі, вже у ніч з 1 на 2 вересня близько 7000 опозиційно налаштованих до влади українців Польщі були заарештовані й вивезені до концтабору «Береза Картузька» [3, 324]. Поступово жорстокість поляків щодо українського населення Галичини лише зростала. Політична практика, пов'язана із застосуванням насильства, стала одним із засобів протидії національним прагненням українців.

Попри загострення відносин між поляками та українцями неоднозначним було ставлення українського населення Галичини до участі у війні СРСР. Протягом перших тижнів після вступу Червоної армії на територію Східної Галичини значна частина місцевих українців співпрацювала з органами радянської влади і намагалася використати цю співпрацю для усунення поляків з усіх царин суспільно-політичного життя Західної України [5, 71]. Водночас доповідаючи 21 вересня 1939 р. Й. Сталіну із Станіславова маршал Г. Кулик змушений був констатувати, що хоча переважна маса населення зустрічала Червону Армію із піднесенням, однак у великих містах інтелігенція і торгівці зустрічали її досить стримано [7, 37]. Як виявилось пізніше, перестороги західноукраїнського населення щодо характеру та засобів радянської уніфікації суспільно-політичного життя та економічних процесів були небезпідставними.

Поразка II Речіпосполитої на початку Другої світової війни і поділ її земель між Німеччиною та СРСР зумовили посилення міграції населення. На території західноукраїнських областей селилися особи, які були евакуйовані з тієї частини II Речіпосполитої, яка опинилася під контролем Німеччини. На основі радянсько-німецької угоди 28 вересня 1939 р. і договору про добровільне переселення, підписаного 16 листопада 1939 р. у Москві, українці, білоруси та росіяни, що жили у Генеральній губернії, могли переселитися до СРСР, а німці, які жили у східній частині колишньої Польщі – переїхати до Німеччини.

До Генеральної губернії виїжджали українці, які тікали з-під влади більшовиків. До червня 1940 р., за даними В. Кубійовича, до Німеччини виїхало близько 10000 осіб, переважно представників інтелігенції [10, 182]. В. Кубійович вказував, що бажаючих виїхати до СРСР було найбільше на Лемківщині та Холмщині, а з Галичини й Посяння – «не виїхав ніхто». Загальну кількість тих, хто виїхав до СРСР він оцінював у близько 9000 осіб. Переселенці з Холмщини, за його даними, були розселені переважно на Волині, а лемки – на Тернопільщині у тих селах, звідки виїхали німецькі та польські колоністи [10, 181]. Однак за даними радянських органів таких переселенців було значно більше. Працівники Наркомату внутрішніх справ СРСР вказували, що до кінця 1939 р. до УРСР прибуло 32700 біженців і 15000 безробітних [6, 291]. Досить скоро жителі територій, що

відійшли до СРСР, отримали можливість на собі відчувати тиск репресивного апарату, сформованого у радянській тоталітарній державі.

У ході радянізації західноукраїнських областей з метою знищення або послаблення опору радянському режиму здійснювалися масові арешти та депортації. Головним знаряддям політичних репресій на території Східної Галичини протягом 1939–1941 рр. були радянські органи державної безпеки. В умовах тоталітарного режиму основним напрямом діяльності спецслужб незмінно залишався політичний розшук, а їх першочергова мета полягала у придушенні найменших ознак нелояльності владі.

Упродовж 1940–1941 рр. на території західноукраїнських областей радянськими органами було здійснено чотири масові депортації. Всього впродовж 1939–1941 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств було вивезено майже 550000 осіб. Жертвами насильницького переселення став майже кожний десятий житель Західної України [18, 585]. Крім того, вже із кінця жовтня 1939 р. органи НКВС почали відправку біженців і безробітних (поляків та українців) на спорудження підприємств чорної металургії Донбасу. Серед відправлених на Донбас було 2780 інженерів, техніків, майстрів, а всього до квітня 1940 р. було відправлено 17000 осіб [6, 291].

Переселення жителів Східної Галичини також здійснювалося внаслідок формування прикордонної смуги, яка включала в себе мережу прикордонних застав, контрольно-слідових смуг та опорних пунктів із обладнаними вогневими точками різних типів і шляхами сполучень. У постанові РНК УРСР і ЦК КП/б/У від 3 квітня вказувалося на необхідність відселення 22615 жителів 72 населених пунктів, які частково входили до 800-метрової прикордонної смуги, у кількості 4870 дворів. Відселення потрібно було здійснити уже в травні 1940 р. Крім того, до 20 квітня 1940 р. належало переселити всіх жителів 157 населених пунктів, які повністю розміщувалися у межах 800-метрової прикордонної смуги, кількістю 80185 осіб у складі 17342 селянських дворів. У Львівській області мали відселити жителів 16 населених пунктів у кількості 950 дворів із населенням 4892 особи і переселити 40 населених пунктів у кількості 2437 дворів (11922 особи). По Станіславській області повинні були відселити жителів 20 населених пунктів (1595 дворів; 6446 осіб) та переселити жителів 14 населених пунктів (1399 дворів; 5786 осіб). На території Дрогобицької області мали відселити жителів 24 населених пунктів (1800 дворів; 8640 осіб) і переселити жителів 57 населених пунктів (5520 дворів; 27565 осіб). У Тернопільській області потрібно було відселити жителів 1 населеного пункту (98 дворів; 495 осіб) і переселити жителів 16 населених пунктів (4529 дворів; 19623 особи). Відселених осіб належало розселити у тиловій частині відповідних сіл із виділенням землі для обробітку замість тієї, що залишалася у 800-метровій прикордонній смузі [20, 2–3].

Переселення здійснювалося жорсткими методами. За спогадами місцевих селян, деякі села зносили протягом доби, не турбуючись про власність їх мешканців. У багатьох випадках селян переселяли до родичів або знайомих у межах одного села або до сусідніх сіл. Навіть після знищення сіл галичани поверталися до рідних місць, копаючи землянки замість зруйнованих будинків [12].

Вторгнення військ Німеччини та її союзників на територію СРСР 22 червня 1941 р. стало закономірним результатом стосунків між тоталітарними режимами, які претендували на світове панування. Їх протиборство перемелювало людські долі, якими диктатори не переймалися. Нищення та переміщення населення Галичини в роки протистояння Німеччини та СРСР тривало. Терором сталінського режиму щодо населення Західної України у дослідженні «Політичний терор і тероризм в Україні» було названо знищення великої кількості в'язнів протягом перших днів війни, яке офіційно пояснювалося «неможливістю їх евакуації» [18, 587].

Вже 4 липня 1941 р. на ім'я наркома внутрішніх справ Л. Берії надійшла пропозиція у зв'язку із неможливістю повного вивезення ув'язнених з тюрем прифронтової смуги звільнити тільки жінок з дітьми та неповнолітніх, а також засуджених за побутові, службові на інші менш важливі злочини на термін ув'язнення до трьох років. Евакуації підлягали лише особи, які могли забезпечити допомогу слідству у розкритті диверсійних, шпигунських і терористичних організацій та агентури ворога, а для інших ув'язнених передбачалася вища міра покарання. 12 липня 1941 р. було прийнято указ Верховної Ради СРСР, відповідно до якого у місцевостях, де було оголошено воєнний стан, випускали на волю

осіб, засуджених на терміни до трьох років за так звані побутові злочини. А згідно з розпорядженням Л. Берії, за списками, затвердженими місцевими прокурорами, всі особи, що перебували під слідством, або були засуджені за контрреволюційні злочини за ст. 170 Кримінального кодексу, та особи, які здійснили розтрата у великих розмірах, мали бути знищені [16]. Загалом на початку німецько-радянської війни протягом кінця червня – початку липня 1941 р. радянською владою було знищено близько 24000 політичних в'язнів [13].

Підрахунки депортованих, ув'язнених та вбитих протягом 1939–1941 рр. мешканців Західної України виявили, що радянська влада репресувала у 3–4 рази більше людей, ніж гітлерівці, причому на території, удвічі меншій, аніж зона німецької окупації [18, 589]. Переважна більшість цих осіб була мешканцями Східної Галичини. Ці дані формують уявлення не лише про істинний характер сталінського режиму, а й про мотивацію запеклого спротиву галичан процесу радянзації, який почався після вступу на ці землі Червоної Армії у 1944 р.

Під час Другої світової війни окуповані Німеччиною землі України були поділені на зони цивільного і військового управління. 1 серпня 1941 р. Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська (без північних районів) області утворили дистрикт «Галичина» з центром у Львові. Дистрикт «Галичина» було приєднано до Генеральної губернії з центром у Кракові. Німецькою окупаційною владою здійснювалася політика знищення євреїв і ромів, примусових переселень і депортацій населення на роботи до Німеччини. Проводилися масові екзекуції цивільного населення, розстріли, винищення людей у концтаборах. Експлуатація промисловості, обкладення величезними примусовими натуральними податками села, вивезення до Німеччини майна державних установ і приватних осіб призвели до розорення економіки та зубожіння населення. Український історик М. Івасюта на основі дослідження офіційних матеріалів окупантів зробив висновок, що до середини червня 1944 р. з дистрикту Галичина було відправлено до Німеччини 325 тис. радянських громадян [4, 168–186]. Вказані цифри майже збігаються з сучасними підрахунками.

Наприкінці Другої світової війни було окреслено певні контури майбутніх польсько-українських міжетнічних та міждержавних відносин. Поляки не визнавали анексії Радянським Союзом частини їхньої колишньої території на початку Другої світової війни. У той же час Й. Сталін розглядав майбутню Польську державу виключно у вигляді підконтрольної території. Уже наприкінці 1942 р. СРСР офіційно оголосив, що кордон з Польщею, визначений у жовтні 1939 р., відновлюватися не буде. Вихід Червоної Армії влітку 1944 р. до лінії західного кордону УРСР, який було встановлено в 1939 р., гостро поставив на порядок денний питання територіального розмежування між Польщею та УРСР. Після погодження питання про розмежування постала проблема українсько-польського населення, яке компактно проживало по обидва боку кордону і було втягнуте у криваве протистояння, яке супроводжувалося винищенням населення та спаленням сіл. У знищенні поселень на території Галичини (поза межами бойових дій проти Німеччини) брали участь вояки польської Армії Крайової, Української Повстанської Армії, а також підрозділи НКВС. Винищення людей повстанськими загонами проводилося за етнічною ознакою. Підрозділи НКВС вдавалися до насильства для боротьби із українськими повстанцями.

За підрахунками О. Лавер, тільки на території Галичини було знищено близько 10000 поляків. А ще близько 20000 поляків загинуло на Волині та понад 6000 – на Холмщині і Підляшші [11]. Українські історики І. Патриляк та М. Боровик вважають, що у ході українсько-польського конфлікту загинуло 55000–60000 поляків, а ще близько 425000 були змушені змінити місце проживання. З української сторони загинуло 21000–24000 осіб, а ще близько 20000 були змушені залишити рідні оселі [17, 458–459]. Проте польські дослідники називають значно більші цифри. Так, Д. Марковські веде мову про 80000–100000 загиблих поляків [1, 340]. Напевне, що суперечки щодо визначення кількості загиблих не вщухатимуть ще довго. Проте звертає на себе увагу велика різниця у кількості загиблих або змушених змінити місце проживання поляків та українців. Досить вірогідно, що її можна пояснити саме переважанням українського населення у зоні конфлікту. Попри твердження про так звану «польськість східних кресів» значна кількість поляків намагалася утекти із ворожого українського оточення, а українці, вважаючи ці землі своїми, переважно відмовлялися їх залишати.

9 вересня 1944 р. між урядом УРСР на чолі із М. Хрущовим і Польським Комітетом Національного визволення (ПКНВ) на чолі із його головою Е. Осубкою-Моравським було підписа-

но угоду про добровільне переселення українців Польщі до УРСР та поляків і євреїв з території Західної України до Польщі. Однак кількість переселенців з обох сторін на той час ще навіть не була встановлена [14, 303]. Поява названого документа була викликана специфічним розумінням насамперед радянськими владними структурами етнонаціональних проблем, які постали у контексті повоєнних змін, а його реалізація мала серйозні етнополітичні наслідки. Зміна кордонів УРСР – їх переміщення на захід з одночасним відступленням від частини українських етнічних територій на користь Польщі – призвела до появи в обох державах сотень тисяч українців і поляків, які відразу стали відповідними етнонаціональними меншинами. Особливо болісною була ця метаморфоза для поляків, які на теренах Західної України були до того частиною панівної нації [8, 125].

За сучасними даними, до кінця 1944 р. з Польщі до УРСР виїхало 10449 сімей, або 39864 особи. Однак на початку 1945 р. цей процес дещо уповільнився, а до середини 1945 р., коли українські сім'ї на практиці відчували на собі «переваги соціалістичного ладу», виїзд практично припинився. Тому подальший процес переселення українців із Польщі проводився адміністративними методами. У всіх районах, де воно здійснювалося, було взято на облік 125949 українських сімей у складі 497862 осіб, а переїхало 122622 сім'ї, або 492880 осіб, тобто 97%. Хоча лише 4,8% переселенців вважали свій переїзд добровільним. Уряд СРСР особливо поспішав з обміном громадян, тому що зростаюча національна ворожнеча і боротьба, яку вели між собою українці і поляки, створювали певні труднощі для Червоної Армії при вирішенні військово-політичних завдань [15, 189].

Польський історик Р. Дрозд справедливо вказував, що за переселення висловлювалися й польські комуністи, які хотіли бачити нову Польщу як мононаціональну державу. При тому польська сторона не мотивувала обміну необхідністю ліквідації діючих у Польщі частин УПА, що так підкреслюватиметься під час акції «Вісла» [2, 19]. Основною причиною переселення було бажання обох сторін вилучити ті етнічні спільноти, які не «вписувалися» у бажану етнічну структуру населення СРСР та Польщі, шляхом їх переселення на етнічну Батьківщину. Проте справжні наміри ретельно приховувалися пропагандою, генеральними топіками якої стали висловлювання на кшталт «прояву гуманізму» або «добровільного переселення».

У 1945 р. між СРСР та Польщею був укладений договір, який визначав польсько-українським кордоном лінію Керзона із деякими відхиленнями на користь Польщі. До неї переходили Лемківщина, Любачівщина, Холмщина і Підляшшя. На польському боці залишалася територія загальною площею 19,5 тис. км², на якій з давніх часів проживали українці. Ці українці, відповідно до даних, наведених В. Сергійчуком, прагнули не переселення, а приєднання до України, залишаючись на споконвічній батьківській землі. Крім того, звістка про кордон і переселення боляче сприймалася в Західній Україні, українська інтелігенція якої очікувала на об'єднання усіх етнічних українських земель [19, 64].

За період з жовтня 1944 р. по серпень 1945 р. з УРСР до Польщі було переселено 283499 сімей у складі 810415 осіб [15, 189]. Основну масу переселенців становили поляки (94,5%). Крім того у складі переселенців було 4% євреїв, 1,2% – українців та 0,3% росіян. Порівняння кількості населення, яке було переміщене внаслідок домовленостей між СРСР та Польщею, свідчить, що кількість поляків, які були переміщені до Польщі, майже вдвічі перевищувала кількість українців, які переїхали до УРСР.

Поруч з цим частина населення Східної Галичини була винищена під час ліквідації збройного опору українських повстанців. Тільки до кінця 1944 р. Червона армія, правоохоронні органи і внутрішні війська СРСР провели 6500 операцій, в ході яких (за радянськими даними) було знищено 57405 і взято у полон 50387 учасників націоналістичного підпілля і вояків УПА [18, 752].

Як засіб протидії українським повстанцям протягом 1945 р. було вжито заходи щодо обліку сільських мешканців Західної України віком від 15 років. Одним із результатів проведення реєстрації стало формування орієнтовних оцінок кількості населення Східної Галичини. Серед архівних матеріалів колишніх «секретних папок» ЦК КП/б/У, ознайомитися із якими дослідники отримали можливість лише починаючи з 1992 р., розміщено певні відомості про кількість населення Східної Галичини в роки та після завершення Другої світової війни. Так, на 1 липня 1941 р. кількість населення Львівської області становила 1608,5 тис. осіб, на 1 квітня 1944 р. – 54,9 тис., Станіславської області – відповід-

но 1472,4 тис. і 458 тис., Тернопільської (Тернопільської) – 1584,3 тис. і 980,1 тис. У Дрогобицькій області на 1 липня 1941 р. проживало 1300 тис. осіб, а на 1 квітня 1944 р. дані про чисельність населення відсутні. Так само відсутні дані по кількості довоєнного та повоєнного населення міст Дрогобич, Львів та Станіслав. На 1 липня 1941 р. у Тернополі проживало 35,6 тис. осіб, а на 1 липня 1944 р. – 10,5 тис. [21, 4]. У іншому документі наведено дані про зміни чисельності населення УРСР з 1 січня 1941 р. по 1 квітня 1946 р.: кількість населення Львівської області 1 січня 1941 р. становила 1435,2 тис. осіб, а на 1 квітня 1946 р. – 1075 тис., Станіславської – відповідно 1462,3 тис. і 1086 тис., Тернопільської – 1575,8 тис. і 1132 тис. [22, 2; 23, 2]. Таким чином, порівняно із даними В. Кубійовича (на 1 січня 1939 р.) кількість населення Галичини скоротилася з 5824100 осіб до 4473300 на 1 січня 1941 р. і до 3293000 на 1 квітня 1946 р.

Висновки. Загалом впродовж Другої світової війни на території Східної Галичини суттєво зменшилася питома вага польського, німецького та єврейського населення. Частина місцевих українців також була депортована. Водночас відзначалося зростання кількості українців, які прибували із східноукраїнських областей, а також росіян. Друга світова війна, спричинивши загибель мільйонів людей, сприяла й переміщенню сотень тисяч осіб, частина з яких прагнули втекти із зони бойових дій, а інші потрапили у жорна репресивних органів тоталітарних держав – Німеччини та СРСР. Інструментами здійснення політики сталінського режиму зі зміни етносоціальної структури населення Східної Галичини на початку Другої світової війни стали репресії, депортації за соціальною або етнічною ознаками тощо. Внаслідок переселення та відселення жителів із 800-метрової прикордонної смуги впродовж короткого проміжку часу було зруйновано багато сільських населених пунктів, відродити значну частину з яких не вдалося й у більш пізній період.

Відносно коротке панування Німеччини на галицьких землях обумовило переміщення значної кількості місцевих жителів з метою виконання різних робіт на підконтрольній їй території. Не маючи наміру забезпечувати реальну підтримку створення Української держави, німці віддавали перевагу реалізації на українських землях завдань, обумовлених насамперед перебігом бойових дій. Як СРСР, так і Німеччина, прагнучи до контролю над галицькими землями, долучилися до загострення польсько-українського конфлікту, який вибухнув на землях, які поляки вважали власними «східними кресами». Взаємне знищення польського та українського населення стало однією із кривавих сторінок Другої світової війни. Оперування ірраціональними емоційними конструкціями як пересіченими українськими чи польськими мешканцями Галичини (або Волині), так і політичними та військовими очільниками, ще більше загострювало взаємні суперечності, що їх все частіше прагнули розв'язати через фізичне знищення протилежної сторони. Однак, видається злочинним використання історичної пам'яті про ці події у сучасний період для створення нових точок протистояння, яке, як і тоді, може бути корисним московському керівництву, що діяло і діє за відомим принципом «поділяй і володарюй».

Список використаної літератури

1. Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія / В. Гулай. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 460 с.
2. Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми у Польщі / Р. Дрозд // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 19–23.
3. Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині: Дерманське повстання / А. Жив'юк // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Число 15–16: До 100-річчя від дня народження Степана Бандери / редкол.: М. Кугутяк та ін. – Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2009. – С. 321–326.
4. Івасюта М. Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 – жовтень 1944 рр.) / М. Івасюта // З історії західноукраїнських земель. – Київ: Вид-во УРСР, 1960. – С. 168–186.
5. Ільющин І. І. Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939–1941 рр. / І. І. Ільющин // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 70–81.
6. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – Київ: Знання України, 2007. – 508 с.
7. Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку Другої світової війни / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 30–41.

8. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. – Київ: Світогляд, 2004. – 722 с.
9. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 / В. Кубійович. – Вісбаден, 1983. – 215 с.
10. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939–1941 / В. Кубійович. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.
11. Лавер О. Про людські втрати в українсько-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни [Електронний ресурс] / О. Лавер. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournAll/pro/9/14.pdf>.
12. Мартинець С. Таємниця Яворівського полігону / С. Мартинець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1171/163/41690/>
13. Масові розстріли 1941 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lonckoho.lviv.ua/arhiv/masovi-rozstrily-1941>.
14. Мишак І. М. Інкорпорація та радянська західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія / І. М. Мишак – Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2010. – 509 с.
15. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – Київ: ІПЕНД, 2000. – 356 с.
16. Пагіря О. Масові розстріли в'язнів у тюрмах НКВС УРСР влітку 1941 року [Електронний ресурс] / О. Пагіря. – Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42927>.
17. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
18. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: історичні нариси. – Київ: Наук. думка, 2002. – 952 с.
19. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль: «Тернопіль», 1997. – 187 с.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 37, 65+1 арк.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3967, 18 арк.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3969, 12 арк.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3970, 19 арк.

References

1. Gulay, V. (2011). *Nterethnic communication in Western Ukraine during the Second World War*. Lviv: Edition of Lviv Polytechnic (in Ukr.)
2. Drozd, R. (1998). The «Wisla» action is a method of solving the Ukrainian problem in Poland. *Deportations of Ukrainians and Poles: the end of 1939 – the beginning of the 50's (to the 50th anniversary of Operation Wisla)*. Lviv: I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 19–23 (in Ukr.)
3. Zhiviyuk, A. (2009). The beginning of the Second World War in Volhynia: the Dermanskaya uprising. *Halychyna: All-Ukrainian scientific and cultural linguistic journal. Number 15–16: To the 100th anniversary of the birth of Stepan Bandera*. Ivano-Frankivsk: Precarpathian national un-t named after Vasyl Stefanyk, 321–326 (in Ukr.)
4. Ivasyuta, M. (1960). The situation of the peasantry of the western regions of the Ukrainian SSR during the temporary German-fascist occupation and its struggle against the invaders and their hires (June 1941 – October 1944). *From the history of Western Ukrainian lands*. Kyiv: Edition of the Ukrainian SSR, 168–186 (in Ukr.)
5. Ilyushin, I. I. (1999). The attitude of the Polish emigrant government in Paris and London and the Polish underground in Lviv to the Ukrainian question in 1939–1941. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal (Ukrainian historical journal)*, 6, 70–81 (in Ukr.)
6. Kalakura, O. Y. (2007). *Poles in ethnopolitical processes on the lands of Ukraine in the twentieth century*. Kyiv: Knowledge of Ukraine (in Ukr.)
7. Kovalyuk, V. R. (1991). Western Ukraine at the beginning of the Second World War. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal (Ukrainian historical journal)*, 9, 30–41 (in Ukr.)
8. Kotigorenko, V. O. (2004). *Ethnic contradictions and conflicts in modern Ukraine: a political science concept*. Kiev: Worldview (in Ukr.)
9. Kubiyovych, V. (1983). *Ethnic groups of southwestern Ukraine (Galicia) on 1.1.1939*. Wiesbaden (in Ukr.)
10. Kubiyovych, V. (1975). *Ukrainians in the General Province of 1939–1941*. Chicago: Edition of Mykola Denisyuk (in Ukr.)
11. Laver, O. About human losses in the Ukrainian-Polish ethnic conflict during the Second World War. Retrieved from <http://www.history.org.ua/JournAll/pro/9/14.pdf>.
12. Martynets, S. The mystery of the Yavoriv landfill. Retrieved from <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1171/163/41690/>.
13. Mass executions in 1941. Retrieved from <http://www.lonckoho.lviv.ua/arhiv/masovi-rozstrily-1941>.
14. Mischak, I. M. (2010). *Incorporation and Sovietization of Western Ukrainian lands (1939 – early 1950's): historiography*. Kyiv: Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine (in Ukr.)
15. (2000). *National Minorities of Ukraine in the Twentieth Century: Political and Legal Aspects*. Kyiv: IPIEND (in Ukr.)
16. Pagyra, O. Mass executions of prisoners in prisons of the NKVD of the USSR in the summer of 1941. Retrieved from <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42927>.
17. Patrylyak, I. K. & Borovik, M. A. (2010). *Ukraine during the Second World War: an attempt at a new conceptual view*. Nizhyn: Publisher Lysenko M. M. (in Ukr.)
18. (2002). *Political Terror and Terrorism in Ukraine. XIX-XX centuries: historical essays*. Kiev: Scien. opinion (in Ukr.)

19. Sergiychuk, V. (1997). *The tragedy of Ukrainians in Poland*. Ternopil: «Ternopil» (in Ukr.)
20. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 16, case 37, 65+1 p. (in Ukr.)
21. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 23, case 3967, 18 p. (in Ukr.)
22. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 23, case 3969, 12 p. (in Ukr.)
23. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 23, case 3970, 19 p. (in Ukr.)

NIKOLAETS Yuriy, Doctor of History, Professor, leading senior researcher department of National Minorities Institute of Political and Ethnic Studies named after I. F. Kurasa of the National Academy of Sciences of Ukraine,

e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

NATIONAL MINORITIES OF GALICIA IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR: ETHNOSOCIAL DYNAMIC.

Abstract. Introduction. *General-historical and historical-ethnological studies refer to national problems as among the priorities that cause war. Interethnic contradictions were a powerful factor in the intensification of interstate conflicts, which resulted in the confrontation of the world scale. As you know, the Ukrainian ethnic lands that were part of the II Rzeczpospolita, were in the orbit of hostilities since the first days of the war. Galicia did not avoid war, which was inhabited by Ukrainians, Poles, Germans, Jews, Roma and others. Galician lands became an important factor in the strategy of European states during the Second World War as they were at the crossroads of controversial expansionist interests. Galicia became a hostage to the realization of foreign policy goals, first of all, Germany and the USSR. Combat actions, changes in state borders caused significant changes in the ethno-social structure of the population of the region.*

Purpose. *To highlight and analyze the main factors that determined changes in the ethno-social structure of the population of Galicia during the Second World War.*

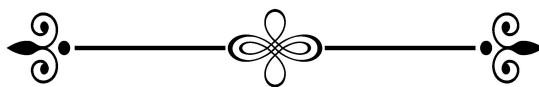
Results. *Named the major factors that determine changes in ethno-social structure of the population of Galicia during the Second World War. Highlighted indicators of numbers and ethnic composition of eastern Galicia before and after the war. Highlighted the influence of the confrontation of totalitarian states – Germany and the USSR – on the dynamics of the ethno-social structure of the population of the region.*

Originality. *Determined the main reasons for carrying out mass deportations and the quantitative indicators of the eviction of representatives of certain ethnic groups. The attention was paid to the military and economic factors that influenced the dynamics of the ethno-social structure of the population of Galicia during the Second World War.*

Conclusion. *In general, during the Second World War, the proportion of Polish, German and Jewish people in the Eastern Galician region decreased significantly. Some local Ukrainians were also deported. At the same time, there was an increase in the number of Ukrainians who came from the eastern Ukrainian regions, as well as Russians. The instruments of the policy of the Stalinist regime to change the ethno-social structure of the population of Eastern Galicia at the beginning of the Second World War were repressions, deportations on social or ethnic grounds, and others like that. As a result of the resettlement and resettlement of residents from the 800-meter boundary band, during a short period of time, many rural settlements were destroyed, and a significant part of them failed to recover in the later period. Both the USSR and Germany, striving to control the Galician lands, joined the intensification of the Polish-Ukrainian conflict, which exploded on the lands that the Poles regarded as their «eastern chains». The mutual destruction of the Polish and Ukrainian populations became one of the bloody pages of the Second World War.*

Key words: *Galicia, ethno-social structure of the population, national minorities, deportations, World War II.*

*Одержано редакцією 11.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477-25) «16»:378.4(477-25)

КОВАЛЕНКО Анастасія Олександрівна,
студентка IV курсу ННІ історії і філософії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
e-mail: kovalenko_nastya1995@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ ЯК ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті подана характеристика основних аспектів становлення Києво-Могилянської академії як першого вищого навчального закладу на українських теренах. Становлення академії відбувалось у тяжких для українців умовах, як соціально-економічних, так і релігійних. Тому створення такого потужного осередку освіти стало новим кроком не лише в культурній сфері, це стало проривом у національному питанні на міжнародній арені.

***Ключові слова:** Києво-Могилянська академія, Лаврська школа, Петро Могила, Київська братська школа.*

Постановка проблеми. Протягом усієї історії український народ не мав іншого закладу, який би справив більший вплив на розвиток його освіти, науки, культури, ніж Києво-Могилянська академія. Від моменту свого існування і до наших днів вона була потужним центром формування національної самосвідомості, джерелом ідей боротьби за православну віру та українську незалежність. Завдяки поєднанню європейських стандартів освіти з традиційною українською культурою, Києво-Могилянська академія впродовж віків активно формує еліту українських вчених, педагогів, богословів, філософів, письменників, державних діячів. Для українців вона завжди буде національною святинєю, такою ж як Сорбонна для французів, Оксфорд для англійців чи Болонья для італійців.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження навчально-виховного процесу Києво-Могилянської академії були активізовані в пострадянський період. Сучасне трактування Києво-Могилянської академії як освітнього закладу було зроблене завдяки використанню енциклопедичних видань, таких як «Історія української культури. Том 2» [6], «Енциклопедія освіти» [4], та «Український педагогічний словник» [5]. Якщо говорити в цілому про історію створення Києво-Могилянської академії, то вона в достатній мірі висвітлена у монографії З.І Хижняк та В.К.Маньківського «Історія Києво-Могилянської академії» [10], де подано шлях становлення і розвитку цього навчального закладу від моменту заснування і до сьогоднішніх днів. Для кращого висвітлення окремих нюансів заснування і початкового функціонування навчального закладу були використані праці Денисенко В.Т. «Феномен Петра Могили як фундатора Києво-Могилянської академії» [7], Лавріненко О.А. «Музично-хорове й театральне мистецтво в історичному екскурсі педагогічної майстерності вчителя» [8], Малиновська Г.О. «Нетлінні скарби Галшки Гулевичівни» [9].

Метою нашої статті є висвітлення головних аспектів становлення Києво-Могилянської академії як синтезу прогресивної європейської та традиційної української освіти. Завдання дослідження полягають у пошуку відповіді на такі питання: яким був стан української освіти до заснування академії? Які основні рушійні сили призвели до її створення? Яким чином це відбулось?

Джерельну базу нашого дослідження становлять документи, пов'язані з функціонуванням академії. До таких джерел можна віднести: *документація органів влади*: витяг із

книг земських Воєводства Київського, що містить дарчий запис Галшки Гулевичівни [1]; *нормативно-правові акти*: акт Київського братства, Богоявленського монастиря народу шляхетського Петру Могилі з проханням перенести школи Києво-Печерського монастиря до Київського братства [2]; *джерела особистого походження*: заповіт митрополита Петра Могилі від 1647 року [3].

Виклад основного матеріалу. Середина XVI – перша половина XVII ст. – один із найцікавіших і найважливіших періодів історії нашої держави, який став часом могутніх козацьких повстань, добою важливих релігійних реформ і появи нових типів навчальних закладів. Люблінська унія 1569 р., яка встановила панування польської шляхти над більшістю українських земель, спричинила вибух національно-визвольної боротьби проти іноземних загарбників. Унія, відкривши широкий доступ в Україну єзуїтам, які насаджували католицизм, стала грізним руйнівним фактором для православної церкви, культурних надбань українського народу. За підтримки польської влади єзуїти взяли за організацію широкої освітньої мережі на українських землях. Уже на початку XVI ст. католицьке духовенство відкриває парафіяльні школи, в яких навчали письма, читання, латинської мови та арифметики. Вони сприяли поширенню освіти. Проте платою за таку освіту ставав відступ від рідної мови і віри [8, 13].

На боротьбу проти покатоличення виступили православні українці. Однією з найважливіших подій цього часу стало заснування школи, яку сучасники називали Києво-Могилянським колегіумом, а згодом Києво-Могилянською академією [4, 384-385].

Безпосереднім попередником цього вищого навчального закладу була Київська братська школа, яка перебувала під захистом козаків і тому розвивалася вільніше, ніж інші братські школи. Матеріальною підставою для функціонування школи був подарунок Галшки (Єлизавети) Гулевичівни Лозчини земельної ділянки Богоявленському монастиреві [1]. Як і належало в документі такого характеру, зазначаються межі дарованої землі: «... між вулицями певними лежачими», що йдуть від Ринку (тепер - Контрактова площа) до Дніпра. Тобто це та територія на якій розмістився Братський Богоявленський монастир з Братською школою. І далі Гулевичівна обумовлює призначення свого подарунку: «на монастир..., також на школу дітем, так шляхетським, яко і местським і на всякий інший спосіб богоугодного життя, котрий би слугував спасінню християнському і вихованню й подаванню наук учтивих дітям народу християнського... щоб монастир, і школа, і весь чин керувався законом Східної Церкви грецького обряду». Такі ж мотиви заснування школи наводять і самі братчики у листі до російського царя: «Ми, великим коштом, влаштували для православних дітей школу..., щоб діти не пили з чужого джерела смертельну отруту схизми, не відходили в темряву римської віри». Таким чином, основною метою, яку переслідували тодішні українські просвітники-патріоти при заснуванні школи, був захист православної віри від чужоземних схизм [10, 23].

Імовірно свій вклад в розвиток української культури і освіти меценатка вирішила зробити під впливом справжнього ініціатора заснування школи і братства в Києві І.Борецького, колишнього вчителя і ректора Львівської братської школи [6].

Крім того, Галшка мала тісні стосунки з киянами, що формували братство, але юридично воно не було оформлене, не маючи власного прихистку. Тепер же Київське братство отримувало землю з майбутнім монастирем і школою, і таким чином офіційно могло виконувати покладені на нього функції просвіти на українських землях.

Цей вчинок великої українки-меценатки був оцінений як її сучасниками, так і спадкоємцями освітянських традицій. Галшка Гулевичівна була удостоєна честі поховання в церкві Луцького місцевого братства, у діяльності якого брала активну участь в останні роки свого життя [9]. У старій Києво-Могилянській академії свято зберігали пам'ять про її засновницю і поминали Галшку Гулевичівну кожного року 22 грудня, в день її іменин, тобто в день Св.Анни (ім'я Галшка довгий час ототожнювали з іменем Анна). А у сучасній Києво-Могилянській академії встановлена стипендія її імені, якою нагороджуються найкращі студентки Академії [10, 25].

15 жовтня 1615 року, коли Галшка внесла свою дарчу у міські книги, школа почала нове життя, поклавши початок історії Києво-Могилянської академії.

Від початку заснування Київської братської школи її очолили особистості, відомі своєю суспільною діяльністю на благо української культури. У 1615-1618 рр. ректором школи

був Йов (Іван) Борецький, за підтримки якого вона і була створена. Як людина вчена він особливо товаришував зі своїм однодумцем Мелетієм Смотрицьким, і коли у грудні 1918 року Іван Борецький став ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря, М. Смотрицький очолив Братську школу й був ректором до висвячення його на архієпископа в 1620 році. Видатними ректорами Київської братської школи також були Касіян Сакович (1620–1624) і Хома Євлевич (1628–1632). Ректори Київської братської школи часто були водночас і вчителями в ній: Іван Борецький навчав грецької мови й богослов'я, Мелетій Смотрицький – латинської й слов'янської мов, Касіян Сакович – також латинської мови, риторики й філософії тощо. Крім того, в школі викладали найвідоміші вчителі такі як Захарія Копистенський, Ісайя Копинський, Павло Беринда, Олександр Митура, Лавреній Зизаній та інші.

За прикладом інших братських шкіл, Київська школа поділялась на окремі класи які називались школами. Існували руська, слов'янська, грецька, латинська й польська школи. В основу навчання були покладені «Сім вільних наук»: «trivium» – граматики, поетика (риторика), діалектика (філософія) і «quadrivium» – арифметика, геометрія, астрономія й музика. Згодом така система організації освітньо-виховного процесу була успадкована і Києво-Могилянською академією [10, 30-34].

З історією становлення і розвитку Києво-Могилянської академії пов'язане й ім'я видатного церковного, державного та освітнього діяча Петра Могили. Діяльність Петра Могили збігалася з національно-культурним рухом в Україні. Можливо саме це допомогло митрополиту досягнути визначних успіхів. Насамперед він розумів, що народу, який не звик послуговуватись державними інститутами, потрібна організуюча сила. Такою силою мала стати церква, але вона була ослабленою, а її служителі – здебільшого неавторитетними. У змаганнях з католицизмом православна церква виявила організаційну та теологічну слабкість. Це змусило негайно розпочати ряд церковних реформ. Потрібно було насамперед зміцнити церковну владу, а для цього – перебороти недовіру народу до церковних служителів, потурбувавшись про моральний стан духовенства. Адже саме через чесних, освічених духовних наставників можна було говорити з народом, направити їх на боротьбу з католицизмом.

Здійсненню планів Петра Могили повинна була слугувати школа європейського зразка, яка водночас залишалася б українським національним освітнім закладом. Саме така школа мала готувати високоосвічених учених, богословів, священників, державних діячів, які могли б гідно репрезентувати Україну на найвищому рівні міждержавних відносин.

Влітку 1631 р. Петро Могила відкриває в приміщеннях Троїцького монастиря Києво-Печерської лаври школу, що увійшла в історію під назвою Лаврської або Гімназіума. Основної її метою було навчання «у побожності, у звичаях добрих, у науках вільних навчена була... на користь і втіху православного роду» [10, 47-48].

Отримавши всебічну освіту в європейських училищах, Петро Могила, узявшись за ревне облаштування в Києві православної школи нового зразка, не міг не визнати переваг в організації навчального процесу за єзуїтськими навчальними закладами. Зокрема про Замойську академію він писав, що вона «...так багато принесла користі нашому народу тим, що з неї вийшло немало учених людей, діяльних і поважних, а нашій православній церкві – дуже корисних». Тому при організації такої омріяної школи на українській землі Петро Могила врахував досвід й інших навчальних закладів, зокрема і єзуїтських шкіл. Лаврська школа за обсягом предметів і організаційною структурою була подібна до польських і західноєвропейських колегіумів. В ній були класи нижчі (граматичні) й вищі – поетики, риторики й філософії.

Для створення школи при монастирі архімандрит вживає енергійних заходів. Насамперед було вибрано місце поблизу Троїцького шпитального монастиря так, щоб мати школі і сад, і город. Нове училище П.Могила утримував власним коштом, запросив із Львова для викладання двох освічених ченців – Ісайю Трохимовського та Сильвестра Косова.

Водночас Петро Могила намагається поєднати традицію православ'я, сформовану в Київській братській школі, з вивченням польської та латинської мов. Він обґрунтовував цю потребу тим, що братські школи дають хорошу освіту для служителів церкви, але для студентів, які бажають присвятити себе політичній справі такого навчання не достатньо. Вони повинні знати ще й польську мову та латину, щоб підтримувати міжнародні зв'язки

з європейськими країнами, де ще з часів середньовіччя існувала французька поговорка «Знати латину – це означає знати все» [7, 36-43].

Це питання ускладнювалось тим, що на той час існували нарізно братська і лаврська школи. Можливість конкуренції з братською школою нової школи викликала незадоволення серед населення Києва, козаків і деяких представників духовенства. Кияни занепокоїлися, що Петро Могила підпорядкує справу виховання молоді виключно релігійним інтересам, що суперечило б принципам братської шкільної освіти. Вони рішуче ставлять вимогу Могилі – об'єднати Лаврську школу з Братською, яка була б під їхнім наглядом, і розташувати її на території Братства. Бунтівні настрої киян з кожним днем наростали. Як пізніше згадує один із соратників Петра Могилі, Сильвестр Косов, кияни збиралися по-руйнувати лаврську школу, а її викладачів потопити в Дніпрі [10, 50].

Врешті, колишній ректор братської школи митрополит Йов Борецький у своєму заповіті доручив Петру Могилі і луцькому єпископу Ісакієві Борисковичу, щоб «фундували школи тільки при братстві, а не де-інде». Заповіт було підписано 1 березня 1631 р. А вже 11 березня 1631 р., на дев'ятий день після смерті Йова Борецького, щоб не розпорошувати сили щодо поліпшення національної освіти, братчики домовилися з Петром Могилою про об'єднання зусиль на вдосконалення навчального процесу [2].

Цього ж дня, 11 березня, Петро Могила записався до братства як старший брат і пожиттєвий опікун. Вважається, що цей вступ у братство був скоріше формальним; таким чином архімандрит прагнув посилити свій вплив на духовенство та усунути опозицію братчиків проти плану створити вищу школу в лаврі, а не при братстві, як це заповідав Й. Борецький. Проте Петру Могилі, як власне і братчикам, довелося йти на компроміси. Під тиском братства, від імені якого виступили українські шляхтичі Київщини, духівництва на чолі з митрополитом Ісайєю Копинським та запорозьких козаків Петро Могила змушений був погодитися на злиття лаврської школи з братською, причому об'єднана школа 1632 р. стала функціонувати на Подолі, на місці колишньої школи братства. У свою чергу, братство визнало Петра Могилу фундатором школи і погодилося підпорядковуватися йому як старшому братові і покровителю [6].

Не зважаючи на те, що справа закінчилась взаємними поступками обох сторін, фактично це був триумф засад Петра Могилі, який надалі визначав характер і напрям об'єднаної школи. Цю школу і пізніше називали Києво-братською школою (колегіумом), згодом – Києво-Могилянським колегіумом. Цей колегіум пройшов у своєму розвитку тяжкий шлях до отримання статусу академії. Ще Петро Могила прагнув здобути для Могилянського колегіуму статус вищої школи – офіційний державний документ. Проте колегіум, як осередок православ'я й центр формування національної свідомості українців, не міг отримати підтримки від правлячих кіл Польщі. Коли в 1633 р. король Владислав IV видав Петру Могилі привілей про надання колегіуму прав академії, найвпливовіші світські чиновники та представники найвищого духівництва не приклали до привілею печатки. Таким чином привілей так і не набрав юридичної сили.

Наміри Петра Могилі здійснив вихованець Могилянського колегіуму гетьман України Іван Виговський. Під час укладання ним Гадяцького договору з Польщею було внесено і пункт «Академію Київську дозволяє його Королівська Милість і стани коронні устанавити, яка має користуватися такими прерогативами і вольностями, як і Академія Краківська». Так Києво-Могилянський колегіум отримав статус вищої школи. Даний договір набув юридичної сили у травні 1659 р., на Великому Варшавському сеймі у присутності короля Яна Казимира. Згодом такі права були підтверджені в угоді, яку підписав гетьман Михайло Ханенко з королем Михайлом Корибутом-Вишневецьким у грудні 1670 р., та царською грамотою Петра I від 1701 р. Вважається, що саме з 1701 року колегія офіційно дістала титул і права академії [5, 112].

Академія, отримавши ім'я свого засновника Петра Могилі, увійшла в історію під назвою Києво-Могилянської. Причому невідомо, хто, коли і за яких умов присвоїв академії це ім'я. Незважаючи на це академія гідно несла ім'я свого покровителя, духовного й освітнього наставника, зберігаючи статус вищого навчального закладу. Щорічно 31 грудня, у день смерті Петра Могилі, в Богоявленській церкві Братського монастиря відбувалася літургія й панахида. Збиралися професори й студенти академії, духівництво, прості кияни, щоб вшанувати його пам'ять. Минуло вже кілька століть, а нащадки і досі зберігають пам'ять про великого митрополита, віддають йому шану [3].

Висновки. Києво-Могилянська академія була створена на основі київських Братської та Лаврської шкіл митрополитом Петром Могилою в 1632 році. Цей освітній та державний діяч зумів перетворити академію на організовуючу силу, яка була так потрібна народу. Отримавши освіту в європейських навчальних закладах, він переніс найкращий міжнародний досвід у сфері організації навчально-виховного процесу. В подальшому Києво-Могилянська академія запозичить досвід інших країн, а особливо потяг до латинської та грецької мов, і поділ на ординарні та екстраординарні класи. Таким чином, об'єднання в 1631–1632 роках двох українських освітніх осередків – Лаврської та Братської шкіл – призвело до створення потужного навчального закладу, де українці могли здобути освіту, не відмовляючись від своєї культури, віри й переконань. А остаточно здобуття в 1701 році офіційного звання академії тільки закріпило статус цього вищого навчального закладу.

Список використаної літератури

1. Витяг із книг земських Воєводства Київського, що містить дарчий запис Галшки Гулевичівни про передачу свого двору та землі для духовних прочан віри Церкви Східної від 14 жовтня 1615 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: ekmair.ukma.edu.ua.
2. Акт Київського братства, Богоявленського монастиря народу шляхетського Петру Могили з проханням перенести школи Києво-Печерського монастиря до Київського братства від 30 грудня 1631 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus61.htm>.
3. Заповіт митрополита Петра Могили від 1647 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle>.
4. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук. України; ред. В. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 384-385.
5. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1992. – С. 160.
6. Історія української культури: у 5 т. [Електронний ресурс] / НАН України. – К.: Наукова думка, 2001. – Т.2. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult2.htm>.
7. Денисенко В.Т. Феномен Петра Могили як фундатора Києво-Могилянської академії / В.Т. Денисенко // Пам'ять століть – 2006. - №2. - С. 36-43.
8. Лавріненко О.А. Музично-хорове й театральне мистецтво в історичному екскурсі педагогічної майстерності вчителя / О.А. Лавріненко // Мистецтво і освіта. – 2010. - №2. - С. 13-17.
9. Малиновська Г.О. Нетлінні скарби Галшки Гулевичівни [Електронний ресурс] / Г.О.Малиновська – Режим доступу: <http://www.volyn.com.ua>.
10. Хижняк З.І. Історія Києво-Могилянської академії / З.І. Хижняк, В.К. Маньківський. – К.: Києво-Могилянська академія, 2012. – 224 с.

References

1. *Section of the books of the Zemstvo of Kiev, containing gift record Galski Gulevichivna on the transfer of your yard and the earth for spiritual pilgrims of the faith of the Eastern Church from October 14, 1615* [Electronic resource] – Retrieved from <http://ekmair.ukma.edu.ua> (In Ukr)
2. *The act of the Kiev brotherhood, Bohoyavlenskiy monastery of the people of gentry, Petro Mohyla with a request to transfer school of Kiev-Pechersk monastery to the Kiev brotherhood from December 30, 1631* [Electronic resource] – Retrieved from <http://litopys.org.ua/suspil/sus61.htm> (in Ukr)
3. *The Testament of Metropolitan Petro Mohyla in 1647 year* [Electronic resource] – Retrieved from <http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle> (in Ukr)
4. *Encyclopedia of education*. (2008) In V. G. Kremen (Ed.) Kyiv (In Ukr)
5. *Ukrainian pedagogical dictionary*. (1992) Kyiv (in Ukr)
6. *History of Ukrainian culture: in 5 Vol.* (2001) National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult2.htm> (in Ukr)
7. Denisenko, V.T. (2006) The Phenomenon of Petro Mohyla as the founder of Kyiv-Mohyla Academy. *Pamyat stolit (Memory of ages)*, 2, 36-43. Kyiv (in Ukr)
8. Lavrinenko, A. A. (2010) Music-choral and theatrical art in a historical digression pedagogical skill of the teacher. *Mustetstvo ta osvita (Art and education)*, 2, 13-17. Kyiv (in Ukr)
9. Malinovskaya, G. A. *Imperishable treasures Galski Gulevichivna* [Electronic resource] – Retrieved from <http://www.volyn.com.ua> (in Ukr)
10. Khyzhnyak, Z.I., Mankovsky, V.K. (2012) The History of Kyiv-Mohyla Academy. *Kuevo-Mohulyanska academia (Kyiv-Mohyla Academy)*, 224. Kyiv (in Ukr)

KOVALENKO Anastasia, the student of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: kovalenko_nastya1995@ukr.net

THE FORMATION OF THE KYIV-MOHYLA ACADEMY AS A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

Abstract. Introduction. *The formation of the Academy was held in difficult for the Ukrainians socio-economic and religious conditions. Therefore, the creation of such a powerful source of education became a new step not only in the cultural sphere, it became a breakthrough in the national question in the international arena.*

Throughout the history the Ukrainian people had no other institution that would have a greater influence on the development of education, science and culture than Kyiv-Mohyla Academy. From the moment of its existence, and to this day, she was a powerful center of the formation of national identity, source of ideas of struggle for the Orthodox faith and Ukrainian independence. Thanks to the combination of European standards of education with the traditional Ukrainian culture, Kyiv-Mohyla Academy for centuries, actively forms the elite of Ukrainian scientists, teachers, theologians, philosophers, writers, statesmen.

Purpose. *The purpose of this article is to highlight the main aspects of the formation of the Kyiv-Mohyla Academy as a progressive synthesis of European and traditional Ukrainian education. Objectives of the study are to answer the following questions: what was the state of the Ukrainian education to the founding of the Academy? What are the major forces that led to its creation? How did this happen?*

Results. *Already in the early sixteenth century the Catholic clergy opens the parish school, where taught writing, reading, Latin language and arithmetic. To fight against the Catholic were Orthodox Ukrainians. One of the most important events of this period was the founding of the school, which called the Kiev-Mohyla Collegium, and later the Kiev-Mohyla Academy.*

Kyiv-Mohyla Academy was established on the basis of the Kyiv brotherhood school and Lavra school by Metropolitan Petro Mohyla in 1632. This educational and state leaders managed to turn the Academy in force, which was necessary to the people. Educated in European schools, he had the best international experience in the sphere of organization of the educational process. In the future, the Kyiv-Mohyla Academy to adopt on the experience of other countries.

Conclusion. *The association in the years 1631-1632 two Ukrainian educational center, the Lavra schools and the brotherhood schools – led to the creation of powerful educational institutions, where the Ukrainians could get an education without abandoning their culture, faith and beliefs. And the final receipt in 1701 the official title of the Academy only cemented the status of this institution of higher education.*

Key words: *Kyiv-Mohyla Academy, Lavra school, Petro Mohyla, the Kyiv brotherhood school.*

*Одержано редакцією 25.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017*

УДК 94(477.53) «1840/1919»:355(045)

САФОНОВ Станіслав Олександрович,
аспірант кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
e-mail: babak0976@gmail.com

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛТАВСЬКОГО КАДЕТСЬКОГО КОРПУСУ

У статті розкрито процес створення та діяльності Полтавського кадетського корпусу, як інноваційного типу спеціального навчального закладу Російської імперії в Україні та пам'ятки архітектури XIX ст.

Ключові слова: *Полтава, військово-навчальний заклад, кадетський корпус, кадет, дворянство.*

Постановка проблеми. За умов, у яких знаходиться сьогодні Україна, питання підготовки до військової діяльності та патріотичного виховання молоді, надзвичайно важливе. Відродження інтересу суспільства до проблем вивчення історії військових навчальних закладів та аналіз історичного досвіду військової підготовки досить актуальні.

Перші кадетські корпуси були засновані з метою підготовки дворянських дітей до військової служби. В даний час кадетські корпуси функціонують і мають свою історію. В цих навчальних закладах формувалася специфічна система виховання. Кадети завжди вирізнялися високою професійною підготовкою та моральними якостями. Накопичений цими навчальними військовими закладами досвід виховання висококваліфікованих і добре освічених офіцерів не втрачає своєї пріоритетності.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження з цієї тематики в історіографії з'являються ще в дореволюційний період. Їх представлено працями з історії військової освіти В.Ф. Грекова, М.С. Лалаєва. Аналіз дореволюційних наукових праць з проблеми дослідження свідчить про те, що основна увага була зосереджена на історії створення конкретних військово-навчальних закладів, на звітах про святкування ювілейних дат кадетськими корпусами, про що дізнаємось з робіт І.Ф. Павловського, П.В. Петрова, М.А. Домонто-

вича, А.Д. Ромашкевича. Дослідження дореволюційного періоду носили переважно описовий характер.

На відміну від російських науковців, у працях сучасних українських дослідників увага приділяється діяльності кадетських корпусів на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Проблема формування й розвитку кадетського корпусу не була об'єктом самостійного дослідження й не отримала системного відображення в історіографії. Окремі аспекти досліджень системи кадетської освіти представлено у сучасних публікаціях М.О. Балабая, О.В. Єфімової, Н. Кондель-Пермінової, А.П. Ткачука, Ю.Г. Корнійчука, Ю.М. Мачача, О.Л. Скрябіна, Ю.М. Пікуля та ін., в яких проблематика кадетських корпусів XIX - на початку XX ст. розглядається в українському контексті. В історіографії сучасного періоду спостерігається зростання інтересу науковців до Полтавського кадетського корпусу.

Метою нашої статті є розкриття процесу створення та діяльності Полтавського кадетського корпусу, як першого військового навчального закладу в Україні.

Виклад основного матеріалу. На українських землях, які перебували в складі Російської імперії, кадетські корпуси з'являються у 30-х рр. XIX ст. Їхнє відкриття було спричинене зростанням потреб армії у кваліфікованих офіцерських кадрах, а також урядовими планами регіонально розширити мережу військових навчальних закладів. Військове міністерство, створюючи кадетські корпуси в Україні давало можливість синам українського дворянства отримати військову освіту і тим самим забезпечити армійські частини, які дислокувалися на території українських губерній, надійним офіцерським складом, здатним підтримати існуючий лад. На увагу заслуговує вклад М.Г. Рєпніна в створенні Полтавського кадетського корпусу, який впродовж майже 19 років обіймав посаду малоросійського військового губернатора, зосереджуючи в своїх руках адміністративну, політичну та військову владу.

Малоросійське генерал-губернаторство як адміністративно-територіальна і політична одиниця Російської імперії було засноване в 1802 р. Виокремлення цього регіону з генерал-губернаторською формою правління здійснювалося для ліквідації відмінностей у соціальному устрої Лівобережної України та насадження там російської присутності. Його ліквідацією в 1865 р. центральний уряд засвідчив, що надалі ця територія управлятиметься на загальних підставах російської адміністративної системи.

Керівництво процесом інтеграції у складі імперії однієї з своїх провінцій, Малоросії, покладалося на генерал-губернатора, якому монарх делегував частину повноважень на одноосібне управління краєм. М.Г. Рєпнін був третім сановником, якому Олександр I доручив урядувати в цьому регіоні. Два перших - О.Б. Куракін (1802-1808 рр.) та Я.І. Лобанов-Ростовський (1808-1816 рр.) - були відкликани до Санкт-Петербурга [1, 79].

Народився М.Г. Рєпнін (Волконський) 28 січня 1778 р. в сім'ї князя Г.С. Волконського та Олександрі Миколаївни, дочки відомого фельд-маршала М.В. Рєпніна, значення якого в історії Російської держави високо оцінив Олександр I. Згідно з імператорським наказом у 1801 р. М.Г. Волконський отримав прізвище діда – Рєпнін. М.Г. Рєпнін здобув якісну військову освіту, що, звичайно, зумовила його швидке просування по службовій кар'єрі. Таке сходження спочатку відбулося завдяки авторитету його батька Г.С. Волконського та діда М.В. Рєпніна, а згодом завдяки й особистим якостям князя та прихильності до нього Олександра I.

22 липня 1816 р. генерал-ад'ютант та генерал від кавалерії М.Г. Рєпнін був призначений військовим губернатором Малоросії із званням управляючого цивільною частиною Полтавської та Чернігівської губерній. Новий правитель досить швидко почав перейматися потребами населення губернії, не виділяючи окремі стани, а піклуючись і про кріпосних селян, і про козаків, і про дворянство. На відміну від О.Б. Куракіна, М.Г. Рєпнін підтримував клопотання полтавського дворянства про зрівняння в правах малоросійських старшинських чинів із дворянськими рангами.

Неодноразово звертаючись із клопотаннями до уряду та імператора, військовий губернатор добре розумів особливості політичного та економічного життя ввірених територій та усвідомлював необхідність визнання прав українського шляхетства на державному рівні. Правове врегулювання статусу одного з найбільших прошарків населення органічно призвело б до вирішення як соціальних, так і економічних проблем. Герольдія почала працювати над вирішенням цієї проблеми, внаслідок чого частині українського шляхетства було надано дворянські права, а решта отримала певні економічні пільги [2, 86].

Для місцевого дворянства Лівобережної України питання мати власну друковану історію на 1820-ті роки стало надзвичайно важливим. Необхідно було довести, що малоросійська старшина має такі ж права на дворянство, а отже, і на чини, як і великоросійське. Щоб з'ясувати історичне підґрунтя таких домагань, М.Г. Репнін почав листуватися з місцевими шанувальниками старожитностей, зокрема з А.І. Чепною, який зібрав матеріали про малоросійську козацьку старшину і на прохання губернатора надав їх чиновнику канцелярії, майбутньому історичу Д.М. Бантиш-Каменському, автору першої книги «История Малой России». Вважається, що М.Г. Репнін підготував текст одного з розділів, присвяченого Берестецькій битві 1651 р., книга була видана за кошти М.Г. Репніна.

Вклад М.Г. Репніна у створенні навчальних закладів на території Малоросійського генерал-губернаторства досить суттєвий. Провінційна Полтава не мала жодного учбового закладу, який давав би можливість отримати добру освіту. Тому відкриття в Полтаві Інституту шляхетних панянок, кадетського корпусу, училища чистописців, духовного училища, школи садівництва надавали можливість отримати освіту, а для юнаків – продовжити свою кар'єру на державній службі, що водночас сприяло органічному входженню представників колишньої Гетьманщини в систему російської держави.

Для залучення дворян Малоросії на військову службу полтавський військовий генерал-губернатор князь Микола Григорович Репнін-Волконський реалізував ідею заснування у Полтаві кадетського корпусу – навчального закладу для дворянських дітей. Саме такий заклад давав можливість місцевому дворянству здобувати освіту, без якої годі було сподіватися на просування по службі та одержання нових чинів. Для молодих шляхтичів це було надзвичайно важливо, бо ще з минулого століття українців як «не дворян» не приймали в російській шляхетській кадетській корпус. М. Г. Репнін власноручно написав правила для його вихованців. Він розумів, що освічені українці докладатимуть більше зусиль до розбудови Російської імперії. Відкриття корпусу сприяло зростанню авторитету М.Г. Репніна серед малоросійського дворянства [1, 83].

Управління М.Г. Репніна відродило і продовжило українську традицію щодо відновлення прав і привілеїв, зокрема, шляхетства і козаків. Зусилля генерал-губернатора дали певні результати – частина колишньої козацької старшини отримала спадкові дворянські права і змогла отримати державні посади. Хоч українська еліта й втратила політичне лідерство, вона залишилася носієм державницьких традицій, що мали безперечний вплив на збереження і формування національної свідомості [2, 87].

Згідно «Плану військового виховання» затвердженого Олександром I у 1805 р. передбачалося відкриття 10 губернських училищ. Кадетський корпус у Полтаві зобов'язаний своїм існуванням саме малоросійському генерал-губернатору князю Н.Г. Репніну, по його піклуванню Полтава попала в цей список. В 1829 р. Репнін вніс на розсуд дворянського зібрання питання про створення в Полтаві кадетського корпусу. Це запропоноване було підтримано. У 1829 р. полтавський військовий генерал-губернатор князь Микола Григорович Репнін-Волконський оголосив про намір імператора Миколи I запровадити в Полтаві кадетський корпус. Дворянство Полтавської, Харківської, Чернігівської та Катеринославської губерній, зарахованих до корпусу, мало вносити власні кошти на додаток до урядового фінансування. Саме в цей час у масштабах країни створювалася цілісна система устрою кадетських корпусів і управління ними [3, 118].

Увага до військового виховання була істотно посилена за царювання Миколи I. За тридцять років (1825–1855 рр.) чисельність кадетських корпусів, метою яких було «юному російському дворянству дати приличное званію воспитание в том направлении, как ему быть должно, дабы, укоренив в воспитанниках сих правила благочестия и чистой нравственности и, обучив их всему, что в предопределенном для них военном звании необходимо нужно, сделать их способными с пользой и честью служить Государю и благосостояние всей жизни основывать на непоколебимой приверженности к Престолу», зросла з 5 до 23. Для того, щоб малолітні дворяни могли виховуватися для військової служби поблизу родин, передбачалося відкриття десяти корпусів у різних містах імперії, в тому числі й у Полтаві. Полтавський корпус мав задовольняти потреби дворянства Лівобережної України у військовій освіті. Кадетський корпус у Полтаві став першим в Україні.

У праці полтавського історика Василя Бучневича «Записки о Полтаве и ее памятниках», перше видання якої було здійснене в 1882 р. описано заснування корпусу: «27 сентября 1829 г. бывшим тогда Малороссийским военным генерал-губернатором князем Н.

Г. Репниным объявлено было Высочайшее предположение об учреждении в Полтаве кадетского корпуса. Дворянство Полтавской, Харьковской, Черниговской и Екатеринославской губерний приняло единодушное участие в составлении пожертвований, которые обеспечили бы постройку зданий для корпуса и будущее его содержание. 8 июня 1834 г. отпущено было из государственного казначейства на первоначальные работы 300 тысяч руб. асс. Здание корпуса было заложено 27 июня 1835 г., в день Полтавской победы, а 5 января 1836 г. Император Николай I-й Высочайше повелел: «Корпус сей именовать Петровским - Полтавским» [4, 303]. За свідченням полтавського старожила М. Білухи-Кохановського, вибір місця розташування будівлі корпусу належить Миколі I: під час відвідин Полтави він запримітив ділянку Круглої площі, на якій стояв будиночок «з декорацією» - хатинка з розмальованими зовнішніми стінами. «Этот домик настоль врезался в память государя, что, при утверждении плана, государь повелел построить корпус там, где «дом с декорацией» [5, 79].

Заснування військових навчальних закладів відбувалося за рахунок коштів військового міністерства та матеріальної участі місцевого дворянства. У 1838 р. число пожертвувань складало 281368 крб. сріблом. Це дало змогу приступити до будівництва приміщення корпусу. Для контролю за спорудженням приміщення Полтавського кадетського корпусу було створено спеціальну комісію. Головний будинок Полтавського кадетського корпусу зведено у 1835-1840 рр. в стилі пізнього класицизму під керівництвом архітектора М. І. Бонч-Бруевича. Аналіз архітектурних споруд, зокрема церковної частини, а також глибоке вивчення військових об'єктів того періоду дозволяють із високим ступенем вірогідності вважати автором проекту будівлі Кадетського корпусу видатного архітектора В. П. Стасова (що опосередковано підтверджується документами із архіву головного архітектора Полтави Л.С. Вайнгорта) [6, 15].

Кадетський корпус є найбільшою будівлею серед восьми будинків архітектурного комплексу Круглої площі, на якій впродовж 1804-1811 рр. було зведено сім адміністративних будівель (з них п'ять - за зразковими проектами російського зодчого А. Захарова). Проекти видатного архітектора А. Захарова тільки у Полтаві були з'єднані у цілісне органічне містобудівне утворення, репрезентуючи унікальний, композиційно завершений архітектурний ансамбль доби губернського класицизму. Формування архітектурного ансамблю тривало впродовж 1805-1840 рр. також і за кошти відомого мецената Семена Кочубея, який багато зробив для підвищення добробуту городян. Отримавши довіру з боку дворян, започаткував низку меценатської допомоги: 60000 руб. – на облаштування дворянського училища, замість якого на ці кошти у 1840 р. було засновано Полтавський кадетський корпус [7, 236].

Головний корпус будівлі - це унікальний пам'ятник архітектури середини ХІХ ст., зразок пізнього ампіру з розвинутою композицією та розкішним декором, що було нехарактерним для кадетських корпусів того періоду. Карниз у бокових частинах корпусу – унікальне явище, характерне тільки для полтавського кадетського корпусу, такого більше ніде немає. Побудована в найкращих традиціях губернського класицизму, з висоти будівля нагадує букву «Г». Будинок кадетського корпусу складається з одного головного корпусу в три поверхи та двох великих у два поверхи флігелів для служительських рот. Фасад, довжина якого 132 метри, доповнений портиком на вісім колон, трикутний фронтон вінчає портик. До центрального входу ведуть сходи та два прямих пандуси, які розташовані обабіч, вздовж фасаду. Всього на першому поверсі 46 кімнат, де знаходилися квартири чиновників, лазарет і кухня. На другому - 14 кімнат для гренадерських, мушкетних та неранжированих рот. На останньому поверсі – 21 кімната для другої мушкетної роти та бібліотеки. Важливу роль у створенні суворого монументального образу відігравав контраст червоних цегляних стін і побілених деталей.

В 40-х роках ХІХ ст. тодішня Олександрівська площа вперше була засаджена екзотичними деревами - пірамідальними тополями, завезеними із - за кордону. Сад носив назву Олександрійського – відповідно до тієї епохи, його розробив відомий садово-парковий архітектор Олександр Куракін, офіційно парк був відкритий у 1909 р. на честь святкування 200-річчя Полтавської битви, а в 1842 р. згідно «височайшого повеління» Олександрівський сад передано Полтавському кадетському корпусу. Довгий час він перебував у володінні кадетського корпусу, тому його називали Корпусним [5, 85].

6 грудня 1840 р. відбулося відкриття корпусу із загальним числом 400 вихованців. Його першим директором призначили генерал-майора В.Ф. Св'ятловського, який у своїй діяльності спирався на нові для того часу гуманні виховні ідеї. У своїх спогадах про перших

вихованців Полтавського кадетського корпусу М.О. Домонтович підкреслював, що вони вигідно вирізнялися серед своїх ровесників з інших закладів подібного типу тим, що «виросли серед селянського привілля, з міцним здоров'ям, яке вони наслідували від своїх батьків, що зберегли в собі достатній запас сил стародавніх богатирів України... «Малоросійські дворяни, на відміну від великоруських, були менш знатними і тому прагнули до зміцнення і підтримки чинами і службовим становищем своїх дітей» [8, 122].

Цей заклад давав можливість місцевому дворянству здобувати освіту, без якої неможливо було просуватися по службі та отримувати нові чини. На навчання приймалися хлопці віком 10-18 років. Корпус мав 7 класів з однорічним курсом навчання й поділявся на 4 роти: гренадерську, дві мушкетерські та неранжовану. Такий поділ тривав до 1856 р., до закінчення Кримської війни. У 1865 р. корпус реорганізовано в гімназію, а в 1882 р. знову відновлено як кадетський корпус. Після подій 1917 р. він, як і всі кадетські корпуси Російської імперії, отримав назву гімназії військового відомства, а за часів правління гетьмана Скоропадського в 1918 р. знову став кадетським корпусом, але вже Української Держави [9, 352]. Полтавський кадетський корпус за часів Російської імперії був найстарішим та найпрестижнішим кадетським навчальним закладом на теренах сучасної України.

Висновки. Уряд Російської імперії приділяв значну увагу підготовці військових кадрів, що було пов'язано з постійними війнами та необхідністю укріплення обороноздатності. Відкриття кадетських корпусів в Україні було спричинене зростанням потреб армії у кваліфікованих офіцерських кадрах, а також урядовими планами регіонально розширити мережу військових навчальних закладів. Українське дворянство мало забезпечити армійські частини Російської імперії, дислоковані на території українських губерній, надійним офіцерським складом, підтримуючим царат. Полтавський кадетський корпус мав задовольняти потреби у військовій освіті дворянства Лівобережної України. Кадетський корпус у Полтаві зобов'язаний своїм існуванням саме малоросійському генерал-губернатору князю М.Г. Репніну, по піклуванню якого місто попало в список 10 губернських учбових закладів згідно «Плану військового виховання» затвердженого Олександром I у 1805 р. Такий заклад давав можливість місцевому дворянству здобувати освіту для подальшого просування по службі та одержання нових чинів. Полтавський кадетський корпус за часів Російської імперії був першим та найпрестижнішим кадетським навчальним закладом в Україні. Актуальним залишається інтерес до досвіду, накопиченого кадетським корпусом у сфері військово-патріотичного та духовно-морального виховання підростаючого покоління.

Список використаної літератури

1. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
2. Конопка Н. Спроби відновлення прав і привілеїв українського шляхетства малоросійським генерал-губернатором М. Г. Репніним-Волконським / Н. Конопка. // Наукові записки. Історичні науки. – 2002. – №2. – С. 79–88.
3. Махінко А. І. З історії кадетських корпусів в Україні / А. І. Махінко. // Сторінки історії. – 2013. – №35. – С. 117–126.
4. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и её памятниках / В. Е. Бучневич. – Полтава: Типо-литограф. Губ. правл, 1902. – 449 с.
5. Кондель-Пермінова Н. Майбуття пам'ятки архітектури: Трансформація будівлі кадетського корпусу в Полтаві / Н. Кондель-Пермінова. // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – 2013. – №9. – С. 79–96.
6. Сидоренко В. Д. Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини / В. Д. Сидоренко, А. О. Пучков, В. О. Тузов. – Київ: Фенікс, 2014. – 320 с.
7. Шевченко Л. Віхи розвитку полтавської садиби Семена Кочубея / Л. Шевченко // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. - 2013. – №5. - С. 235-241.
8. Ткачук А. П. Кадетські корпуси на Україні: основні етапи діяльності / А. П. Ткачук // Військово-науковий вісник. - 2010. - № 14. - С. 120-130.
9. Коміренко Ю.А. Моральне виховання в кадетських корпусах Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. у контексті формування військової педагогіки як нової науково-практичної галузі / Ю. А. Коміренко // Педагогічний дискурс. – 2013. №15. - С. 349–355.
10. Домонтович М. А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования / М. А. Домонтович // Исторический вестник. – 1890. – №11. – С. 444–476.

References

1. Shandra, V. S. (2005). *Governor General in Ukraine: XIX – the beginning of XX century*. Kyiv: Institute of History of Ukraine (in Ukr)
2. Konopka, N. (2002). Attempts to restore the rights and privileges of Ukrainian nobility by the Malorosiys Governor-General M. H. Repnin-Volkonsky. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky (Scientific notes. Historical*

- sciences), 2, 79-88, Kyiv (in Ukr)
3. Makhin'ko, A. I. (2013). From the History of Cadet Corps in Ukraine. *Storinky istoriyi (History pages)*. 35, 117-126, Kyiv (in Ukr)
 4. Buchnevich, V. E. (1902). *Notes on Poltava and its monuments*. Poltava: Topographic government (in Ukr)
 5. Condel-Perminova, N. (2013). Future of architectural monuments: Transformation of the building of the cadet corps in Poltava. *Suchasni problemy doslidzhennya, restavratsiyi ta zberezhenntya kulturnoyi spadshchyny (Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage)*, 9, 79-96, Kyiv (in Ukr)
 6. Sidorenko, V. D., Puchkov, A. O., Tuzov V. O. (2014). *Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage*. Kyiv: Phoenix (in Ukr)
 7. Shevchenko, L. (2013). The Milestones of the Development of the Poltava Manor Semen Kochubey. *Aktualni problemy mystetskoyi praktyky i mystetstvoznavchoyi nauky (Actual Problems of Art Practice and Art Study Scienc)*, 5, 235-241 (in Ukr)
 8. Tkachuk, A. P. (2010). Cadet Corps in Ukraine: Main Stages of Activity. *Viyskovo-naukovyy visnyk (Military Scientific Bulletin)*, 14, 120-130 (in Ukr)
 9. Komerenko, Y. A. (2013). Moral education in the cadet buildings of the Dnieper Ukraine of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in the context of the formation of military pedagogy as a new scientific and practical branch. *Pedahohichnyy dyskurs (Pedagogical discourse)*, 15, 349-355 (in Ukr)
 10. Domontovich, M. A. (1890) Poltava Cadet Corps in the First Years Existence. *Istoricheskiy vestnik (Historical source)*, 11, 444-476 (in Ukr)

SAFONOV Stanislav, PhD student Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: babak0976@gmail.com

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE POLTAVA CADET CORPS

Abstract. Introduction. *Revival of the interest of society in the problem of studying the history of military educational institutions and analysis of historical experience of military training.*

Purpose. *The disclosure of the creation of the Poltava Cadet Corps as the first military educational institution in Ukraine.*

Results. *Cadet corps in Ukraine appear in the 1930's. Their discovery was caused by the growing needs of the army in skilled officers as well as by government plans to expand the network of military educational institutions regionally. To attract the nobles of Malorosia to military service Poltava military general governor Repnin realized the idea of founding a cadet corps-educational institution for noble children in Poltava. The corps was opened on December 6, 1840. The building of the building was built in the best traditions of provincial classicism. This institution gave the local nobility the opportunity to acquire education, without which it was impossible to move in the service and receive new ranks.*

Conclusions. *The Russian Empire paid considerable attention to the training of military personnel, which was associated with constant wars and the need to strengthen the defense capability. Poltava Cadet Corps during the Russian Empire was the first and most prestigious cadet school in Ukraine. An interesting interest remains in the experience gained by the Cadet Corps in the field of military-patriotic and spiritual and moral education of youth.*

Key words: *Poltava, military educational institution, cadet corps, cadet, nobility.*

Одержано редакцією 7.11.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 930.1/2:378(477)

ЛЕВИЦЬКА Надія Миколаївна,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
Національного університету харчових
технологій, e-mail: nadejda_ist@ukr.net,
БЕРЕГОВИЙ Сергій Ігоревич,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Національного університету харчових
технологій, e-mail: sergberegovoi@ukr.net

ВИКЛАДАЧІ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ – ЖЕРТВИ РЕПРЕСІЙ 30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

На основі державних та університетського архівів, спогадів ветеранів НУХТ систематизовано матеріал про викладачів та керівників університету, що стояли біля його витоків (1920–1930 рр.) та зазнали репресій в роки сталінського терору. Біографії та трагічні долі профе-

сорсько-викладацького складу університету подані в контексті епохи масових репресій проти української освіти та науки з боку радянської шовіністично-імперської системи.

Ключові слова: освітяни, науковці, українська інтелігенція, українізація, репресії, професура НУХТ (КТІХП).

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу, аж до кінця радянської доби, імена репресованих були практично невідомі широкому загалу, навіть членам кафедр університету, де працювали, або які очолювали ці люди. Останніми роками на кафедрах і факультетах НУХТ ведеться копітка робота по поверненню історичної пам'яті. На зустрічах із ветеранами, наукових конференціях, на сторінках університетської газети «Промінь» зазвучали забуті імена, вивчається їх доробок, йдеться про вшанування пам'яті, присвоєння іменних стипендій тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблематику активно досліджували і продовжують досліджувати вітчизняні та зарубіжні науковці. Вони переконані, що потреба у ретельному науковому дослідженні та аналізі причин репресій у освітній та науковій галузі, власне виявлення основних фігурантів сталінського терору є надзвичайно важливим нашим обов'язком перед вшануванням пам'яті наших колег та передачі інформації про них майбутнім поколінням. До цієї проблеми зверталися у загальному контексті наступні науковці: Н. Вірченко, Т. Демченко, Н. Климович, Г. Костюк, М. Кратко, С. Кульчицький, І. Курас, М. Мартиненко тощо. Науковці вивчали лише певні аспекти актуальної проблематики. Проте, малодослідженими залишаються питання загальної цілісної картини епохи сталінського терору в НУХТ і вивчення питання по конкретних маловідомих справах й особистостях.

Мета статті – дослідити та проаналізувати матеріал про відомих науковців і викладачів університету, які стали жертвами сталінського терору. На основі архівних джерел вивчити та донести до широкого загалу інформацію про трагічні долі професорсько-викладацького складу університету в контексті суперечливої, героїчно-трагічної епохи (адже КТІХП став флагманом освіти в харчовій галузі саме в 1930-ті роки, з його стін вийшли тисячі студентів, багато видатних вчених). Розкрити механізм терору, жертвами якого стали не лише звинувачені викладачі університету, а й ті, хто під тиском змушений був неправдиво свідчити проти своїх колег. Вивчення уроків історії на прикладі власного вишу мусить стати прикладом для молоді у період розбудови нової європейської держави.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалося, саме у 1930-і роки, опломінені полум'ям репресій, Київський технологічний інститут харчової промисловості (КТІХП) став одним із найпотужніших вищих навчальних закладів країни, флагманом підготовки інженерних кадрів для харчової промисловості СРСР. Стрімке зростання його контингентів обумовлювалося політикою економічного стрибка, воєнно-комуністичного штурму, розпочатого індустріалізацією та продовженого колективізацією.

Якщо у 1930 р. в Інституті навчалася 450 студентів, у 1931 р. – 824, то 1937–1938 рр. – уже майже дві тисячі. За п'ять років (1932–1937 рр.) Інститутом було підготовлено та випущено 1200 інженерів-технологів, економістів і механіків для харчової промисловості. Переважну більшість студентів у суспільстві пролетарської диктатури становила робітничо-селянська молодь, частина якої потрапляла на навчання за рознарядкою партійних і державних органів (комуністи, члени профспілок, комсомольці, демобілізовані з лав Червоної армії). Їх називали «парттисячниками». Крім того з 20-х років у СРСР при галузевих вищих навчальних закладах для підготовки до вступу і навчання молоді, яка не мала відповідної освіти, були створені так звані робітничі факультети, на які зараховувалися робітники та селяни віком від 16 років – за направленням підприємств та радянських установ.

З моменту заснування Інститут мав у своєму розпорядженні достатньо фахові науково-педагогічні кадри. Частина професорсько-викладацького складу прийшла з навчальних закладів, на базі яких було створено інститут, решту провідних спеціалістів було запрошено на викладацьку роботу безпосередньо з виробництва. Сталінський режим не дуже довіряв старим фахівцям, що керувалися здоровим глуздом і не могли беззастережно підтримати економічно необґрунтовані, авантюрні проекти. Зробивши їх за допомогою сфабрикованих ДПУ процесів заляканими виконавцями волі верхів, партійно-державне керівництво взяло курс на підготовку спеціалістів із робітничо-селянського середовища. Тенденція різкої зміни співвідношення між старими і новими фахівцями в бік останніх

була характерною і для КТІХП з середини 1930-х рр. Саме тоді в інституті провідною стала опора на підготовку власних науково-педагогічних працівників. У 1935 р. КТІХП отримав право присуджувати наукові ступені доктора та кандидата технічних наук.

Протягом 1930-х років у зовсім новому навчальному закладі, яким був КТІХП, склався, без перебільшення, унікальний колектив викладачів і науковців, який за рівнем не поступався найстарішим і найавторитетнішим вишам країни. Тут працювали вчені з світовими іменами: математик М. П. Кравчук, демограф і статистик М. В. Птуха, фізик Г. Г. Де-Метц, електротехнік О. К. Котельников, плеяда професорів-фундаторів напрямків харчової науки та техніки О. О. Кіров, П. В. Головін, Й. І. Чорнобильський, І. Ф. Зелікман. А. А. Фукс., М. А. Кондак, М. А. Кічигін, А. А. Наумов, М. А. Гейштовт, М. І. Нахманович, близько п'ятидесяти кандидатів наук, доцентів. Переважна більшість вчених наприкінці 1930-х рр. були вихованцями КТІХП [1, 12].

З історією університету 1930-х років тісно пов'язані імена двох видатних вчених-математиків М. П. Кравчука та В. І. Можара. Обох їх можна цілком справедливо вважати фундаторами кафедри вищої математики Київського інституту цукрової промисловості (КІЦП) з перших днів її заснування у 1930 році. Ці імена, нажаль, понад півстоліття не згадувалися в стінах університету, навіть більшість викладачів кафедри математики майже нічого не знали про цих обдарованих, мужніх і чесних людей.

Михайло Пилипович Кравчук (1892–1942 рр.) у 1930–1937 рр. працював у КТІХП, читаючи лекції студентам, надавав усіляку допомогу в створенні кафедри математики В. І. Можару – одному із найталановитіших своїх учнів. Спільно вони написали багато методичної літератури, у тому числі підручники та посібники. Сьогодні про життя та діяльність академіка М. Кравчука зібрано значний матеріал, опублікована слідча справа в сотні сторінок, яка дає можливість зрозуміти трагедію людини у контексті страшної епохи. Проведено декілька Міжнародних наукових конференцій присвячених пам'яті М. Кравчука, видані об'ємні наукові праці, у НТТУ КПІ відкрито аудиторію імені М. Кравчука, засновано стипендії його імені для кращих студентів, постав пам'ятник, на постаменті якого викарбувані слова вченого: «Моя любов – Україна і математика» [2, 266].

У контексті теми привертає увагу, насамперед, особа М. Кравчука – патріота України, інтелігента, вчителя та наставника молоді. Його наукова, педагогічна та громадська діяльність з 1918 р. пов'язана з Києвом. Він викладав математичні дисципліни у новостворених першій та другій українських гімназіях, Українському народному університеті, був членом Українського наукового товариства, фізико-математичного товариства при Київському університеті, співробітником створеної 1918 р. Української академії наук, з початку 20-х рр. – членом комісії математичної термінології при Інституті наукової мови УАН, викладав різні курси математики у вищих навчальних закладах Києва (університеті, електротехнічній школі, політехнічному, архітектурному, ветеринарно-зоотехнічному та сільськогосподарському інститутах). Лекції вченого відзначалися великим багатством і глибиною змісту, чіткістю та ясністю, особливою витонченістю викладу, водночас великим умінням найскладніші математичні положення викласти просто й зрозуміло. На його лекціях ніколи не було вільного місця, слухати їх приходили також біологи, хіміки, філософи, філологи, співробітники кафедр.

У важкі часи економічної розрухи й суспільно-політичного хаосу на межі 1920-х років М. Кравчук з дружиною виїздить до села, працює викладачем і директором сільської школи. У с. Саварці на Богуславщині під дбайливою опікою талановитого педагога розпочався для простого сільського хлопця Архипа Люльки шлях до великих знань та відкриттів; минуть роки і Архип Михайлович Люлька (1908–1984 рр.) стане відомим українським вченим, генеральним конструктором авіаційних двигунів, творцем першого в світі двоконтурного турбореактивного двигуна. Багато років А. Люлька житиме й працюватиме у Москві, але як рідна мова завжди залишатиметься в шані у його родині, так і добре ім'я свого вчителя. У московському помешканні А. Люльки висіло два портрети: Тараса Шевченка і Михайла Кравчука.

І майбутньому будівничому космічних кораблів Сергію Корольову (1907–1966 рр.) саме М. Кравчук став у пригоді – допомігши тоді ще молодому одеському робітникові, подолати бюрократичні перешкоди й вступити до Київського політехнічного інституту, в якому згодом Сергій Корольов слухав лекції М. Кравчука.

29 червня 1929 р. М. Кравчука було обрано дійсним членом Всеукраїнської Академії наук. У характеристиках, поданих колегами і друзями-академіками до обрання, підкреслювалось, що М. Кравчук є засновником української математичної школи і термінології. Хто знав, що невдовзі ці рядки будуть інкриміновані вченому як найстрашніший в СРСР злочин – націоналізм.

М. Кравчука запросили до безпосередньої роботи у ВУАН, де він очолив комісію математичної статистики, обіймав посаду Вченого секретаря Президії академії, завідував відділом математичної статистики Інституту математики ВУАН. Одночасно він був членом управи Київського інституту народної освіти, деканом факультету професійної освіти, активним громадським діячем – членом секції наукових працівників міської Ради, організатором першої в Україні математичної олімпіади школярів (1935 р.) [3].

Не лише змістовними але й цікавими були зустрічі вченого зі студентами. Часто вони проходили у формі бесіди. У 20-ті роки не раз у студентському клубі за столом можна було побачити славетне тріо – академік-сходознавець Агатангел Кримський, поет і літературознавець Микола Зеров та математик Михайло Кравчук. Зала клубу була завжди переповнена та схвильована. І це не дивно, адже молодь спілкувалась зі справжньою інтелектуальною елітою, людьми блискучої ерудиції, знавцями іноземних мов і, головне, людьми просякнутими духом українства.

Але часи змінювалися. У 1929 р. М. Кравчукові, щойно обраному академікові, пропонують роль «громадського обвинувача» на процесі СВУ, що почався, символічно, 9 березня 1930 р. у Харкові. Пославшись на хворобу, він відмовився від цієї ганебної ролі, що буде пізніше неодноразово згадуватися під час слідства та суду над вченим.

Для М. Кравчука тяжкі часи випробувань настали у 1937 р. З'явилися погромні статті проти нього в республіканській пресі, влаштовувались ганебні судилища у стінах Інституту математики, університету, Політехнічного інституту, напевне, і в стінах КТІХП. Цей ритуал передбачав виступи співпрацівників, учнів, аспірантів і студентів зі словами належного «гнівного осуду». Небагатьом вистачило громадянської мужності не ганьбити свого вчителя, а стати на його захист.

21 лютого 1938 р. М. Кравчука заарештували. Інкримінували йому стандартний набір контрреволюційних стереотипів: націоналіст, шпигун. 23 вересня 1938 р. М. Кравчука засудили на 20 років тюремного ув'язнення. Найприкріше читати ті протоколи судової справи, де заслужені вчені, колишні колеги, що залишалися на волі, підіграючи слідству, доводили, навіть з математичними формулами, що М. Кравчук зовсім не видатний математик, а результати його досліджень мають вторинний характер. Знаючи ту епоху, не варто називати імена. Натомість слід навести уривок лише одного листа до слідчих органів (мовою оригіналу): «М. Ф. Кравчук – один из крупнейших математиков СССР, автор многочисленных работ, человек колоссальной работоспособности, проводивший огромную работу в деле научной и методической подготовки кадров молодых ученых и учителей и принимавший активное участие в общественной жизни. Я убежден, что осуждение Кравчука является судебной ошибкой, основанной на клеветнических заявлениях лиц завидовавших Кравчуку и стремящихся устранить человека, в котором они видели конкурента. Профессор А. Смогоржевский 10.02.1940» [4].

Олександр Степанович Смогоржевський (1896–1969 рр.) працював у Київському політехнічному інституті з жовтня 1930 р. до кінця життя. На посаду асистента кафедри вищої математики хіміко-технологічного інституту (одного з базових інститутів при створенні КТІХП) його запросив тодішній завідувач М. Кравчук. У 1938 р. на самому початку своєї блискучої, в наступному, кар'єри, молодий вчений у жодному разі не зрадив свого вчителя, відмовлявся брати участь у будь яких акціях осуду. Така позиція вимагала, на той час, надзвичайної мужності та навіть з острахом і подивом сприймалася оточенням.

9 березня 1942 р. М. Кравчука не стало, політична реабілітація відбулася у 1956 р. але формально, ім'я М. Кравчука й далі замовчувалося довгі роки. Лише перед 75-річчям від дня його народження почали з'являтися публікації про нього. 20 березня 1992 р. Загальними зборами АН України вчений був поновлений у складі дійсних членів Академії наук України [2, 267].

Учень М. Кравчука – Володимир Іванович Можар народився 6.07.1901 р. у с. Березівка Коростишівського району на Житомирщині у селянській заможній українській родині.

Тут він закінчив сільську церковно-приходську школу, а середню освіту здобув у м. Житомирі, де отримав глибокі та фундаментальні знання з усіх предметів, а особливо добре вивчав іноземні мови. У 1925 р. по закінченні Житомирського педагогічного інституту отримав спеціальну математичну підготовку в Київському інституті народної освіти. У період 1927–1930 рр. В. Можар проходив аспірантський стаж на науково-дослідній кафедрі математики ВУАН під керівництвом М. Кравчука та М. Крилова. Маючи високу професійну математичну підготовку та досвід педагогічної роботи він став організатором кафедри математики КІЦП. Паралельно з методичною роботою та фундаментальними дослідженнями завдань математичної фізики кафедра плідно співпрацювала із спеціалістами в галузі харчових технологій, про що свідчить праця В. Можара та О. Куриленка «До питання про швидкість кристалізації цукрози при випаровуванні за сталої температури» (Збірник наукових праць КХТІХП, Київ – 1935 р.). На кафедрі була розроблена чітка концепція і детальна програма науково-дослідної роботи зі студентами, яка ефективно втілювалася в повсякденну педагогічну практику. У викладацькій практиці та виховній роботі В. І. Можар застерігав від примітивування науки, емпіризму, догматичності що на його переконання знижують науково-педагогічний авторитет вищої школи, зводять її на рівень середньої школи. Він звертав увагу молодих дослідників на потребу вивчення іноземних мов уже в наукових студентських гуртках, рекомендував читати закордонні журнали та підручники, готуватися до подальшої наукової діяльності в аспірантурі.

У 1934–1935 рр. колектив кафедри підготував курс вищої математики для технологічних інститутів у двох томах, прийнятий до друку у видавництві ВУАН. Але тоді в Україні почалася активна та жорстока битва імперської машини з «українським націоналізмом» і вихід у світ цього курсу було припинено. Така ж доля, на жаль, чекала другу та третю частини посібника М. Кравчука та співавторів. Критика написаних «націоналістичних» посібників із різних сторін була смертельно нищівною.

З надзвичайно великою теплотою, вдячністю та щирістю згадував В. І. Можар проф. О. А. Герасименка, якому той, у певний час, читав лекції з математики «чистою, добірною українською мовою». Усі відзначають, що вчений був неперевершеним лектором і талановитим педагогом, чуйним, добрим до людей, користувався великою повагою та шаною серед колег і студентів за свою чесність, відданість справі. Всебічно обдарований і високоосвічений в різних галузях науки та культури, проф. В. І. Можар, без сумніву, належав до інтелектуальної творчої еліти українського народу. За свідченнями рідних, він вільно володів декількома іноземними мовами і на міжнародних конференціях в Англії, Німеччині, Франції доповідав і спілкувався з колегами мовою господарів.

Результативна наукова, методична та педагогічна діяльність В. І. Можара не залишилася без уваги і йому (у 34 роки) за сукупністю наукових праць (без захисту дисертації) 17.11.1935 р. було присуджено науковий ступінь кандидата фізико-математичних наук і присвоєно вчене звання професора по кафедрі математики. В. І. Можар продовжував плідно працювати над докторською дисертацією і, за свідченням рідних, наприкінці квітня 1937 р. поїхав до Москви, щоб доповісти кінцеві результати докторської роботи на науковому семінарі Інституту математики. Але саме у цей час розпочалася нова хвиля репресій і боротьби тоталітарної системи з так званим «буржуазним націоналізмом». Не оминула вона й математиків.

27 квітня 1937 р. у Москві органи НКВС заарештували В. І. Можара, як «активного учасника української націонал-фашистської терористичної організації». Під конвоєм науковця доправили до Києва, де було проведено обшук у його квартирі. Окрім «націоналістичної» математичної літератури, під час обшуку були знайдені також книги М. Хвильового, В. Винниченка, «Листи на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманова тощо. У слідчій справі академіка М. Кравчука неодноразово згадується ім'я В. Можара, як «зятятого націоналіста», «людини явно антирадянської». На допитах, які тривали понад 5 місяців, слідство звинувачувало В. Можара в націонал-фашизмі, приналежності до терористичної організації, зв'язках з М. Кравчуком, на якого пропонували написати донос, закидали навіть нібито хиби в методиці викладання та виховання молоді.

Протокол допиту від 19.06.1937 р. дає розуміння суті справи та поведінки підсудного, де (мовою оригіналу): «ВОПРОС: Обвиняемый Можар. вы обвиняетесь в принадлежности к национал-фашистской подпольной организации. Признаете себя виновным?»

ОТВЕТ: Категорически это отрицаю.

ВОПРОС: Каковы ваши политические убеждения?

ОТВЕТ: Я разделяю программу коммунистической партии.

ВОПРОС: Вы даёте ложные показания, так как следствие располагает проверенными уликовыми данными, говорящими о том, что ваши политические взгляды были враждебны компартии и соввласти. Следствие предлагает вам давать правдивые показания.

ОТВЕТ: Системы враждебных взглядов у меня не было, но иногда возникали сомнения и неудовлетворение, по которым я делал критические замечания в части отдельных вопросов политики партии в их практическом осуществлении.

ВОПРОС: В чём конкретно это выражалось?

ОТВЕТ: Я считал, что в пищевом институте им. Микояна, где я работал, украинизация проводится недостаточно. Темпы коллективизации мне казались преувеличенными. В других вопросах у меня несогласий не было.

ВОПРОС: Вы вновь не откровенны со следствием. Я в последний раз настаиваю на даче откровенных показаний о своих политических убеждениях и принадлежности к враждебным соввласти и компартии политическим течениям.

ОТВЕТ: О своих политических убеждениях я больше ничего показать не могу, к враждебным соввласти и компартии политическим течениям я не принадлежал.

ВОПРОС: Вы были организатором «Просвиты»?

ОТВЕТ: В 1917–18 гг. я был организатором «Просвиты» в средних школах в Житомире.

ВОПРОС: Вы входили в партию боротьбистов?

ОТВЕТ: Да, я являлся с осени 1919 г. членом партии боротьбистов в городе Житомире и в начале 1920 года перешел в КП(б)У.

ВОПРОС: Ваш ответ не соответствует действительности, так как в 1921 году вы были исключены из партии как двурушник, вошедший в партию с враждебной целью.

ОТВЕТ: Я действительно был исключен из партии большевиков, но не как двурушник. Меня исключили из партии со следующей формулировкой: «исключить как интеллигента, не вполне усвоившего оргпринципы партии».

ВОПРОС: Вы являетесь учеником известного националиста Кравчука?

ОТВЕТ: Учеником Кравчука я был, но своих националистических взглядов он мне не высказывал.

ВОПРОС: Участь в институте народного образования в Киеве и Житомире, с кем из националистов вы были связаны?

ОТВЕТ: С националистами я связи не имел.

ВОПРОС: Вообще никогда не имели?

ОТВЕТ: С националистами связан я не был. Хотя среди моих знакомых были лица, не вполне удовлетворенные осуществлением национальной политики партии на Украине» [5, 45–48].

Мужня поведінка на слідстві та під час суду не залишили В. І. Можару шансів на життя, яке обірвалося на тридцять сьомому році. Нинішній завідувач кафедри математики НУХТ професор М. А. Мартиненко, якому вдалося розшукати в архівах СБУ справу В. Можара, вважає що навіть з погляду сьогоднішнього дня важко знайти в історії кафедри семирічний період, який був би більш плідний в галузі науково-методичних досліджень, ніж 1930–1936 рр., коли керівником кафедри був В. І. Можар.

У 1930-х рр. провідною в інституті була кафедра цукристих речовин, якою керував І. А. Кухаренко – доктор технічних наук, професор, засновник українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості, перший декан факультету цукрового виробництва КТІХП. Саме на цій кафедрі професором П. В. Головіним був підготовлений перший підручник з технології цукрового виробництва для вищих навчальних закладів, а професор І. А. Кухаренко разом з доцентами І. М. Литваком і К. Д. Журю створювали програми та навчально-методичні посібники з технології цукробурякового, рафінадного та крохмале-патокового виробництв і методичні вказівки з організації та керівництва виробничою практикою студентів. Доля Івана Антоновича Кухаренка (1880–1938 рр.) також склалася трагічно. Усе життя цього видатного вченого було пов'язане з промисловістю і наукою цукроваріння. Трудовий шлях розпочав робітником на Ходорівському цукровому заводі, середню освіту здобув у Смілянських технічних класах. Працюючи на різних цукрових підприємствах підвищував кваліфікацію, став інженером-технологом екстерном склавши

іспити в Петроградському технологічному інституті у 1918 р. У буремні роки революції та повоєнні 1920-ті Іван Антонович вдосконалював досвід на адміністративних, господарських і наукових посадах. Він став одним із найавторитетніших цукроварів країни. Його праця «Супутник варника цукру» (1928 р.) стала настільною для виробників і науковців СРСР та України, мала багато перевидань, зокрема за кордоном. Науковець став фундатором Українського НДІ цукрової промисловості (УНДЦП), прагнув перетворити його у головний осередок цукрової науки СРСР. Ним була створена наукова школа українських цукроварів, підготовлені десятки учнів, які брали активну участь у міжнародних наукових конференціях, поширювали видання журналу «Наукові записки», який мав міжнародний авторитет. Втім, керівні органи СРСР вимагали, щоб науковий центр цукрової промисловості знаходився тільки в Москві, а УНДЦП був його філією. Врешті у 1927 р. так і сталося, а вже у 1932 р. УНДЦП був поділений на дві частини, одна з яких підпорядковувалася центру. В умовах загострення боротьби з так званим «буржуазним націоналізмом» змагатися з центром стало зовсім неможливо.

Професор І. А. Кухаренко перейшов на роботу до Київського технологічного інституту цукрової промисловості на вакантну посаду завідувача кафедри технології цукристих речовин, одночасно він став деканом технологічного факультету. Разом із І. А. Кухаренком на викладацьку роботу перейшли й співробітники УНДЦП, його учні та колеги по науковій роботі: І. Б. Мінц, І. Ф. Зелікман, М. І. Нахманович, Г. С. Бенін, Б. Є. Красильщиков. Уже тоді вони були провідними науковцями і спеціалістами цукрової промисловості.

1936 р., у зв'язку з п'ятиріччям інституту, професор І. А. Кухаренко був нагороджений орденом «Знак Пошани». Проте через рік 3 жовтня 1937 р. його, як і багатьох інших представників української інтелігенції, було заарештовано й звинувачено у націоналізмі та диверсійній діяльності на користь іноземних держав. І. А. Кухаренко не визнав інкримінованої йому провини, однак був засуджений військовим судом до розстрілу, і 26 лютого 1938 р. його життя обірвалося. Аж у 1960 р. справу професора І. А. Кухаренка було переглянуто і він був посмертно реабілітований [6].

Характерною для сталінської епохи стала доля директора КТХП Ф. К. Стефанського (1933–1937 рр.). Учасник громадянської війни, нагороджений орденом Червоного прапора, він відіграв важливу роль у розбудові інституту, яка тривала до 1936 р. У 1937 р. його направили на роботу в Облхарчопром, а в січні 1938 р. заарештували нібито за участь в антирадянській троцькістській терористичній організації та шпигунській діяльності на користь Польщі. Слідча справа Ф. Стефанського, знайдена в архівах СБУ, вражає абсурдністю та безпідставністю звинувачень, серед яких підготовка замахів на керівників партії і уряду СРСР, руйнування фінансового господарства інституту, який він очолював, «засмічення» інституту ворожими елементами. У вересні цього ж року Фадея Клементійовича розстріляли. Загубилися і сліди його родини – дружини та дочки, якій на час арешту батька виповнилося чотирнадцять років. Реабілітували відомого науковця лише 19 лютого 1992 р.

Серед жертв сталінських репресій був і професор Олександр Георгійович Архипович (1878–1938 рр.) – відомий вчений у галузі фізико-хімічних та колоїдно-хімічних процесів цукрового виробництва, доктор хімічних наук. Саме йому належать перші роботи щодо застосування електрохімічних процесів для очищення соку у виробництві цукру. Науковець був засновником кафедри фізичної та колоїдної хімії, очолював її протягом 1930–1934 рр., працював також у центральному науково-дослідному інституті цукрової промисловості. Професор О. Архипович закінчив фізико-математичний факультет київського університету св. Володимира (1908 р.), був автором 83 наукових праць, двох підручників, кількох монографій. У 1938 р. його заарештували в Астрахані, звинуватили в контрреволюційній діяльності. Він помер у тюремній лікарні до суду. Син Олександра Георгійовича – Михайло Олександрович Архипович, учасник Другої світової війни, кавалер багатьох бойових орденів і медалей, у повоєнний час став відомим вченим і викладачем, професором КТХП, деканом факультету ТЦР [1, 119–120].

Висновки. Отже, можна стверджувати, що незважаючи на досить бурхливі темпи розвитку економіки, значні цифрові показники зростання вищих навчальних закладів та їх контингентів, внаслідок масових репресій 1930-х рр. по інтелігенції, освітянах та науковцях було завдано нищівного удару. Жертвами тоталітарної системи у 30-ті роки стали тисячі науковців, викладачів, учителів. І без сумніву, що підтверджується багатьма документами та спогадами

свідків, репресіям піддавалася насамперед українська інтелігенція, люди, що виявляли хоча б найменший спротив тоталітарному великодержавному комуно-шовінізму.

Внаслідок репресій була порушена інтелектуальна й моральна спадковість нової та старої інтелігенції. Властиві освітянам і науковцям ще з дореволюційних часів демократизм, критичний дух, творче начало, гуманізм, жертівність та милосердя, благородство в нових умовах не мали підґрунтя для розвитку. Адміністративно-командна система при підготовці кадрів орієнтувалася не стільки на творчу особистість, скільки на слухняного виконавця, що не виявляє сумніву в мудрості вождів, та справедливості комуністичної теорії та практики. У таких обставинах, нажаль, не поодинокими були приклади безпринципності, лже-свідчень, наклепницьких заяв на колеґ тощо. Ті хто прагнув зберегти свої політичні переконання та моральні принципи, викликали підозру, часто ставали жертвами репресій, втрачали волю й життя. Знаючи сьогодні про непрості випробовування, що випали на долю викладачів НУХТ, які в роки жорстокого сталінського терору зуміли зберегти людську та національну гідність, професійну порядність, ми мусимо схилити голови перед їх подвигом, назавжди закарбувати ці імена в пам'яті нащадків та історії університету.

Список використаної літератури

1. Український державний університет харчових технологій. 1930–2000. Історичний нарис. – Київ: УДУХТ, 2000. – 150 с.
2. Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк ; Ред. кол.: В.В. Скопенко, О.В. Третяк, Л.В. Губерський, О.К. Закусило, В.І. Андрейцев, В.Ф. Колесник, В.В. Різун та ін.]. - Київ : Світ Успіху, 2005. - С. 266-267.
3. Вірченко Н. Титан математики. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Virchenko_2.htm
4. Смогоржевський О.С. До 115-річчя від дня народження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kpi.ua/smogorzhevsky-qQopVI7M.dpuf>.
5. Голгофа академіка Кравчука. Зібр. документів. – Луцьк, 2011. - Упор. М. Кратко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mathsociety/kiev.ua/Kravchuk.pdf> - 306 с.
6. Архів Національного університету харчових технологій.

References

1. *Ukrainian State University of Food Technologies. 1930-2000*. Historical essay (2000). Kyiv: DUKhT (in Ukr)
2. *Kyiv National Taras Shevchenko University: Unforgettable figures* (2005). In V.V. Skopenko, O.V. Tretiak, L.V. Huberskyi (Ed). Kyiv : Svit Uspikhu, 266-267 (in Ukr)
3. Virchenko, N. *Titan mathematics* [Electronic resource.]. - Access: http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Virchenko_2.htm/ (in Ukr.)
4. Smohorzhevskyy, O.S. *115 anniversary of the birth* [Electronic resource.]. - Access: <http://kpi.ua/smogorzhevsky-qQopVI7M.dpuf>. (in Ukr.)
5. *Calvary Academician Kravchuk* Coll. documents Lutsk-2011. The emphasis. Briefly AM. [Electronic resource]. - Mode Access.-[Www.mathsociety.kiev.ua/Kravchuk.pdf](http://www.mathsociety.kiev.ua/Kravchuk.pdf) (in Ukr.)
6. Archive of the National University of Food Technologies.

LEVITSKA Nadiya, head of the Department of Humanitarian disciplines National University of Food Technologies,

e-mail: nadejda_ist@ukr.net,

BEREGOVYI Sergii, Associate Professor of the Department of Humanitarian disciplines National University of Food Technologies,

e-mail: sergberegovoi@ukr.net

PROFESSORS OF THE NATIONAL UNIVERSITY OF FOOD TECHNOLOGIES – VICTIMS OF REPRESSIONS IN 30-IES OF XX CENTURY

Abstract. Introduction. For a long time, until the end of the Soviet era, repressed names were virtually unknown to the public, even members of the departments of the university, where they worked, or what led these people.

The purpose of the article – summarize material about famous scientists and university professors who were victims of Stalin's terror. It is important to follow the tragic fate of people in the context of the controversial era – outside heroic and victorious (after KTIHP became leader of education in the food industry is in 1930, with its walls were thousands of students, many eminent scientists), but hidden horrible and infamous. At least in part it is necessary to reveal the mechanism of terror, whose victims were not only victims, but also those who are afraid and under pressure of fear was forced to adapt or perjure. Erasing gaps and learning the lessons of history should be an example and a lesson for young people during the building of a new European country.

Results .Ukraine in the First Five-Year Plan (1928–1932) was the main testing ground Stalinist

policies. Against the backdrop of collapse of the new economic policy of industrialization and collectivization, became frantic pace could not be brought the question, so to speak, the political and cultural component communist era military assault. Ukrainization policy that was in the realm of the NEP are also not happy with the Communists. I must admit that despite all its positive consequences of this political campaign served Bolsheviks mostly pragmatic goals - to form the Soviet Republic, an integral part of the USSR. Education and training were transferred exclusively to communist rails, literature and the press largely promoted internationalism and communism. Despite the efforts of the authorities ukrainization difficult to fit into the framework of communist doctrine contrary became the foundation for further development of Ukrainian national revival of the 20's. Because its field selflessly and sincerely worked not only prominent figures of culture, but also thousands of teachers, students, teachers, agronomists doctors, scientists. In Ukraine, unlike other republics of the Union, which also carried out activities indigenization, they have not turned into an artificial campaign. Moscow desks. leadership has to show concern about this already 1926–1927 rr., then was ordered eradicate nationalism. Steering effort sharpness especially against intellectuals, prominent figures of educators, scientists, writers totalitarian power perfectly aware that this layer is the most powerful force capable of doing spiritual resistance, raise your voice in defense of the people, to attract the attention of the world community. The extermination of Ukrainian cultural elite in the 30s known as Ukrainian Executed Renaissance.

Originality. *Based on the university archives, memories of veterans NUFT classified material in an article about teachers and university leaders who stood at its source (1920 – 1930irr.), And suffered repression during the Stalinist terror. Biographies and tragic fate of people listed in the context of the era of mass repressions against the Ukrainian Education and Science of the Soviet chauvinistic imperial system.*

Conclusion. *Arguably, despite the very rapid pace of economic development, the significant digital growth performance of higher education institutions and their contingents due to mass arrests 1930s gg. For intellectuals, educators and researchers dealt a crushing blow. The victims of the totalitarian system in the 30s were thousands of scholars, teachers, teachers. And no doubt, as confirmed by many documents and recollections of witnesses, first subjected to repression Ukrainian intelligentsia, both the old and the new, the people who showed even the least resistance to the totalitarian communist superpower chauvinism.*

As a result of repression was broken intellectual and moral heredity new and old intelligentsia. The intrinsic educators and scientists since before the Revolution democracy, critical spirit, creativity, humanity, sacrifice and charity, generosity in the new conditions were not the basis for development.

Key words: *Educators, scientists, Ukrainian intelligentsia, ukrainization, repression, professors NUFT.*

*Одержано редакцією 7.11.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017*

УДК 94:355:356](4) «1917»

СОЛОВЙОВ Віталій Вікторович,
аспірант кафедри всесвітньої історії
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара,
e-mail: vitalijslvj@gmail.com

ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ В УМОВАХ ПОЛІТИЗАЦІЇ АРМІЙ РУМУНСЬКОГО ФРОНТУ (СІЧЕНЬ-ЖОВТЕНЬ 1917 р.)

У статті висвітлено основні напрямки, суть і характер політичних перетворень в російській армії, і дається оцінка їхнього впливу на майбутнє російсько-румунського військового союзу. Встановлено, що військово-політичному керівництву Росії не вдалося шляхом впровадження реформ спрямувати політичні процеси в армійському середовищі в більш контрольоване і цивілізоване русло. Внаслідок чого, незважаючи на збереження румунською армією повної боєздатності, важкий моральний стан російської армії, загострений політичною кризою в Росії, робив незворотним вихід обох держав з війни.

Ключові слова: *Румунія, Росія, Румунський фронт, революція, Ради, комітет.*

Постановка проблеми. Міжнародний діалог між Україною та Румунією є одним із пріоритетних завдань зовнішньополітичної доктрини української влади. Водночас, в історії сучасних українсько-румунських відносин було чимало і негативних сторінок. Яскравий приклад тому – недавній конфлікт України і Румунії за контроль над газо-на-

фтоносним шельфом острова Зміїний і Дунайським судноплавством. Одним із факторів, що посприяв позитивному вирішенню позову у бік Румунії, на Міжнародному суді ООН, стала історична аргументація румунських територіальних претензій.

Таким чином, з огляду на використання румунською стороною історичного підґрунтя в боротьбі за свої державні інтереси, великого значення набуває всебічне і об'єктивне висвітлення спірних моментів спільної україно-румунської історії. Одним із таких моментів є період революційних перетворень в арміях російсько-румунського фронту, розгляд якого в потрібному ракурсі (перебільшення політичних процесів в армійському середовищі і надмірне загострення уваги на «звірствах російських солдатів» щодо місцевих жителів) використовується низкою румунських політиків як основа для виправдання окупації Румунією Бессарабії і Північної Буковини в 1918-1919 рр. Незважаючи на те, що подібна «точка зору» не підтримується офіційною владою Румунії, і в основному, поширена в середовищі румунських радикалів, викриття подібних «історичних помилок» має величезне значення для відстоювання сучасних українських національних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основна суть політичних процесів у російських арміях Румунського фронту викладена в роботах американських і румунських вчених [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Однак, зарубіжним дослідникам не вдалося уникнути впливу сучасної політичної кон'юнктури щодо цілої низки питань (російсько-румунських політичних зв'язків, соціального підґрунтя антивоєнного руху, характеру і суті міжнаціональних російсько-румунських конфліктів тощо), що значно знижує наукову значимість їхніх робіт. Окремі аспекти даної проблеми були висвітлені в роботах сучасних російських істориків [7; 8; 9]. Так, російським дослідником С. М. Базановим при розгляді етапів і суті політичної боротьби в російській армії періоду від Лютневої до Жовтневої революцій, були проаналізовані і характерні політичні особливості Румунського фронту. Водночас, вітчизняні дослідники в основному зосередили свою увагу на розгляді розвитку українського руху і українського фактору у внутрішньополітичній боротьбі в російській армії [10; 11; 12]. Іншими словами, відсутність наукових праць з даної проблематики і зумовило мету даного дослідження.

Метою статті є розгляд основної суті і характеру політичних реформ в російській армії та їх фактичного впливу на подальші перспективи російсько-румунського військового союзу. Досягнення даної мети можливо при вирішенні наступних завдань: по-перше, розглянути основні етапи і суть політичних реформ, що впроваджувалися Тимчасовим урядом у смузі Румунського фронту; по-друге, виявити фактичні результати і наслідки політичних перетворень, що відобразилися на морально-бойових якостях військ російсько-румунського фронту; по-третє, визначити вплив революційних перетворень в російських арміях на російсько-румунські відносини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нездатність царського уряду подолати кризові явища взимку 1917 р. призвела до зростання соціальної напруги в російському суспільстві і вилилася в Лютневу революцію, що закінчилася поваленням самодержавства й встановленням в Росії влади Тимчасового уряду. Водночас, складне економічне становище країни, потреби мирного населення, створювали підґрунтя для можливої революції в Румунії. Вже навесні 1917 р. в Румунії були присутні ознаки революційної ситуації, обумовленої глибокими внутрішніми причинами [13, 194-195].

Вже наприкінці березня 1917 р. штаб Румунського фронту фіксував серед солдатів «зростання невдоволення» і не виключав можливості революції, яка «буде спрямована проти буржуазії» [14, 77 зв.]. Генерал А. Авереску у своєму щоденнику писав про необхідність обмежити контакти румунських військовослужбовців з російськими, з метою недопущення їх «зараження революційними ідеями» [15, 139]. Однак, з огляду на демократичні зміни, що почалися в російській армії, реалізувати це на практиці було вкрай складно.

Призначення на посаду Головнокомандуючого (Далі – Главком) М. В. Алексеєва – лютого супротивника демократичних змін, не загальмувало революційні процеси в російській армії [16, 1-1 зв.]. Не маючи можливості боротися з цим явищем, російське командування вирішило спрямувати утворення комітетів в організоване русло. Тимчасове положення від 30 березня 1917 р. обмежувало сферу діяльності солдатських комітетів рішенням господарсько-побутових питань та культурно-просвітницької роботи [8, 10]. Проте військові комітети з самого початку революції активно політизувалися і, надалі, все більше втручалися в питання зовнішньої і внутрішньої політики [16, 3]. У Румунії, незважаючи на дек-

лароване Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів в невтручання у внутрішні справи, російські Ради і армійські комітети на місцях це ігнорували і все частіше відкрито висловлювали свою підтримку румунським соціалістичним силам [2, 25].

Одним із перших епізодів російського впливу на внутрішньо-румунські справи, стало святкування 18 квітня (1 травня) російськими військами міжнародного дня солідарності трудящих [17, 19-20]. В цей день на демонстрацію, разом з російськими солдатами, вийшли і румунські робітники [6, 123-128]. Великі маніфестації пройшли в румунських містах Галац, Бирлад, Текуча, Бакеу, Роман. Але головні події розгорнулися в місті Яссах, де перебувала королівська резиденція, румунський уряд і парламент [2, 26; 16, 7-7 зв.].

В ході стихійного мітингу одним із російських військовослужбовців була виголошена промова, спрямована проти «Короля і війни» [16, 9]. Розпалений подібними промовами змішаний російсько-румунський натовп, попрямував до будинку відомого румунського соціаліста Х. Г. Раковського, напередодні взятого під домашній арешт за революційну діяльність [13, 205-206]. Поліція отримала вказівку не заважати цим діям [2, 34]. Скориставшись ситуацією, Х. Г. Раковський зник з міста.

Ці події викликали серед румунської влади широкий резонанс. Через побоювання державного перевороту румунське командування стягнуло до столиці піхотні і кавалерійські частини та артилерію [18, 87-89]. За свідченнями російського посла, по Бухаресту поповзли чутки про те, що «росіяни хочуть влаштувати переворот в Румунії» [19, 1-1 зв.]. Вирішенню проблеми не сприяла і позиція російської Яської гарнізонної Ради, яка постійно провокувала своїми заявами румунську владу [17, 21].

О. О. Мосолов 21 квітня 1917 р. в бесіді з румунським міністром закордонних справ Т. Іонеску вимагав від останнього прибрати війська з міста, оскільки «у випадку, якщо не вдасться переконати комітети і Раду скасувати хід, це безсумнівно призведе до кровопролиття» [16, 2-2 зв.]. В кінцевому підсумку командував фронтом Д. Г. Щербачов взяв на себе роль парламентаря і йому вдалося переконати виконком Яської гарнізонної Ради не проводити найближчим часом ніяких заходів, щоб заспокоїти румунську сторону [18, 90]. Такий компроміс дещо знизив градус протистояння [18, 91-92]. Однак ситуація ще довгий час залишалася напруженою.

Оцінюючи цю подію, О. О. Мосолов бачив причину, насамперед, в «недостатньому авторитеті Ради серед солдатів Яського гарнізону» [16, 7 зв.]. На думку російського посла, потрібно було, аби «Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів роз'яснила Яському гарнізону всю згубність втручання в справи дружньої країни» [16, 7 зв.]. Цей крок здавався О. О. Мосолову необхідним, оскільки йому стало відомо, що «всі голоси, які заперечують втручання у внутрішні справи Румунії, були відкинуті» на засіданні Яської ради 21 квітня [16, 8]. Апеляція до Петроградської Ради, як до єдиного органу, здатного вирішити конфлікти, які повсюдно виникають між адміністрацією і Радами та армійськими комітетами, в той час була не рідкістю [20, 4-5].

Напередодні цих подій, для надання впорядкованості системі Рад в ході Всеросійської наради Рад (29 березня – 3 квітня 1917 р.) було прийнято рішення розбити країну на райони. Водночас, були визначені єдині принципи для обрання депутатів Рад на місцях [8, 10-11]. Однак, в силу політичної кризи в Росії, яка вже назріла до квітня 1917 р., реформування системи Рад почалося тільки після створення першого коаліційного уряду (6 травня – 2 червня 1917 р.) [21, 362-363].

Остаточне формування системи Рад 2-го Південного району, куди входив і Румунський фронт, завершилося вже після проведення 10 травня 1917 р. Спільного з'їзду Рад району [20, 33-34]. Як вказує ряд дослідників, з'їзд був переважно есеро-меншовицьким, оскільки більшовики самостійних організацій в краї не мали [20; 21]. В цілому, з'їзд прийняв резолюцію, яка закликала до продовження війни і підтримки Тимчасового уряду [22, 88-89]. Для виконання рішень з'їзду був утворений Центральний виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеси (Далі – Румчемоуд), що складався з 127 членів (меншовиків – 44, есерів – 32, більшовиків – 3 особи). Решта членів комітету перебували в інших партіях або були безпартійними [22, 90]. У коло своїх завдань Румчемоуд включав: об'єднання роботи всіх демократичних організацій фронту і тилу, встановлення контролю над усіма місцевими урядовими, цивільними, військовими, земськими і громадськими установами, в тому числі і торговими, промисловими підприємствами

ми, та погодження їхніх дій щодо обслуговування тилу і фронту [22, 90]. Для контролю над фронтом і керівництва військовими комітетами Румчємрод створив спеціальний орган – Фронтний відділ, який знаходився в Яссах при штабі фронту [22, 90 зв.]. Таким чином, вся повнота політичної влади в межах Румунського фронту і його найближчого тилу, виявилася в руках есерів, меншовиків, а також партій правого спрямування, що дозволяло політичному керівництву країни сподіватися на збереження відносного, контролю за тилом і армією в смузі Румунського фронту.

На відміну від політичного керівництва, армійське, на можливості революційної армії дивилося скептично [23, 12, 16, 23, 24-25 зв.]. Так, вже наприкінці квітня, на початку травня 1917 р. збільшилися випадки відмов російських солдатів Румунського фронту проводити роботи з підготовки наступу і облаштування позицій в 4-й, 6-й і 9-й російських арміях [24, 26, 35]. Частина офіцерів і членів комітетів відстоювали необхідність виконання наказів командування, що, вочевидь, викликало зростання негативного ставлення до них рядового складу [24, 39]. З цього приводу командарм 9-ї російської армії П. О. Лечицький писав військовому міністру О. І. Гучкову, що його солдати «не вірять не лише своїм офіцерам, але і виборним» [25, 141-142]. Така картина спостерігалася по всьому Східному фронту.

В цілому, підбиваючи підсумки стану російської армії навесні 1917 р., головнокомандувач М. В. Алексєєв дійшов висновку, що російська армія не здатна проводити будь-які наступальні дії найближчим часом [26, 225-228]. При цьому, основну шкоду генерал бачив у політиці Тимчасового уряду, який оголосив про відмову від завоювань [27, 12]. За таку неприховану критику, новим складом Тимчасового уряду 21 травня 1917 р. генерал М. В. Алексєєв був відправлений у відставку [1, 307-308].

Новим головнокомандувачем російської армії став генерал О. О. Брусилов, який продовжив курс перебудови армії на революційних засадах. Нове російське командування також не мало особливих ілюзій щодо можливостей російської армії [28, 276]. Однак, зовні (протягом травня–червня 1917 р.) створювалася ілюзія успішного проведення демократичних реформ у російській армії. Цьому сприяли резолюції і звернення загальних зборів, засідань і мітингів, різних військових комітетів, гарнізонних рад і просто військових частин [29, 2-9, 21, 41]. За невеликим винятком, усі вони закінчувалися в незмінно патріотичному дусі. Так, 30 травня 1917 р. за підсумками з'їзду комітетів 4-го сибірського корпусу (6-а армія), делегатами було відправлено послання коаліційному Тимчасовому уряду з «побажанням довести жорстоку війну до бажаного всезагального миру» [29, 72]. Зі свого боку делегати обіцяли, що корпус «готовий вступити в бій за досягнення миру і свободи» [29, 72 зв.]. Такі заяви негайно тиражувалися армійськими і фронтними газетами, та потрапляли до центральних видань країни [30, 230].

Офіцери російської армії, обмежені в своїх правах, картину стану російської армії оцінювали тверезіше [8, 11; 31, 35-36]. «Росія повинна знати, що всі заяви, які виходять від частин військ в газетах, про гаряче і непохитне бажання військ виконати свій обов'язок до кінця, – говорилося в зверненні до уряду зборів офіцерів 1-го сибірського полку, – лунають із боку невеликих груп свідомих солдатів, але ніяк не від широких мас» [29, 52]. На те, що дана оцінка більше відповідала істинному стану речей, вказували події, які невдовзі відбулися.

Початок підготовки до нового наступу викликав обурення солдатських мас по всьому Східному фронту. При цьому, на відміну від попереднього періоду (березень-квітень), у травні 1917 р. збільшилися випадки арешту офіцерів, у тому числі, вищої армійської ланки, та відкритої непокори, яка часто закінчувалася ультимативними вимогами до командування або уряду [23, 89-90, 120, 124 зв., 130]. Найбільшого розмаху ці явища досягли в смузі Північного та Західного фронтів, які були найближчими до революційного Петрограда [8, 151-152, 31, 48-49]. Проте, ці явища не обійшли стороною і Південно-Західний та Румунський фронти.

Так, на початку травня, в 9-й армії Румунського фронту дивізійним комітетом, на чолі з офіцером, поручником Щекіним, був заарештований командир 4-ї стрілецької дивізії, генерал С. Л. Станкевич [23, 66]. Заколот, що потому розпочався у частинах цієї дивізії, вдалося придушити лише особистим втручанням командувача армією Г. В. Ступина [23, 67]. Наказом Помічника головнокомандуючого Румунським фронтом (Далі Поглавкрум) командувач 4-ї стрілецької дивізії був відновлений на посаді [23, 70-71]. Аналогічна ситуація виникла в 4-й армії, коли 409-й і 411-й полки 103-ї піхотної дивізії, заарештувавши своїх офі-

церів, висунули вимогу про їхнє відведення в тил на відпочинок [23, 58]. І знову, вмовляннями ряду членів армійського комітету і представників командування, вдалося залагодити конфлікт [32, 75]. За зовсім іншим сценарієм розвивалися події в 6-й російській армії.

На середину травня 1917 р. до штабу Румунського фронту почали надходити скарги від румунської влади м. Болград про те, що російські солдати крадуть худобу у поміщиків з метою її перепродажу [33, 89]. При цьому, як встановило слідство, особливо відзначилися в цих протиправних діях солдати 650-го Томашівського полку 163-ї піхотної дивізії [34, 64-65]. 24 травня 1917 р. група солдатів 650-го полку, на чолі з більшовиком, підпоручником І. Філіповим, заарештувала командира полку і 7-х офіцерів, які знаходилися у штабі [23, 45]. Як зазначено в рапорті командувача 6-ї армії А. А. Цурікова, цей арешт «супроводжувався побиттям офіцерів зі зриванням із них погонів» [23, 45 зв.]. Підпоручник І. Філіпов оголосив про перехід влади в полку в руки новосформованого комітету [18, 124-125].

Наявність величезної кількості зброї у повсталих, а також факт їхнього перебування на румунській території, спонукав до застосування безпрецедентних заходів для ліквідації цього виступу. Армійський комітет 6-ї армії постановив «негайно, не зупиняючись перед застосуванням сили, відновити порядок» [34, 111-112]. Для цього було сформовано особливий каральний загін під керівництвом генерала В. В. Біскупського [5, 45].

Проте задіяти каральний загін не довелося. 25 травня 1917 р. війська генерала Біскупського, без жодного пострілу, зайняли м. Болград [17, 34-35]. Підпоручник І. Філіпов, 4 офіцери і 222 солдата були заарештовані. Частини 163-ї дивізії почали підготовку до розформування [19, 134-138; 11, 5]. Таким чином, ще напередодні червневого наступу, в російських частинах Румунського фронту були помітні ознаки розкладання і зростання пацифістських настроїв. Це вписувалося в загальну картину стану російської армії наприкінці весни 1917 р. [8, 21]

Тим часом важке внутрішнє становище, нестача продуктів харчування, товарів першої необхідності, величезна інфляція, збільшення тривалості робочого дня, заморожування заробітної плати, введення додаткових податків, всіяких поборів – все це створювало сприятливі умови для експорту російської революції [13, 194-195]. За таких обставин, Румунський уряд вирішив піти на проведення аграрної та виборчої реформ [2, 22]. Відкриваючи сесію парламенту, прем'єр-міністр І. Бретіану урочисто оголосив, що «дана сесія займеться корінними реформами і перебудовою всього державного організму» [14, 112]. Такі щедрі обіцянки румунського уряду, частково, сприяли зниженню градусу соціальної напруженості в країні.

Іншим, не менш важливим фактором зниження революційної загрози в Румунії, була слабкість радикального соціалістичного руху, що перебував у підпіллі в період Першої світової війни [3, 203-204]. Одним із методів боротьби з соціалістами і просто негодними, стали їх арешти, за звинуваченням у шпигунській діяльності, що в умовах воєнного часу, загрожувало смертним вироком [14, 113-115]. 6 червня 1917 р. російський гарнізон румунського міста Романь влаштував велику маніфестацію, з вимогою скасування смертної кари і припинення переслідування соціалістів в Румунії [19, 94]. Налякана такими подіями, румунська правляча еліта дещо послабила застосування репресії [2, 37]. Отже, незважаючи на репресії і по суті порожні обіцянки, до початку липневого наступу, румунська армія підійшла з твердою рішучістю звільнити свою країну від загарбників.

Наступ російської армії було заплановано на початок червня 1917 р. Багато дослідників зазначали те, що вперше російська армія виявилася технічно оснащена на належному рівні. Але, у той самий час, її морально-психологічний стан не можна було визнати задовільним [35, 393; 36, 115]. 18 червня 1917 року, після декількох днів артилерійської підготовки, 11-а і 7-а російські армії перейшли в наступ. Вже 27 червня війська під командуванням Л.Г.Корнілова зайняли м. Галич, а на наступний день, м. Калуш [8, 22-23]. Однак на цьому успіхи останнього російського генерального наступу закінчилися.

Германці, налякані цим наступом, доставили з Франції додатково 7 дивізій і 6 липня 1917 р. перейшли в контрнаступ проти частин 11-ї російської армії, на схід від м. Злочева [35, 398]. Російські частини відійшли під напором ворога. При цьому, розмах відступу російських військ досяг такого масштабу, що командування, щоб хоч якось стримувати наступаючого ворога, було змушене використовувати броньові частини і кавалерію, які ще підкорялись наказам [36, 115]. В результаті, було втрачено всі територіальні завоювання попередніх півтора років війни.

Стійкіше проявили себе війська Румунського фронту. 11 липня 1917 р. 2-а румунська армія за підтримки російських військ перейшла до наступу і захопила село Мерешті [6, 124-125]. Під час подальшого наступу в цілому було звільнено 30 сіл та селищ. Німецьке командування, на чолі з генералом А. Макензенем, почало готувати контратаку. Германці планували нанести удар по лінії міст Фокшани - Мерешті - Аджуд, а австрійці – північніше, долиною річки Ойтуз, для того, щоб об'єднатися в районі м. Аджуд [2, 58-59]. Таким чином, російсько-румунські частини, зосереджені в цьому районі, потрапили б в оточення. Однак ворогу так і не вдалося потіснити румунські частини [14, 123]. Бої за с. Мерешті тривали до середини липня 1917 р. Наступ австрійських військ в районі р. Ойтуз також захлинувся.

Тим часом в російській армії почалася нова хвиля реорганізації. Вона співпала з черговою політичною кризою [11, 7-8]. В результаті, уряд де-факто перестав існувати. Залишки уряду очолив О. Ф. Керенський, який обійняв посаду міністра-голови зі збереженням поста військового і морського міністрів. Під впливом цих політичних подій, а також звісток про безладний відступ російської революційної армії, О. Ф. Керенський зважився на крайні заходи [7, 204-205]. Постановою Тимчасового уряду у пресі запроваджувалася цензура, з метою не допустити поширення видань, які закликають до невиконання розпоряджень військової влади і до невиконання військового обов'язку, а також містять заклики до насильства і громадянської війни [37, 85-86]. Цим же розпорядженням при кожній дивізії утворювалися військово-революційні суди, які мали у своєму складі трьох офіцерів і трьох солдат, та посеред себе обирали очільника [37, 39]. Такий суд формувався окремо для кожної справи або групи справ.

Крім цього, у відставку був відправлений О. О. Брусілов. Замість нього новим головнокомандувачем 18 липня 1917 р. був призначений Л. Г. Корнілов. Перші накази головнокомандувача були спрямовані на підняття боєздатності, посилення військової дисципліни, боротьбу з братанням і дезертирством [38, 9-10]. Такі дії Верховного забезпечили йому повну підтримку з боку офіцерства, а також політичних партій правого спрямування [8, 25]. Оскільки відповідні накази Л. Г. Корнілова могли істотно змінити баланс сил на користь військових, уряд їх підтримав тільки частково [7, 209-210]. Але, час для реалізації таких кроків був втрачений.

Ефект від запроваджених Верховним головнокомандуванням заходів, був прямо протилежний очікуваному [25, 283-284]. Повністю реалізувати всі пропозиції Головнокомандування на місцях не могло, оскільки не мало для цього належного впливу, особливо в силу протидії з боку частини армійських комітетів [23, 212, 234, 240-245]. У смузі Румунського фронту ця ситуація обтяжувалася загостреними міжнаціональними відносинами, коли російські солдати в ряді випадків відмовлялися воювати, тим самим, змушуючи румунських солдат поодиноці стримувати противника [23, 345, 370-372; 4, 278-280]. На цьому ґрунті взаємна ворожнеча ще більше посилювалася.

Зокрема, румунський начальник генерального штабу, генерал А. Лупеску, просив звернути увагу Поглавкрума, що останнім часом серед російських солдат поширюються чутки «нібито румуни розстрілюють російських солдатів, які не бажають боротися на фронті» [19, 91]. Хоча штаб Румунського фронту і раніше фіксував наявність ворожнечі між румунськими офіцерами і російськими солдатами, до серпня 1917 р. почали виникати конфлікти вже в солдатському середовищі, чого раніше практично не було [33, 112, 118, 123-125, 134 зв.]. До того ж збільшилася і кількість випадків насильства російських військовослужбовців над мирними жителями. Так, префект з м. Ковурлюя 11 серпня 1917 р. повідомляв Поглавкруму, що «російські війська, особливо ті, які залишають фронт (дезертири), грабують місцевих жителів, відбираючи у них продовольство і майно [...] на обурення місцевої влади та поліції відповідають побиттям останніх» [33, 338].

Отримавши карт-бланш від Тимчасового уряду, командування Румунського фронту намагалася відновити дисципліну, що похитнулася. Було вжито ряд заходів для затримання дезертирів, розслідування кримінальних справ, обмеження пацифістської пропаганди [38, 10]. Так, зокрема, за антивоєнну пропаганду в 8-ій російській армії фронту, були заарештовані члени РСДРП (б), прапорщики О. В. Сіделев і М. В. Мілін [23, 380 зв.]. Всього ж, військово-революційними судами 4,6,8,9-ї російських армій, в період з серпня по початок вересня, було винесено понад 1,5 тис. судових рішень [23, 381]. Особливий пріоритет надавався справам, пов'язаним із румунською стороною. Так, в тилу 9-ї армії до 20 серпня 1917 р. успішно була завершена операція по затриманню кількох десятків дезертирів

411-го і 412-го полків 103-ї дивізії, які здійснювали грабунок місцевих жителів. Всі вони були засуджені до різних термінів каторжних робіт [23, 390-397].

Частиною армійських комітетів і особового складу такі дії командування розцінювалися, як репресивні, що мають на меті придушити революцію [19, 245-247]. Непоодинокими були випадки звільнення заарештованих під загрозою застосування зброї, причому тих, які перебували у румунських тюрмах [19, 22]. Спроба арешту трьох солдатів 8-ї російської армії, призвела до повномасштабного повстання полків 160-ї піхотної дивізії, придушити яке вдалося тільки шляхом переговорів [19, 34].

Тим часом значно погіршилися взаємини між Л. Г. Корніловим і О. Ф. Керенським, що, врешті-решт, переросли у відкритий конфлікт, який закінчився звільненням 28 серпня 1917 р. Головному із займаної посади і подальшим його арештом [8, 24]. За задумом міністра-голови, який значною мірою спровокував Головкама, арешт Л. Г. Корнілова мав зміцнити його особисте становище і владу Тимчасового уряду, усунувши тим самим можливість змови військових [38, 12]. Насправді, такі дії унеможливили збереження російської армії від повного розкладання, відвернувши від уряду значну частину офіцерства і більшу частину правих сил [7, 240-241; 8, 25].

У зведеннях про настрої в арміях фронту за жовтень 1917 р. відзначався «загальний занепад настрою, у зв'язку з останніми подіями, а також, частково, перспективою зимового періоду кампанії» [24, 45]. Навіть політика перестала цікавити солдатські маси [24, 46]. Склалися усі передумови для виходу Румунії та Росії з війни найближчим часом.

Висновки. В цілому, незважаючи на те, що вся політична влада у смугі Румунського фронту опинилася в руках правлячих політичних партій, їм не вдалося повністю підпорядкувати собі всі політичні процеси в російських арміях Румунського фронту. Поразка російських армій Південно-Західного фронту, що співпала за часом з черговою політичною кризою, змусила правлячу російську політичну верхівку вжити кардинальних заходів щодо наведення порядку в армії. Однак, на практиці, це тільки прискорило розкладання російських військ. У смугі Румунського фронту ці процеси протікали на ґрунті міжнародного російсько-румунського конфлікту, і поступово посилювалися до осені 1917 р. Таким чином, незважаючи на збереження румунською армією повної боєздатності, важкий стан російської армії, що загострився повною економічною розрухою і політичною кризою, робило неможливим продовження участі Румунії і Росії у війні.

Список використаної літератури

1. Torey G. The Romanian Battlefield in World War I / G. Torey. – Bucharest: Editura Militară, 2014. – 380 p.
2. Torey G. Armata revoluționară Rusă și România 1917 / G. Torey. – Bucharest: Editura Militară, 2005. – 127 p.
3. Hitchins K. Concise History of Romania / K. Hitchins. – Cambridge: Cambridge University press, 2014. – 380 p.
4. Kiritesky C. Istoria războiului împotriva întreginei României 1916-1919 / C. Kiritesky. – Bucharest: Editura "tinifică" și enciclopedică, 1927. – 530 p.
5. Le'cu A. România Basarabeni în istoria militară a Rusiei / A. Le'cu – Bucharest: Editura Militară, 2009 – 410 p.
6. Otu P. Pace și război în spațiul românesc secolul al XX-lea. / P. Otu. – Bucharest: Editura Militară, 2012 – 435 p.
7. Айрапетов О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне 1917 г. Сверхнапряжение / О. Р. Айрапетов. – Москва: Кучково Поле, 2015. – 353 с.
8. Базанов, С. Н. Великая война: как погибала русская армия / С.Н. Базанов. – Москва: Вече, 2014. – 199 с.
9. Каширин В. Б. Бессилие и лукавство у порога Балкан: проблема применения военной силы в стратегии России на черноморско-балканском направлении. / В. Б. Каширин // Величие и язвы Российской империи: Международный сборник к 50-летию О. Р. Айрапетова / Составитель В. Б. Каширин. – Москва: Регнум, 2012. – С.300-367.
10. Зінкевич Р. Д. Український військовий рух в умовах загострення політичної конфронтації у Росії в восени 1917 р. / Р. Д. Зінкевич // Військово-науковий вісник Академії сухопутних сил імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2014. – В. 22. – С. 117-134.
11. Голубко В. Е. Участие войск Юго-Западного, 8-й армии Румынского фронтов и Черноморского флота в революционных событиях на Украине в феврале - марте 1918 г.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Голубко. – Львов. – 1991. – 16 с.
12. Барановська Н. Українізація Південно-Західного фронту і VIII армії Румунського фронту восени 1917 р. / Н. Барановська // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2001. – № 431. – С. 14-19.
13. Виноградов В. Н. Румыния в годы Первой мировой войны / В. Н. Виноградов. – Москва: Наука, 1969. – 370 с.
14. Российский государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф: 2085, оп. 1, д. 153, л. 215.
15. Averescu A. Notițe zilnice din războiul 1916-1918 / A. Averescu. – Bucharest: Cultura Natională, 1927. – v. 2. – 345 p.
16. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф: 1001, оп. 1, д. 228, л. 16.
17. ГАРФ, ф: 1001, оп. 1, д. 206, л. 42.
18. ГАРФ, ф: 5936, оп. 1, д. 577, л. 240.

19. РГВИА, ф: 2085, оп. 1, д. 149, л. 280.
20. Дыков И. Г. Румчепрод и борьба за установление Советской власти на Румынском фронте / И. Г. Дыков // Исторические записки. – 1956. – т.57 – С. 3–34.
21. Хаит Т. М. II съезд Советов Румынского фронта / Т. М. Хаит // Исторические записки. – 1971. – Т.88. – 362–383 с.
22. РГВИА, ф: 2085, оп. 1, д. 163, л.138.
23. РГВИА, ф: 2085 оп. 1, д.146, л. 520.
24. РГВИА, ф: 2085 оп 1, д. 139., л. 225.
25. Разложение армии 1917 г. / Авт.–сост. В.Л. Гончаров.– Москва: Вече, 2010. – 496 с.
26. Верховное командование в первые дни революции / Авт.–сост. В. Невский // Красный архив.– 1924.– № 5.– С. 213-240.
27. Из Дневника М. В. Алексеева // Русский исторический Архив. –1929. – Сб. 1.– С. 15-56.
28. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов.– Минск: Вече, 2003. – 432 с.
29. РГВИА, ф: 2085, оп. 2, д. 160, л. 420.
30. Френкин М. С. Революционное движение на Румынском фронте 1917 г.- март 1918 г. Солдаты 8-й армии румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов. / М. С. Френкин. – Москва: Наука, 1965. – 367 с.
31. Смолянков М. М. Морально-боевое состояние войск Западного фронта в 1917 г. / М. М. Смолянков.– Минск: Белорусская наука, 2007.– 320 с.
32. РГВИА, ф: 2118, оп. 1, д. 33, л. 264.
33. РГВИА, ф: 2085 оп. 1, д.147, л. 480.
34. РГВИА, ф: 2085, оп. 1, д. 257, л. 117.
35. Олейников А. В. «Вклад России в победу над германским блоком в Первую мировую войну (1914–1918 гг.)»: Дис. ... док. ист. наук. – 2012.– 649 с.
36. Кавтарадзе А. Г. Июньское наступление русской армии в 1917 году / А. Г. Кавтарадзе // Военно-исторический журнал. –1957.– № 5. – С. 111–118.
37. Журналы заседаний Временного правительства / под ред. В. А. Козлова, С. В. Мироненко. –Москва: РОССПЭН, 2004. – Т. 3. – 416 с.
38. Дело генерала Л. Г. Корнилова / под ред. Г. Н. Севостьянова. – Москва: Материк, 2003. – Т. 2.–592 с.

References

1. Torey, G.E. (2014). *The Romanian Battlefield in World War I*. Bucharest: Editura Militară (in Eng.)
2. Torey, G.E. (2005) *The Revolutionary army and Romania 1917*. Bucharest: Editura Militară (in Rom.)
3. Hitchens, K. A. (2014). *Concise History of Romania*. Cambridge: Cambridge University press (in Eng.)
4. Kiritesky, C. (1927). *History of the war for the unification of Romania 1916-1919*. Bucharest: Editura stintifica si enciclopedica (in Rom.)
5. Lescu, A. (2009). *Bessarabian Romanians in the military history of Russia*. Bucharest: Editura Militară (in Rom.)
6. Out, P. (2012). *Peace and war in the Romanian space of the 20th century*. Bucharest: Editura Militară (in Rom.)
7. Ayrapetov, O. R. (2015). *Russian Empire participation in World War I (1914-1917) in 1917. Overstrain*. Moscow: Kuchkovo Pole (in Rus.)
8. Bazanov, S. N. (2014). *The Great War: the way of Russian army dying out*. Moscow: Veche (in Rus.)
9. Kashirin, V. B. (2012). Powerlessness and craftiness at the Balkans threshold: the problem of military forces application in Russia's strategy on the Black Sea-Balkan direction. *Velychye u yuzvy Rossyyskoy ympery: Mezhdunarodnyy sbornik k 50- letyuu O.R. Ayrapetova (The Russian Empire preatness and plagues: International digest dedicated to the 50th anniversary of O.R.Ayrapetov)*, 300-367, (in Rus.)
10. Zinkevich, R. D. (2014). Ukrainian military movement during political confrontation aggravation in Russia in autumn 1917. *Visnyk kovo-naukovyy visnyk Akademiyi sukhoputnykh syl imeni het'mana Petra Sahaydachnoho (Military-Scientific News of the Land Forces Academy named after hetman Petr Sagaydachnyiy)*, 22, 117-134 (in Ukr.)
11. Golubko, V. Y. (1991) *Participation of Southwestern troops, of the 8th Army of the Romanian Front and the Black Sea Fleet in Ukrainian revolutionary events in February-March 1918*, Lviv (in Ukr.)
12. Baranovskaya, N. (2001). Ukrainization of Southwestern front and VIII army of Romanian front in autumn 1917. *Visnyk Natsional'noho universytetu "L'viv's'ka politekhnika" (News of the National University "Lviv Polytechnics")*, 431, 14-19 (In Ukr.)
13. Vinogradov, V. N. (1969). *Romania during World War I*. Moscow: Nauka (in Rus.)
14. The Russian State Military Historical Archive (RSMHA), f, 2085, description 1, ref. 153, sheet 215.
15. Averescu, A. (1927). *Daily notes about the war 1916-1918*. Bucharest: Tipografia Eparhială (in Rom.)
16. The Russian Federation State Archive (RFSA), f,1001, description 1, ref. 228, sheet 16.
17. RFSA, f. 1001, description 1, ref. 206, sheet 42.
18. RFSA, f,5936, description 1, ref. 577, sheet 240.
19. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 149, sheet 280.
20. Dykov, I. G. (1956). Rumchemrod and struggle for the Soviet authority establishment on the Romanian front. *Ystorycheskye zapysky (Historical notes)*, 57, 3-34 (in Rus.)
21. Khait, T. M. (1971). The Second Conference of the Romanian Front Soviets. *Ystorycheskye zapysky: sb. tr. (Historical Notes: digest)*, 88, 362-383 (in Rus.)
22. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 163, sheet 138.
23. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 146, sheet 520.
24. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 139, sheet 225.
25. *The army putrefaction in 1917*. (2010) In V.L.Goncharov (Ed.). Moscow: Veche (in Rus.)

26. *High Command in the early days of revolution.* (1924). In V. Nevskiy (Ed.), 5, 213- 240 (in Rus.)
27. From the Diary of M. V. Alekseev. (1929). *Russkyy ystorycheskyy Arkhyv (Russian Historical Archive)*, 1, 15–56 (in Rus.)
28. Brusilov, A. A. (2003). *My memories.* Moscow: Veche (in Rus.)
29. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 160, sheet 420.
30. Frenkin, M. S. (1965). *Revolutionary movement on the Romanian front in 1917- 1918, March. Soldiers of the Romanian Front 8th Army, struggling for peace and authority of the Soviets.* Moscow: Nauka (in Rus.)
31. Smolyankov, M. M. (2007). *Moral-militant state of Western Front troops in 1917.* Moscow: Belorusskaya nauka (in Rus.)
32. RSMHA, f, 2118, description 1, ref. 33, sheet 264.
33. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 147, sheet 480.
34. RSMHA, f, 2085, description 1, ref. 257, sheet 117.
35. Oleynikov, A. V. (2012) *Russia's contribution to the victory over German bloc during World War I (1914-1918).* Candidate of Historical Sciences, Moscow (in Rus.)
36. Kavtaradze, A. G. (1957). The Russian army June attack in 1917. *Voенно-ystorycheskyy zhurnal (Military-Historical magazine)*, 5, 111-118 (In Rus.)
37. *Reports of the Provisional Government meetings.* (2004). In V. A. Kozlova (Ed.), 3. Moscow: ROSSPЭN, (In Rus.)
38. *The general L. G. Kornilov case.* (2003). In G. N. Sevostyano (Ed.), 2. Moscow: Materyk (In Rus.)

SOLOVYOV Vitaliy, PhD student of the World History, Oles Honchar National University of Dnepropetrovsk,

email: vitalijslvj@gmail.com

POLITICAL REFORMS IN CONDITIONS OF THE ROMANIAN FRONT ARMIES' POLITICIZATION (JANUARY-OCTOBER 1917)

Abstract. Introduction. Nowadays Ukrainian diplomacy hopes to use Romania as additional support and lobbyist in the question of Euro-Atlantic integration. At the same time, an example of recent Ukrainian-Romanian economic disputes (2004-2008) clearly demonstrates that political orientations' concurrence does not guarantee protection against national interests' conflict. Therefore, an objective coverage of disputable moments of common Ukrainian-Romanian history is of great importance, and one of such moments is the period of revolutionary changes in the Russian-Romanian Front armies.

Purpose. The purpose of this article is to examine main essence and nature of political reforms in Russian army and to establish their influence on Russian-Romanian relations.

Results. Having analyzed the sources, one can suggest that Russian military and political authorities tried to restrict political influence of the army on domestic and foreign politics through political life of the army organization and strict regulation.

May 1, 1917 mutual celebration by Russian military committees and Romanian workers led to a number of uncontrolled excesses, which greatly exacerbated Russian-Romanian relations. The latter caused the institutionalization of Soviets' and committees' system by the Provisional Government. The Romanian Front political system had been already formed during the first front-line congress that took place in Odessa on May 10, 1917. The congress resulted in organization of strict hierarchy of the Romanian Front Soviets and committees, and key positions in them were taken by the government coalition representatives.

Russian army preparations for a new summer attack showed that the effect of the introduced governmental measures was minimal. The final discipline crash forced the Provisional Government to cancel part of political freedoms and to introduce military tribunals at the beginning of July 1917. More than 1,500 judgments were issued in the Romanian front area in the period from August to September, 1917. However, such measures met the partial resistance of the committees and military personnel. And, finally, the "repressive measures" of restoring an order just aggravated the soldiers-officers relations, totally undermining the Russian army fighting efficiency, which resulted in a series of excesses that significantly worsened the Russian-Romanian relations.

Originality. The main features and directions of the revolutionary reforms in the 4th, 6th, 8th and 9th Russian armies of the Romanian Front have been studied for the first time and their negative impact on Russian-Romanian relations has been shown.

Conclusion. Despite the fact that the whole political power in the Romanian front area was in the ruling political parties' hands, they failed to completely subordinate to their control all political processes in the Russian armies of the front. The defeat of Russian armies of the South-Western Front, which coincided in time with another political crisis, forced the ruling Russian political elite to take drastic measures towards order restoration in the army. However, in practice this only accelerated disintegration of Russian troops.

Key words: Romania, Russia, Romanian Front, Revolution, Soviets, Committee.

Одержано редакцією 22.11.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 94(477.4)«1918/1921» 057.36:281.96УПЦ:930.2

ЗОЗУЛЯ Надія Миколаївна,
аспірантка Кременчуцького
національного університету імені
Михайла Остроградського,
e-mail: anicid2012@ukr.net

**МОТРОНИНСЬКИЙ МОНАСТІР ЯК ОДИН ІЗ ДУХОВНИХ
ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ
В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'Ї У 1918 – НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.
(за мемуарами старшин та офіцерів армії УНР)**

У статті на основі мемуарної та епістолярної спадщини старшин та офіцерів армії УНР досліджено питання про вплив релігійного фактору на свідомість, мотиви та дії повстанців – учасників визвольної боротьби на землях Середнього Подніпров'я у 1918 – на поч. 1920-х рр. У статті наводяться, коментуються та аналізуються ряд сюжетів, пов'язаних з тим як кадрові військові УНР оцінювали духовну та військово-організаційну роль православних монастирів у повстанському русі. На прикладі Мотронинського Свято-Троїцького монастиря розглянено вплив служителів культу на середовище повсталих селян, взаємовідносини між повстанцями та духовенством з приводу організації постачання, лікування, побуту тощо. Досліджено причини і зміст конфліктів та інших колізій, що виникли між Мотронинським монастирем та тамтешніми повстанцями.

Отримані результати дозволять більш ґрунтовно реконструювати релігійний побут повстанців Середнього Подніпров'я у часи Перших визвольних змагань, вплив християнської етики на свідомість повсталого селянства, з'ясувати бачення цих процесів старшинами та офіцерами армії УНР, зрозуміти підстави деяких колізій, що історично виникали у стосунках між служителами культу і повсталим селянством.

Ключові слова: мемуари, епістолярні джерела, офіцери, старшини, армія УНР, повстанський рух, Середнє Подніпров'я, Холодний Яр, релігія, Мотронинський Свято-Троїцький монастир.

Постановка проблеми. Події внутрішньополітичного життя України 2013 – 2016 рр. відродили інтерес дослідників до ролі церкви у суспільному житті, особливо в переломні моменти історії. З огляду на соціальні та наукові запити зростає актуальність проблем, пов'язаних з місцем православ'я в роки Української національної революції 1917 – 1920 / 1921 рр. Якщо питання загального характеру вивчені на сьогодні порівняно добре, то участь церкви, місце релігії загалом, у повстанському русі кінця 1910-х – початку 1920-х рр. досі лишається майже не з'ясованим.

Метою нашого наукового пошуку є виявлення закономірностей у відносинах між церквою та повсталим селянством в означений період на прикладі Мотронинського Свято-Троїцького монастиря, що на Чигиринщині (нині – Черкаська обл.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні дослідження історії Мотронинського Свято-Троїцького монастиря далеко від повного завершення, однак чимало відомостей про нього було зібрано як краєзнавцями, так і дослідниками православ'я в Україні. Основні відомості про діяльність обителі наведено у відповідній статті Ю. Маринівського у 7-му томі «Енциклопедії історії України» [7], однак згадки про місце та роль монастиря у повстанському русі в Середньому Подніпров'я в часи перших визвольних змагань там відсутні. Окремі деталі, пов'язані з предметом нашого дослідження, були розкриті в ряді науково-популярних праць Р. Ковалю, в т.ч. «Начерку до історії Холодноярської організації 1917 – 1922 років» [4]. Та все ж питання про роль Мотронинського монастиря як одного з духовних та військово-організаційних центрів повстанського руху в Середньому Подніпров'ї у 1918 – на поч. 1920-х рр. досі не стало предметом спеціального дослідження. За умов обмеженої джерельної бази видається доцільним звернення до мемуарної спадщини сучасників тих подій, зокрема, спогадів генерала М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника, підполковника Ю. Городянина-Лісовського (Горліса-Горського) та О. Доценка, сотника І. Лютого-Лютенка, чорного запорожця М. Дорошенка та ін. З огляду на це, варто відзначити ґрунтовну публікацію Р. Пирога «Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917 – 1921 років» [9], що може розглядатися серйозною теоретично-методологічною базою для даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Православний Мотронинський Свято-Троїцький монастир розташований у реліктовому Мотрониному лісі Холодного Яру. Монастир як чоловічий – пише Ю. Маринівський, – був започаткований (або відновлений), імовірно,

другій половині XVI ст. за благословінням митрополита Київського Йони (Протасевича). Однак існують монастирські перекази, згідно з якими перші згадки про Мотронинську обитель датуються XII ст. [7, 94]. Час появи монастиря Р. Коваль відносить до більш раннього періоду, стверджуючи, що у пам'ять про трагічну загибель воєводи Мирослава у 1036 р. його дружина Мотря побудувала монастир, названий її ім'ям [4]. На користь останнього свідчать записи Ю. Городянина-Лісовського (Горліса-Горського) [1, 35-42], де він повторює ту ж саму версію виникнення монастиря, яку обстоює Р. Коваль.

В середині XVIII ст. монастир уже виступав як духовний і військово-організаційний центр народних рухів, зокрема гайдамаччини. Тому, як бачимо, схожа практика в часи Української національної революції поч. XX ст. не була зовсім новою.

Необхідно одразу зауважити, що з 1911 р. Мотронинський монастир почав діяти як жіночий [7, 94]. Це вимагає від нас враховувати, окрім іншого, гендерне підґрунтя взаємин, зокрема конфліктів, які складатимуться між повсталим селянством і місцевими монахинями на зламі 1910-х – 1920-х рр.

Місцевість навколо Мотронинського монастиря та його потенціал як повстанської бази досить точно і ємко характеризував сотник І. Лютий-Лютенко у своїх мемуарах: «Наша «постійна» база-осідок – Холодний Яр – простягалася від Лисянки аж до Чигирина, до Мотриноного манастаря. В околиці Мотриноного монастиря, що в далекому минулому був осередком славної Гайдамаччини, зосереджувалися численні розгалуження глибоких і малодоступних ярів, до кілометра завдовжки, зарослих старезними лісами, кущами ліщини, глоду, тернини, шипшини. Це ідеальне сховище для повстанських чи партизанських загонів» [6, 51].

Юрій Горліс-Горський у своїй книзі «Холодний Яр» записав свідчення місцевих селян про Мотронинський монастир: «Непрístupний Мотрин монастир серед лісів... Якись таємничі загороди, навіть електричні (!)... Важкі гармати «які стріляють на сорок верстов!»... Засів там із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться – ні большевиків ні денікінців, нічого не могли йому зробити...» [1, 17]. Зрозуміло, що попри всі укріплення навколо Мотронинського монастиря, який сучасники небезпідставно називали «Холодноряською січчю», подібні свідчення є серйозним перебільшенням і дозволяють припустити, що селяни, з якими мав розмову мемуарист, не були безпосередніми учасниками повстанського руху, тому й мали вкрай сумбурні уявлення про Мотронинський монастир, його околиці та значення в повстанському русі.

Певний ретроспективний аналіз, роздуми щодо причин поширення повстанського руху на Холоднорящині, а також місце Мотронинського монастиря у історичній пам'яті тодішніх українців відображані у спогадах генерала М. Омеляновича-Павленка: «Холодний Яр тоді був одним із форпостів партизанщини, бо тут усе сприяло розвиткові в людності вільного національного руху: тут ще добре жили минувшина і спогади про козаччину, святі пам'ятники Чигирин і Суботів, монастирі Онуфрієвський та Мотронівський, де колись святилися гайдамацькі ножі, Канівська могила і т. д., нарешті, сама природа – Дніпро, балки, кручі й великі ще й по цей день ліси – все це сприяло вихованню національної свідомості та вільного козацького духу» [8, 301].

Старшини та офіцери одностаїні у своїх свідченнях щодо високого рівня національної самосвідомості монахинь Мотронинського монастиря, присутність національних мотивів та закликів у процесі богослужіння. Так, очевидець Першого Зимового походу підполковник О. Доценко у своїх мемуарах описав заходи, які відбулися на території обителі 19 лютого 1920 р. після переправи учасників походу на Правобережжя. Зокрема йдеться про «молебень за щасливий похід в центр України і панахиду по вмерших та забитих старшинах і козаках» [3, 78].

Схожі сюжети зустрічаємо у спогадах М. Омеляновича-Павленка: «При відвідуванні старих козацьких монастирів – Митрофанівського й Мотронівського – братія на наше прохання відправила службу Божу, й дивно було слухати в тих надзвичайних обставинах, як лунали святі слова молитви за українську державність, за народ і його проводирів; молилася братія, молилися й співали разом із нею старшина й козацтво. Настоятель і братія сердечно привітали нас і благословили на дальший похід не тільки як люде, що віддавали свою молитву за страждучих і поневолених, але і як сини одної країни, одної Батьківщини, бо більшість із братії були також українцями. Під голосний згук великого монастирського дзвона ми знов посідали на коней і поволі виїхали з монастирських брам, а згуки дзвона ще довго лунали в просторі, поки їх не перемогли козацькі пісні конвою штабу...» [8, 301]. Також відзначається, що в 1919 – 1920 рр. М. Омелянович-Павленко просив духовенство

Мотронинського монастиря служити урочисті молебні на честь Головного отамана С. Петлюри [8, 488]. Проте, чи знайшло це підтримку з боку кліру невідомо.

З Мотронинським монастирем тісно пов'язаний початок повстанської боротьби в Середньому Подніпр'ї. Так, Р. Коваль наводить дані про відділ самооборони с. Мельників, який саме на прохання ігумені Мотриного монастиря створив і очолив місцевий вчитель Олекса Чучупак. Мета формування – захист скарбів Мотриного монастиря від російських дезертирів, які тікали із фронтів Першої світової додому. Чисельність першого мельничанського відділу самооборони становила 22 козаки. З нього бере свій початок холодноярська повстанська організація. Першою відомою акцією мельничанських козаків була ревізія зерна в садибі пана Ярузальського у с. Зам'ятниці, зібраного для німецького війська, повернення його селянам та арешт німецьких солдатів, яких помістили у підвали Мотриного монастиря. Щоправда, ця акція для холодноярців завершилась плачевно: в Мотриному монастирі їх атакувала німецька армійська частина, що підійшла зі Старої Осоти. Врешті, мельничанський відділ було роззброєно [4].

У військово-організаційному відношенні статус Мотронинського монастиря Юрій Горліс-Горський визначив як «штаб гайдамаків Холодного Яру» [1, 25]. Це підтверджується подальшими сюжетами. Так, автор зазначає, що в особливо скрутні для повстанців часи рада отаманів приймала рішення про перехід «від явних форм бойової організації в Холодному Яру до конспіративних і тимчасової ліквідація Мотриного монастиря як воєнного осередку, чого вимагало положення на Україні» [1, 58]; всіх козаків з Мотриного монастиря переводили в найближчі дні до села та на хутори і розміщували по селянах, за «своїх». Ходження в військових строях, їзда на сідланих конях тимчасово заборонялися... [1, 60]. Після того, як небезпека минала, як пише Юрій Горліс-Горський, «Мотря знову заживала життям воєнної фортеці. На дорогах до монастиря на скору руку викопували легко укріплені пункти передової оборони. Кожна сотня діставала на валах свою дільницю на випадок наступу червоних, розміщувалися місця для кулеметів та мінометів. Найближчі села сповіщалися про відновлення порядку бойової збірки за великим дзвоном Мотриного монастиря. Сама залога налічувала вже понад сімсот козаків» [1, 172].

О. Доценко вказує на ще одну роль, яку відігравав Монастир у житті та діяльності повстанців Середнього Подніпр'я – він неодноразово виступав місцем таємних зустрічей зв'язкових головного повстанського штабу із членами окремих відділів [3, 129], а також кур'єрів Київської та Волинської дивізій [3, 225]. Мемуарист так оцінює роль Монастиря як зв'язкового центру: «Біля Черкас мається Мотронинський монастир, в районі якого находиться повстанець Чучупака. Цей пункт зв'язку може обслуговувати Черкаський та Чигиринський повіти» [3, 225]. Служителі Мотронинського монастиря до всього виконували розвідувальну роль, на що вказує Юрій Горліс-Горський: «Навіть молодші, національно свідомі черниці Мотриного монастиря, що ходили досить да леко збирати датки на монастир – були для нас добровільними розвідчицями» [1, 228]. Також Мотронинський монастир за потреби міг відігравати для повстанців роль складу і бази постачання. Це підтверджують спогади Юрія Горліс-Горського: «Захоплені у потязі чека «панські речі», станкові кулемети, за винятком чотирьох «кольтів», міномети, частина бойових припасів, – поїхали возами під Мотрин монастир, щоб сховатися в підземних лябірінтах» [1, 288].

Очевидно, що Мотронинський монастир відігравав помітну роль в організації святкового побуту повстанців. М. Дорошенко зі слів Юрія Горліс-Горського записав, що на Великдень 1920 р. біля храму відбувалося не лише велелюдне дійство, але й освячення повстанської зброї: «З ближчих сел збирався народ до монастиря щоб помолитися, славити Воскресшого Христа і посвятити паски. Навколо церкви чарівним барвистим поясом стояло із кошиками з пасками безліч людей-з побожними обличчями, з радісними очима, святочно одягнених. Нас, холодноярських козаків, розмістили позаду людей. Коли ж почало розвиднятися і архимандрит вийшов з церкви з хресним ходом, щоб розпочати освячення пасок, ми тоді хутенько поклали між пасками свою зброю. І в цей спосіб ми освятили з пасками нашу зброю, якою, свяченою, били ворога» [2, 311-312]. Те ж саме відбувалося, за словами Юрія Горліс-Горського, «6 серпня, на Спаса. В цей день у Мотриному монастирі щороку був великий здвиг народу. У нашому таборі, за два-три дні до того, виникнула думка, щоби в цей день, коли будуть у монастирі святити квіти та овочі – посвятити свою зброю. Чутка про це передалася на села і на Спаса, разом з жінками та дівчатами, що принесли святити яблука та квіти – прийшло чимало дядьків та хлопців з рушницями» [1, 166].

Окрім великих релігійних свят, сакралізація деяких повстанських акцій відбувалася й в інші дні. Наприклад, «29 серпня в Мотриному монастирі – пише Юрій Горліс-Горський – панував урочисто-діловий настрій. Залога робила останні приготування до походу. Черниці, з повагою на обличчях, квітали вітвар поставлений надворі між церквами. Приспішене богослуження мало відбутися під небом, бо велика церква не вмістила б усієї залози і богомольців. Священики довколишніх сіл мали сьогодні поспішити з богослуженням, щоб не затримувати вимаршу сільських сотень на збірний пункт» [1, 187].

Зрештою, Мотронинський монастир відігравав для деяких повстанців роль останнього притулку. На сторінках «Холодного Яру» Юрія Горліс-Горського неодноразово зустрічаємо згадки про поховання повстанців на території обителі [див., напр. 1, 219, 263, 361].

Висновки. З огляду на вищесказане, підсумуємо: мемуари старшин та офіцерів армії УНР різносторонньо розкривають місце релігійного чинника в повстанському русі періоду Української національної революції. Непоодинокими є сюжети, що характеризують відносини між служителями культу і місцевими селянами-повстанцями. Так, у випадку Мотронинського Свято-Троїцького монастиря зустрічаються свідчення про взаємовідносини між повстанцями та духовенством з приводу організації постачання, лікування, побуту тощо. Також мемуаристи не оминули увагою конфлікти та інші колізії, що виникали між Мотронинським монастирем і тамтешніми повстанцями.

Список використаної літератури

1. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Львів : СПОЛОМ, 2014. – 432 с.
2. Дорошенко М. Стежками холодноярськими 1918 – 1923 pp. / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.
3. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : В-во ім. Олени Теліги, 2001. – 375 с.
4. Коваль Р. Начерк до історії Холодноярської організації 1917 – 1922 років / Р. Коваль // Електронний ресурс. Режим доступу: http://unknownwar.info/holodniy_yar/hy_naris.html
5. Коваль Р. Отаман Зелений: іст. нарис / Р. Коваль. – К. : Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 464 с.
6. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Лютий-Лютенко. – Детройт, 1986. – 151 с.
7. Мариновський Ю. Ю. Мотронинський Свято-Троїцький монастир / Ю. Ю. Мариновський Енциклопедія історії України. – Том 7. – К. : Наукова думка, 2010. – С. 94 – 95.
8. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / Упор. М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
9. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917 – 1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31 – 58.
10. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник – К. : Книга Роду, 2008. – 312 с.
11. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 – 1920 / Ю. Тютюнник. – Нью-Йорк : В-во Чарторийських, 1966. – 99 с.

References

1. Horlis-Gorski, Y. (2014). *Cold Ravine*. Lviv : SPOLOM (in Ukr.).
2. Doroshenko, M. (1973). *By the paths of Kholodny Yar (Cold Ravine) 1918 – 1923 pp.* Philadelphia (in Ukr.).
3. Dotsenko, A. (2001) *Winter hike (6.XII.1919 – 6.V.1920)*. Kyiv : Olena Teliha Publishing house of (in Ukr.).
4. Koval, R. *The sketch history Kholodny Yar (Cold Ravine) organization, 1917 – 1922*. – Accessed mode : http://unknownwar.info/holodniy_yar/hy_naris.html (in Ukr.).
5. Koval, R. (2011). *The otaman Zelenyi: historical sketch*. Kyiv : Historical club «The Cold Ravine»; Kamianets-Podilskyi «Medobory-2006» (in Ukr.).
6. Lyutyi-Lutenko, I. (1986). *The fire from Cold Ravine*. Detroit (in Ukr.).
7. Marinovskiy, Y. (2010). The Motrona Holy Trinity Monastery. *Encyclopedia of Ukrainian History*. Vol. 7, 94-95 (in Ukr.).
8. Omelyanovych-Pavlenko, M. (2007). *Memories of army commander (1917 – 1920)*. In M. Kovalchuk (Ed.). Kyiv : Tempora (in Ukr.).
9. Pyrih, R. (2009). Memoirs of contemporaries as a source on the history of the Ukrainian revolution 1917 – 1921. *The problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921*, 4, 31-58. Kyiv : Institute of History of Ukraine of The National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
10. Tyutyunnyk, Y. (2008). *The notes of general-horunzhy*. Kyiv : The family book (in Ukr.).
11. Tyutyunnyk, Y. (1966). *First Winter Campaign 1919 – 1920*. New York : Publishing house of Czartoryski (in Ukr.).

ZOZULYA Nadiya, PhD student of Kremenchuk Michael Ostrohradskiy National University, e-mail: anicid2012@ukr.net

THE MOTRONA HOLY TRINITY MONASTERY AS ONE OF SPIRITUAL AND MILITARY CENTERS OF THE REBEL MOVEMENT OF MIDDLE DNIEPER REGION IN 1918 – EARLY 1920'S (BY THE MEMOIRS OF PETTY OFFICERS AND OFFICERS OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC ARMY)

Abstract. Introduction. The challenges facing Ukraine and its people over the past years, requires high interest to the historical significance of the religious factor in the Ukrainian liberation movement, especially during the National Revolution 1917 – 1921, as well as the relationship between various

rebel forces personnel and Orthodox Church.

Methods of researching are represented by: analysis of sources; comparative method; comparative and systematization; generalization.

Results. The author analyzed the content of the memoirs of petty officers and officers of the Ukrainian People's Republic, including memoirs of Chief Otaman S. Petliura, generals O. Grekov, M. Ome-lianovych-Pavlenko and Y. Tyutyunnik, colonel O. Vyshnivsky, lieutenant colonel Y. Gorodyanin-Lisovs-ki (Gorlis-Gorsky) and O. Dotsenko, captains H. Avramenko, Y. Galchevsky and I. Lutyi- Lyutenko, black Cossacks – P. Dyachenko and M. Doroshenko. Author's presents, commented and analyzed a number of aspects related to the way the military personnel of of Ukrainian People's Republic evaluated the place of Christian morality in rebels everyday life; especially festive and funeral ceremonies in the insurgent environment; religious identity of rebels; religious motifs in the slogans and programs of the rebels; the details of the interaction between the servants of the clergy and the rebels, etc. The results of research will enable more thoroughly reconstructing of the religious life of the rebels of Middle Dnieper in the times of the First liberation struggle, the influence of Christian ethics on the minds of the insurgent peasantry, to find out the vision of these processes by petty officers and officers of the Army of Ukrainian People's Republic, to understand the rationale of some conflicts, that are arisen historically in relations between the guerrillas and the professional military.

Originality. Author of the publication by the analysis of memoirs and epistolary heritage of petty officers and officers of the Army of Ukrainian People's Republic firstly in the ukrainian historiography touched problem about the influence of the religious factor on the minds, motives and actions of the rebels – the participants of the liberation struggle on the lands of the Middle Dnieper in the 1918 – 1921.

Conclusion. Memoirs of petty officers and officers of Ukrainian People's Republic are valuable, perspective and not enough studied group of sources on the history of insurgency in the Middle Dnieper during 1918 – 1921. Different authors showed various aspects of guerrilla life: political-military, economic, daily, organizational, spiritual etc. The latter, in our opinion, is the least illuminated today, despite the fact that the place and role of the religious factor in the rebel struggle in the pages of the memoirs of military personnel of Ukrainian People's Republic a lot of space was given.

Key words: memoirs, epistolary sources, officers, petty officers, the Army of Ukrainian people re-public, the rebel movement, the Middle Dnieper, Cold Ravine, religion, Motrona Holy Trinity Monastery.

Одержано редакцією 6.10.2017

Прийнято до публікації 30.11.2017

УДК 340.134:340.15:351.773(477)

ПАРАМОНОВА Ольга Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
державно-правових дисциплін Черкаського
національного університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: paramonova069@gmail.com

ПРАВОВИЙ СТАТУС МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті здійснено історико-правове дослідження розвитку законодавчого регулювання ста-тусу медичних працівників упродовж перших років становлення радянської влади на українських землях. Розглянуто ключові нормативно-правові акти, прийняті протягом досліджуваного пер-іоду, що визначали систему прав, обов'язків, гарантій і відповідальності професіоналів сфери охорони здоров'я. Зроблено висновок про особливості правового положення медичних праці-вників, на яке вплинуло перебування держави у складних соціально-економічних умовах.

Ключові слова: правовий статус, медична діяльність, медичний працівник, нормативно-пра-вові акти, охорона здоров'я, правове регулювання.

Постановка проблеми. Державне регулювання медичної діяльності в Україні є не-від'ємною частиною державної політики у галузі охорони здоров'я [1, 3]. Його ефек-тивність залежить від рівня законодавчого забезпечення, від того, наскільки глибоко і всебічно врегульовано суспільні відносини у медичній сфері. Необхідною умовою розум-іння стану сучасного «медичного» законодавства і його подальших перспектив розвитку є дослідження історико-правових аспектів правового регулювання медичної діяльності. Використання цієї історичної спадщини є важливим джерелом побудови системи охоро-ни здоров'я сучасної України [2, 45].

Аналіз останніх публікацій. У науковій літературі досить широко і повно вивчені історичні аспекти формування нормативної бази у сфері охорони здоров'я. Цьому питанню присвячені праці як українських, так і зарубіжних учених – представників юридичної, історичної, медичної науки: В. Аكوпова, Р. Верещі, З. Гладуна, М. Мельничука, Н. Мезенцевої, І. Огаркова, Ф. Радиша, А. Ріффеля, М. Турчіної та інших. Водночас, нагальною залишається потреба виявлення історичних закономірностей становлення правового статусу медичних працівників.

У зв'язку з вищезазначеним **мета статті** полягає у дослідженні особливостей правового статусу медичних працівників Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР). З огляду на велику кількість нормативно-правових документів у сфері охорони здоров'я, прийнятих протягом існування УСРР, тобто з 10 березня 1919 р. по 30 січня 1930 р., зупинимося на аналізі ключових норм, що визначали систему прав, обов'язків, гарантій та відповідальності працівників медичної галузі.

Виклад основного матеріалу. Через необхідність відбудови медичної галузі після створення у 1919 р. УСРР радянський уряд був змушений налагоджувати стосунки з медиками, які вороже ставилися до радянської влади [цит. за: 3, 63-64], та залучати до співпраці всіх, хто продовжував працювати у цій сфері. Основним методом був примус. Частину медперсоналу мобілізувало Головне військово-санітарне управління. Надзвичайна комісія по боротьбі з висипним тифом оголосила 5 березня 1919 р. мобілізацію в Харкові та околицях, якій підлягали жінки-лікарі, фельдшерки, акушерки I та II розрядів, сестри милосердя до 40 років, фельдшери до 40 років та всі медичні працівники, що перенесли висипний тиф. Обліку підлягали всі вищеперераховані, незалежно від реєстрації їх у професійному союзі. Не бралася до уваги наявність стажу праці, несення служби в цивільних чи військових лікувальних установах або перебування у вищих навчальних закладах. Виняток становили тільки ті, хто попередньо був взятий на облік Головним військово-санітарним управлінням [4, 313]. Згідно з постановою Ради народних комісарів УСРР (далі – РНК УСРР) від 23 травня 1919 р. НКОЗ (далі – Народний комісаріат охорони здоров'я), НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ – авт.) та НКО (Народний комісаріат оборони – авт.) оголосили обов'язкову трудову повинність медичних працівників у галузях праці, що вимагають спеціальних медичних знань [5, 375].

Після створення 27 січня 1920 р. на засіданні Всеукраїнського ревкому та Раднаркому України Всеукраїнської комісії з охорони народного здоров'я почалася відбудова цивільної медицини та була зроблена перша спроба впорядкувати медичну діяльність. Так, 7 лютого 1920 р. Всеукрревком, з подання комісії, видав постанову «Про притягнення до трудової повинності осіб медичного персоналу» та призвав на службу в порядку трудової повинності медичний та фармацевтичний персонал, який, з огляду на вік, не підлягав військовій мобілізації [6, 18–19]. Притягнуті до трудової повинності особи повинні були перебувати на обов'язковій службі впродовж року, за що одержували утримання та пайок. Навіть після завершення зазначеного строку вони працювали далі, доки епідемії не зменшувалися настільки, що визнавалося можливим звільнення.

Однак 8 серпня 1922 р. трудова повинність була відмінена відповідно до постанови РНК УСРР «Про відміну трудової повинності для медперсоналу». Медичний персонал хоч і залишався на обліку НКОЗ, проте його місцеві органи вже не залучалися до роботи за спеціальністю в порядку трудової повинності. Відтак при звільненні на лікарів поширювалися норми Кодексу законів про працю 1922 р., хоча здоровідділи мали право затримувати їх до трьох місяців, а в окремих випадках навіть до шести. Крім того, НКОЗ мав право за погодженням з Уповнаркомпраці проводити часткові мобілізації медперсоналу для протидії епідеміям в їх осередках [7, 89].

Перший базовий акт, яким визначався правовий статус медичних працівників, встановлювалися кваліфікаційні вимоги до обіймання медичних посад – «Правила, що регулюють професійну роботу медперсоналу» (далі – Правила), був затверджений Постановою РНК УСРР 17 квітня 1924 р. [8]. Згідно з арт. 1 цього документа, до медперсоналу належали особи, які мали кваліфікацію лікаря, зубного лікаря або лікаря одонтолога, акушера, помічника лікаря, фармацевта, сестри або брата (медичних), масажиста. Для обіймання посади лікаря необхідно було здобути відповідну кваліфікацію в медичному інституті чи університеті, чи вищій медичній школі Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) або колишньої Російської імперії. Водночас таке право мали й особи, які здобули медичну освіту та кваліфікацію доктора медицини за кордоном і склали

іспит у вищій медичній школі СРСР. Такі професіонали могли займатися як медичною практикою, так і обіймати адміністративні посади у сфері медицини. Лікарям за погодженням із адміністрацією надавалося право мати іменну печатку, на якій зазначалася їх кваліфікація [3, 67]. Правилами окремо встановлювалися посадові вимоги до спеціальних медичних професій, наприклад: лікаря-одонтолога, зубного лікаря та їх помічників; акушерки (баби-повитухи 1 і 2 розряду); медичних сестри або брата.

Відповідно до арт. 31 Правил право на фармацевтичну діяльність мали особи, які здобули освіту в хіміко-фармацевтичних інститутах, фармацевтичних технікумах, дворічних фармацевтичних школах або на дев'ятимісячних короткострокових курсах за програмою Головнопрофсвіти 1924 р.; отримали свідоцтво про закордонну фармацевтичну освіту та склали іспит при вищих фармацевтичних школах СРСР; отримали свідоцтво про кваліфікацію магістра фармації, провізора й аптекарського помічника в університетах або вищих школах СРСР і колишньої Російської імперії. Фармацевти мали право працювати в аптеках, лабораторіях (аналітичних, бактеріологічних, терапевтичних, судово-хімічних), фармацевтичних заводах [8, 212-213].

Зауважимо, що аналогічний декрет ВЦВК (Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет – авт.) і РНК РРФСР «Про професійну роботу і права медичних працівників» [9] був прийнятий лише 1 грудня 1924 р. Цей Декрет зі змінами і доповненнями діяв аж до 1 липня 1970 року, часу прийняття Верховною Радою СРСР 19 грудня 1969 р. Основ законодавства СРСР і союзних республік про охорону здоров'я [10].

Правилами визначалися особливості медичного втручання (проведення хірургічних операцій, застосування гіпнозу, використання наркозу тощо). Наприклад, застосовувати наркоз лікар мав право лише за згоди хворого або у разі його малолітства чи душевної хвороби, чи неприготовності – батьків чи опікунів. За потреби невідкладного хірургічного втручання лікар повинен був проконсультуватися з колегою-хірургом. В іншому разі мав приймати рішення одноосібно під свою відповідальність. Про випадки такого медичного втручання лікарі зобов'язані були повідомляти здоров'яділи протягом 24 годин [3, 67–68].

Варто зазначити, що поряд з Правилами 1924 р. видавалось безліч відомчих наказів, циркулярів, інструкцій, які створювали плутанину в регламентації прав і обов'язків медичних працівників. Комплексного нормативного акта, подібного Правилам, уряд у найближчий час так і не прийняв. Понад сорок років цей документ визначав, хто має право на отримання звання лікаря, які права і обов'язки радянських лікарів і яку відповідальність вони несуть за допущені ними професійні помилки, та регламентував широке коло питань, починаючи від процедури підтвердження права на заняття медичною практикою і закінчуючи умовами здійснення операцій [3, 69].

Відомо, що впродовж 1925–1935 рр. в УСРР були спроби кодифікації законодавства про охорону здоров'я, де зокрема закріплювались основи правового становища медичних працівників, питання діяльності закладів санітарної освіти, ведення медичної статистики, заходів із попередження епідемій та професійних захворювань, санітарної охорони кордонів, організації лікувально-профілактичних заходів охорони материнства і дитинства, організації аптечної справи і курортного лікування. Проте, як зазначає З. Гладун, в умовах будівництва єдиної пролетарської держави з єдиними територією, кордонами, народом, законодавством, підготовки майбутньої «сталінської» Конституції СРСР ініціатива УСРР, не узгоджена з центральною владою, не була підтримана і стала непотрібною [11, 114].

Матеріальними і деякими соціальними гарантіями, які надавались медикам, були грошові та інші форми забезпечення, пенсійне забезпечення, а також різні пільги. Так, відповідно до постанови РНК УСРР «Про поліпшення становища робітників лікарсько-санітарної справи» від 10 червня 1920 р., медики, які працювали на ліквідації епідемії висипного тифу у прифронтовій смузі, отримували продовольство за нормою фронтового червоноармійського пайка, а ті, хто працював поза прифронтовою смугою або в інших гострозаразних установах, – за нормами тилового червоноармійського пайка. Крім того, медичному персоналу у позачерговому порядку видавався належний спецодяг та взуття [цит. за: 3, 73].

Перехід до непу не приніс очікуваного покращення у сфері охорони здоров'я та продовжив негативно позначатися на стані її працівників. Закрилися багато медичних установ у зв'язку зі скороченням бюджетних витрат на соціальну сферу. Безробіття, яке зачепило головним чином молодих лікарів, змушувала їх погоджуватися на посади фельдшерів, що викликало різку критику з боку профспілок і НКОЗ, тому відповідно до циркуляру НКОЗ від 28 лютого 1924 р. № 49 обіймання лікарями посад фельдшера, медсестри чи лаборанта (за винят-

ком НДІ, лабораторій, де лікар міг самостійно працювати) за загальним правилом не допускалося. Як виняток у кожному окремому випадку потрібно отримувати дозвіл відділу охорони здоров'я й місцевого органу союзу Всемедикосанпраці [3, 73-74].

На підставі постанови ЦВК (Центральний виконавчий комітет – авт.) і РНК СРСР від 25 вересня 1929 р. вводилися з 1 жовтня пенсії за вислугу років для лікарів, фельдшерів, фельдшерів-акушерів, акушерок, зубних лікарів і медичних сестер, які закінчили медичні технікуми і школи сестер Червоного Хреста, які відпрацювали в сільських місцевостях і робочих селищах 25 років [12]. У 1935 р. зарплата медпрацівникам була підвищена. Відтепер оклад залежав від кількості ліжок (кількості відвідувань на рік) установи, в якій працював медик, і його трудового стажу [13].

Прийняття цілої низки нормативних правових актів, які передбачали надання медикам пільг і переваг, підвищення платні, аж ніяк не означало дотримання законодавства на практиці. Не вистачало бюджетних коштів, часто мали місце зловживання на місцях. Тому з привілейованого медики «перетворилися» в клас «експлуатований» на благо населення СРСР, насамперед робітників і селян. За нової влади робота медиків ускладнилася в організаційному плані (права істотно обмежилися, а обов'язки надто розширилися) й, безумовно, погіршилася – у матеріальному [3, 74].

Як відмічають деякі науковці, у досліджуваній період на тлі загальної недовіри до позапартійних фахівців відзначається помітне зростання кримінальних справ щодо лікарів у порівнянні з дореволюційним часом [14; 15]. Це пояснювалося такими причинами: мала поінформованість населення в питаннях медицини та перебільшення її можливостей; підвищені вимоги до лікарів; упереджене висвітлення лікарських справ в пресі; бажання йти по шляху найменшого опору, тобто звинувачення лікарів і апеляції до громадської думки; довірливе ставлення слідчих органів до звинувачення лікарів; невизначеність статей кримінального законодавства стосовно встановлення меж лікарської відповідальності [15].

Відзначимо, що відповідальність медичних працівників була встановлена у Кримінальних кодексах УСРР 1922 та 1927 рр. Так, за кодексом 1927 р. до «медичних» злочинів належали: проведення лікарями абортів поза лікарнями або іншими лікувальними закладами (ст. 143), поміщення в лікарню для психічно хворих завідомо здорової людини (ст. 156), ненадання або відмова надати допомогу хворому без поважних причин (ст. 160). При цьому суб'єкт відповідних злочинів у нормах кодексів 1922 та 1927 рр. не був чітко виписаний. В окремих випадках у диспозиціях статей містилася пряма вказівка на лікарів як суб'єктів злочину (у випадку незаконного проведення абортів), інколи ознаки медичного працівника як спеціального суб'єкта злочину впливали з інших ознак складу злочину (наприклад, у випадку поміщення в лікарню для психічно хворих завідомо здорової людини) [16, 68-69].

Крім того, лікарі несли відповідальність за посадові правопорушення. Вже з першої половини 1930-х рр. особливо пильну увагу влада стала приділяти дотриманню встановленого порядку проходження служби у медичних установах. За порушення правил прийому на роботу керівники медичних установ відповідали в дисциплінарному порядку, а за окремих обставин – і в кримінальному, наприклад за халатне ставлення до службових обов'язків. В особливих випадках (систематичність порушень, переманювання лікарів на інше місце роботи і т.д.) вони несли відповідальність за зловживання владою або службовим становищем. Лікарі та середній медичний персонал, які не прибули до місця роботи за нарядами НКОЗ або самовільно переходили на іншу роботу «до закінчення трудової відслуги», відповідали за невиконання зобов'язань за договором, укладеним з державною або громадською установою або підприємством. [3, 72].

Варто зазначити, що в умовах невивчення кваліфікованого медичного персоналу влада не могла «розкидатися» медиками, тому на практиці винні особи рідко притягувалися до кримінальної відповідальності. Як правило, керівництво органів і установ охорони здоров'я обмежувалося накладенням дисциплінарних стягнень. Разом з тим, держава особливо увагу приділяла захисту честі та гідності працівників сфери охорони здоров'я. Так, Верховний Суд і Нарком'юст у 1926 р. у спеціальному циркулярі запропонували кваліфікувати образи, нанесені медичним працівникам під час виконання службових обов'язків, як правопорушення, вчинені щодо представників влади [17, 7].

Висновки. Законодавча діяльність у сфері охорони здоров'я в УСРР зумовлювалася нагальною потребою оперативного реагування на всі виклики часу для забезпечення існування держави з новим суспільно-економічним ладом, що вплинуло на правовий статус медичних працівників, який мав такі особливості: медичні працівники втратили статус

державних службовців і не набули жодного; нормативне закріплення статусу медичного працівника не знайшло своє відображення у законодавчих актах, оскільки це питання не було нагальною потребою в суспільстві; понад сорок років «Правила, що регулюють професійну роботу медперсоналу», затверджені РНК УСРР 17 квітня 1924 р., визначали права й обов'язки українських радянських лікарів, їх відповідальність за допущені професійні помилки, регламентували широке коло питань щодо здійснення медичної практики; соціальними гарантіями професійної медичної діяльності виступали грошові та інші форми оплати праці, пенсійне забезпечення, а також різні пільги, встановлені низкою нормативних актів, проте за складних економічних умов у державі ці нормативні приписи не виконувалися; за порушення професійних та службових обов'язків медичні працівники несли відповідальність за нормами трудового та кримінального законодавства.

Список використаної літератури

1. Мезенцева Н. Державне регулювання суспільних відносин в галузі охорони здоров'я України : історичні та правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25. 00. 01 «Теорія та історія державного управління» [Електронний ресурс] / Н. Мезенцева. – К., 2010. – 23 с. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Avtoreferat.
2. Вороненко Ю. Історія виникнення, становлення та розвитку правового регулювання медичної діяльності на теренах України [Електронний ресурс] / Ю. Вороненко, Я. Радиш // Український медичний часопис. – 2007. – № I/II. – С. 45–49. – Режим доступу : <http://www.umj.com.ua/wp/wpontent>.
3. Турчина М. Медичне законодавство в Україні в радянський період : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Турчина Марія Олегівна. – Харків, 2016. – 223 с.
4. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1919. – № 21. – С. 313.
5. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / [за ред. П. Щупика]. – К. : Держмедвидав, 1958. – 726 с.
6. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1920. – № 1. – С. 18–19.
7. Мельничук М. Правовий статус медперсоналу в УСРР у 20-ті рр. XX ст. / М. Мельничук // Одинадцять юридичні читання. Форма сучасної національної української держави : реалії та перспективи : матеріали Міжнар. наук. конференції, 21–22 травня 2015 р., м. Київ. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. – С. 89–92. – Режим доступу : <http://socrates.vsau.org/repository/getfile/10268.pdf>
8. Спаський М. Про правила, що регулюють роботу медичного персоналу / М. Спаський, С. Сокольський // Охорона здоров'я в УСРР. Основні закони та урядові розпорядження. – Харків–Київ : Медичне видавництво, 1932. – 260 с.
9. О профессиональной работе и правах медицинских работников : Декрет ВЦИК, СНК РСФСР от 1 декабря 1924 года [Электронный ресурс] // Интернет архив законодательства СССР. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2262.htm
10. Риффель А. Избранные вопросы медицинского права [Электронный ресурс] / А. Риффель. – М. : Издательство «Академия Естествознания», 2008. – 72 с. – Режим доступа : <https://monographies.ru>.
11. Гладун З. Державна політика охорони здоров'я в Україні (адміністративно-правові проблеми формування і реалізації): моногр. / З. Гладун. – Т. : Економічна думка, 2005. – 460 с. – <http://library.tneu.edu.ua>.
12. СЗ ССРСР. – 1929. – № 63. – Ст. 582.
13. СЗ ССРСР. – 1935. – № 12. – Ст. 12.
14. Добров А. Историческое развитие норм российского права в сфере здравоохранения: этапы тысячелетнего пути [Электронный ресурс] / А. Добров // Известия Иркутской государственной экономической академии : электронный журнал. – 2012. – № 2. – С. 40–46. – Режим доступа : <https://elibrary.ru>.
15. Акопов В. К истории судебной ответственности врачей [Электронный ресурс] / В. Акопов // Интернет журнал «Relga. Ru». – № 10 [64]. – 23.05.2001. – Режим доступа : <http://www.relga.ru>.
16. Вереша Р. Історія розвитку інституту кримінальної відповідальності медичних та фармацевтичних працівників / Р. Вереша, І. Суліма // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – № 2. – С. 63–69.
17. Огарков И. Врачебные правонарушения и уголовная ответственность за них / И. Огарков. – Л. : Медицина, 1966. – 133 с.

References

1. Miezientseva, N. (2010) *State regulation of social relations in health Ukraine: historical and legal aspects*. (Ph.D Dissertation) Thesis, Kiev, 23. Retrieved from http://www.academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Avtoreferat/0a8384ed-9d6f-44fa-bbeb-0e1fd04e5446.pdf (in Ukr.)
2. Voronenko, Yu. & Radysh, Ya. (2007) *The history of the origin, formation and development legal regulation of medical activities in Ukraine*. *Ukrainskyi medychnyi chasopys* (Ukrainian Medical Journal), I/II, 45–49. Retrieved from http://www.umj.com.ua/wp/wp-ontent/uploads/archive/57/pdf/158_ukr.pdf?upload= (in Ukr.)
3. Turchina, M. (2016) *The medical legislation in Ukraine during the Soviet period: Manuscript*. Kharkiv, 223. (in Ukr.)
4. *Collection of Laws and Orders of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine* (1919). 21, 313. (in Ukr.)
5. *Achievement of health care in the Ukrainian SSR* (1958). Kiev : Derzhmedvydav, 726. (in Ukr.)
6. *Collection of Laws and Orders of the Workers 'and Peasants' Government of Ukraine* (1920). 1, 18–19. (in Ukr.)
7. Melnychuk, M. (2015) *Legal status of medical staff in the USSR in the 20's of the twentieth century*. *Odynadtsiati yurydychni chytannia. Forma suchasnoi natsionalnoi ukrainskoi derzhavy : realii ta perspektyvy* (Eleven legal readings. Form of the modern national Ukrainian state: realities and prospects). Kiev: Vid-vo NPU im. M. P. Dragomanova. 89–92. Retrieved from <http://socrates.vsau.org/repository/getfile/10268.pdf> (in Ukr.)

8. Spaski, M. & Sokolski S. (1932) *About the rules governing the work of medical staff*. Okhorona zdorovia v USRR. Osnovni zakony ta uriadnychi rozporiadzhennia (Healthcare in the Ukrainian SSR. Basic laws and orders of government). Kharkiv–Kiev : Medichne vidavnistvo, 260. (in Ukr.)
9. On the professional work and rights of medical workers: Decree of the All-Russian Central Executive Committee, Council of People's Commissars of the RSFSR (1924). Retrieved from http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2262.htm (in Russ.)
10. Riffel, A. (2008) *Selected issues of medical law*. Moscow: Izdatelstvo «Akademiya Estestvoznaniya», 72. Retrieved from <https://monographies.ru/en/book/view?id=24> (in Russ.)
11. Gladun, Z. (2005) *State policy of health care in Ukraine (administrative and legal problems of formation and implementation)*. Ternopil : Economichna dumka, 460. Retrieved from http://library.tneu.edu.ua/files/EVD/mg_dpozou.pdf (in Ukr.)
12. *NW of the USSR* (1929). 63, 582. (in Russ.)
13. *NW of the USSR* (1935). 12, 12. (in Russ.)
14. Dobrov, A. (2012) *The historical development of the norms of the Russian law in the field of public health: Stages of the millennial path*. Izvestiya Irkutskoy gosudarstvennoy ekonomicheskoy akademii: elektronnyy zhurnal (News of the Irkutsk state economic academy : electronic magazine). 2, 40-46. Retrieved from <https://elibrary.ru/item.asp?id=17728270> (in Russ.)
15. Akopov, V. (2001) *To the history of the judicial responsibility of doctors*. Internet Journal «Relga. Ru» (Internet magazine «Relga. Ru»). 10 [64]. Retrieved from <http://www.relga.r> (in Russ.)
16. Veresha, R. & Sulima, I. (2013) *History of development Institute of criminal responsibility of medical and pharmaceutical workers*. Visnyk Akademii advokatury Ukrainy (Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine). 2, 63-69. (in Ukr.)
17. Ogarkov, I. (1966) *Medical offenses and criminal liability for them*. Leningrad, 133. (in Russ.)

PARAMONOVA Olga, Ph.D. (in Law), Associate Professor of the Chair of State and Legal Disciplines, Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy,
e-mail: paramonovao69@gmail.com

LEGAL STATUS OF HEALTH CARE WORKERS IN THE UKRAINIAN SOCIALIST SOVIET REPUBLIC

Abstract. Introduction. *The efficiency of public policy in the health care depends from the level of development of rule's system, how deeply and fully social interaction in the medical sector was regulated. Studying the historical and legal aspects of the development of health care workers legal status is the necessary condition for finding out the level of modern «medical» legislation and its future prospects. Using this historical heritage is an important source of building healthcare system in the modern Ukraine.*

Purpose. *The purpose of the paper is to identify special features of legal status of health care workers in the Ukrainian Socialist Soviet Republic on the basis of studying of legislative and scientific works.*

Results. *«Rules of the health workers professional activity» was the first basic legal act, which determined legal status of health care workers, specified requirements in different medical careers. It was adopted by the Resolution of the SNK of the Ukrainian SSR on April 17, 1924. However, besides with the Rules there were many orders, circulars, instructions that created confusion in the regulation of the rights and responsibilities of health care workers.*

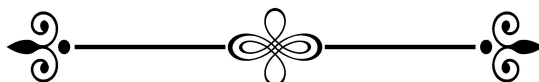
Cash and other benefits, pensions were material and social guarantees of the health care workers in that time. They were established by the government decrees or circulars of special health care bodies.

According to the Ukrainian SSR Criminal Codes of 1922 and 1927 and labour legislative health care workers were prosecuted for violations of the rules of medical assistance providing or official misconduct and negligence in the performance of duty.

Conclusion. *Legal status of the health care workers in the Ukrainian SSR had such special features: health care workers lost civil servant status, but not received any another status; for 40 years «Rules of the health workers professional activity», adopted by the Resolution of the SNK of the Ukrainian SSR on April 17, 1924, determined rights and duties of Ukrainian soviet doctors, their responsibility for professional mistakes, regulated wide range of issues in medical sphere; because of the difficult economic conditions in the state, normative guidance of social guarantees of professional medical activity were not complied; for negligence in the performance of duties health care workers were liable for labour or criminal legislation.*

Key words: *legal status, medical activity, health care worker, legal acts, health care, legal regulation.*

*Одержано редакцією 12.11.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ БІЛОРУСІЗАЦІЯ? НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРИХ МОЖЛИВОСТЕЙ*

Маркава А. Шлях да савецкай нацыі: Палітыка беларусізацыі (1924–1929) / Алена Маркава. – Мінск : Медысон, 2016. – 324 с. (Бібліятэка часопіса “Беларускі Гістарычны Агляд”).

У столітні роковини розпаду Російської імперії та революційних спроб державного розлучення України і Білорусі з учорашньою метрополією інтерес до встановленого більшовиками «советського режиму» та їхньої «національної політики» не згасає. Про це свідчать новітні доробки вчених, серед яких своє чільне місце посідає наукова монографія білоруської авторки, на яку і даю свою рецензію. Початковий варіант цієї книги видано у Празі 2012 р., а більш розширений був закінчений у серпні – листопаді 2016 р. для друку в столиці Білорусі.

А. Маркова не є піонерною дослідницею, яка аналізує політику білорусізації, запроваджену комуністами в 1920-х роках. Про це свідчить власне і перший розділ її книги, присвячений огляду джерел та історіографії проблеми (с. 14–35). А втім її працю можна віднести до одного з найвдаліших узагальнень із більшовицької білорусізації, виконаних на сучасному рівні. Зазначена перевага стає очевидною вже у другому розділі монографії – «Теоретичний аспект проблематики: дефініція, термінологія, дискусія про сутність білорусізації» (с. 36–44). Він цінний хоча б тому, що наочно ангажує нас до плюралізму думок, як до обов'язкового елементу наукового дослідження. Чого, з-за відомих обставин, у Білорусі й Україні майже не було впродовж більшості років ХХ-го століття.

Третій розділ монографії – «Білорусь на порозі білорусізації» (с. 45–54). Тут авторка подає загальний історичний фон політичних, економічних, демографічних та соціокультурних процесів, які відбувалися на білоруських землях від початків «довгого ХІХ-го століття» до встановлення більшовицької диктатури. Цікаво, що на 1897 р. серед міського населення Білорусі переважали євреї (53,5%) та росіяни (17,5%). Тих, хто ідентифікував себе білорусом у той рік перепису, в містах мешкало не більше 17%. Дослідниця зауважує, що російсько-єврейське місто неприхильно ставилося до білоруської мови, яка асоціювалася у нього переважно зі «сферою села». І все ж білоруси становили 80% населення своєї країни (зрозуміло, що понад 90% із них при цьому були сільськими мешканцями). Під впливом колонізації ранньомодерних і модерних часів та русифікації (починаючи з кінця ХVІІІ ст.) білоруська мова на початок ХХ ст. була фактично витіснена з ужитку в офіційному спілкуванні, як мова освіти і науки, релігійних обрядів тощо. Водночас визнання білоруської мови офіційною зтяглося і в часи «советської влади», коли від 1919-го і фактично до укрупнення країни у 1926 р. білоруси не мали навіть сталої території своєї маріонеткової республіки (див. с. 51–54).

Схвальної оцінки заслуговує четвертий розділ монографії – «Ідейна платформа національної політики білорусізації» (с. 55–85), в якому простежується реально існуюча тоді поліфонія поглядів на цю політику з боку «союзного центру» та «національної інтелігенції». Певна річ, білоруським комуністам довелося враховувати обидві групи впливу. Та головним дороговказом для них однак були засоби уніфікації республік, у теоретичному обґрунтуванні яких високопоставлені білорус А. Чарвяков та, до прикладу, українець М. Скрипник були послідовними ретрансляторами централізаторської позиції Леніна і більше навіть Сталіна. Саме тому історія знає багато прикладів комуністичних репресій

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом №Ф77/78-2017 «Образи «сусідів» на прикордонні України, Польщі, Білорусі: конфліктні історичні дискурси про минуле та моделі примирення».

«буржуазних націоналістів» (під які підпадали за потреби й націонал-комуністи) і майже не знає усунень від активної політики «великодержавних шовіністів». Про це свідчить і перебіг репресій білоруської інтелігенції, про які веде мову А. Маркова (с. 81–85), і дотичні роботи українських дослідників* зокрема.

П'ятий розділ рецензованої монографії присвячено білорусизації у галузі освіти і науки (с. 86–158). Дослідниця описує труднощі, які постали на місцях, коли справа запровадження білорусомовної школи нарешті стала реальністю. Серед цікавих сюжетів – «переконання» білорусів-католиків відмовитися від полономовної освіти на користь національної (с. 102). А також – виступи педагогів та батьків вихованців Жлобінської школи залізничників (Бобруйський район) проти обов'язкового навчання білоруською мовою, які аргументували свою позицію тим, що «залізничники – народ бродячий» і їм ця мова непотрібна (с. 113–116). Утім дослідниця вважає, що такий випадок був радше винятком із загального становища, в якому домінувало приязне ставлення населення до білорусизації, хоча й менше у містах, аніж у селах.

Білоруська коренізація у технікумах була половинчастою. Переважно про неї дбали у педтехнікумах (а це на 1926/27 н.р. 14 із 30 по країні), тоді як у технікумах, орієнтованих на промисловість чи скажімо медицину, білорусизація пробуксовувала. Що казати, коли навіть у мінському педтехнікумі рівень знань рідної мови був низьким, а потім дипломовані вчителі передавали помилки «білорусько-російського жаргону» своїм учням (с. 119). У вищій освіті ситуація була ще гіршою, адже жоден виш Білорусі не мав навіть 20% професорсько-викладацького складу, який би володів білоруською мовою. Добре це ілюструє спеціальна таблиця, виведена авторкою (с. 121). Ситуація дещо поліпшилася на кінець 1920-х років, переважно за рахунок молодих викладачів (див. таблицю на с. 126). Однак існувала тепер проблема з боку вихованців: відсоток винятково позитивного ставлення до білоруської мови викладання серед студентства не перевищував 15%. Пані Маркова пов'язує це із національним складом студентства в цілому: до прикладу на факультеті суспільних наук Білоруського державного університету навчалося близько 70% євреїв, решту становили переважно білоруси та інколи росіяни (с. 133). У цілому ситуація виглядає так, що спеціальні санкції, які застосовували і до викладачів (із посади доцента, наприклад, знімали, якщо педагог переходив на російську мову викладання), і до студентів, – не змінили кардинально освітньо-наукове середовище на користь білоруської мови. По суті, найбільше справі білорусизації пригодилися вчителі-білоруси середньої школи. Саме ці представники переважно сільської інтелігенції закінчували річні курси з білорусознавства, отримували кваліфікацію вчителя історії та географії або вчителя білоруської мови та літератури (с. 148, 157-158) і відправлялися на село – вчити дітей та дорослих.

У 1922 р. більшовицька влада створила Інбелкульт (Інститут беларускай культуры), який вийшов із Науково-термінологічної комісії Народного комісаріату освіти БССР і став предтечею створення у 1928-29 рр. Національної академії наук Білорусі. Для порівняння – національний рух за українську науку був інституціонізований значно раніше: з 1918 р. – в добу Української революції, – та 1921 року, вже під егідою комуністичної диктатури відповідно існувала Українська (1921–1936 рр. – Всеукраїнська) академія наук. Інбелкульт у 1926 р. був вилучений із підпорядкування наркомату освіти і підпорядковувався напряму СНК БССР. Він був поділений на секції, де ґрунтовно вивчали білоруську мову, літературу, історію, економічну географію тощо. Були у ньому також польські, латиські та єврейські відділи із самостійними секціями і комісіями із вивчення цих меншостей. Існувала при ньому навіть Комісія з розробки військової термінології та створення військових підручників білоруською мовою, адже передбачалося створення Білоруської військової округи в БССР (с. 140-141).

Боротьбу за ліквідацію неписьменності в Білорусі 1920-х років А. Маркова репрезентує через діяльність однойменних товариств і спеціальних пунктів, а також – хат-читалень, сільських клубів та народних будинків (с. 142-146). По суті йшлося про комуністично заідеологізовані заходи «масового виховання» та «політосвіти для всіх», незалежно від того, здобувають (здобудуть) їхні слухачі реальну освіченість чи ні. На аспект передусім «ідеологічного зомбування» дуже рідко зважають дослідники советського лікнепу, справжнє освітнє значення якого, на мій погляд, значно перебільшено навіть у посткомуністичній історіографії.

* Нечипоренко З. Дискусія стосовно боротьби селянської та пролетарської культур у 20-х рр. XX ст. у контексті національної реформи більшовиків // Український селянин. – 2005. – № 9. – С. 63–65. [Електронний ресурс] : <http://biblioteka.cdu.edu.ua/bulleten/ukrpeasants/US9.pdf>

Наведу приклад. Документи освітніх органів совєтської влади в Україні містять звіти про інспектури діяльності політпросвітних установ у регіонах, в яких неодноразово зазначається, що «селяни до них не ходять», бо «вважають їх непотрібними розсадниками розпусти»*. Тобто в українського селянства залишався традиційний погляд на освіту: й надалі побутувало несприйняття освіти, не було чіткого усвідомлення її як справи, що є важливою для життя та діяльності. Цікаво було б дізнатися в А. Маркової, наскільки поширеним було таке ставлення до освіти (політичної освіти) серед білоруського селянства?

Зрештою, частково відповідь міститься уже на сторінках її монографії. Анекдотичний випадок зі ставленням до білоруського «Лемантара» (букваря) тих, хто власне мав найбільше перейматися за його якість, є вельми показовим. Рецензенти із Секції білоруського мистецтва Інбелкульту відзначали низьку художню якість букваря, адже ілюстратори явно не розуміли пропорцій людських фігур, які, крім того, змалювали доволі карикатурно: «Тыпы і твары батракоў узяты наогул з нейкага гумарыстычнага часопіса, дзе ўкраінскія хахлы з чумацкімі вусамі перамяшаныя з тыпамі Замаскварэчча» (с. 145). Одяг також був зображений вперемішку комічно: українська свита та кожух, московська косоворотка, українські шаровари, московські лапті, українські шапки.

Підручник як інструмент білорусизації А. Маркова розглядає у досить об'ємному шостому розділі своєї монографії (с. 159–191). Від самого його початку дослідниця по-сучасному підходить до розуміння підручника у ролі сенсового вмістилища певної моделі національної ідентичності, беручи при цьому до аналізу головно підручнику з історії, географії та білоруської літератури. Так ми справді отримуємо певну модель білоруської самоідентифікації, хоча й у рамках досить суперечливого і короткого періоду середини – кінця 1920-х років. З'являється тут і один із героїв білорусизації підручників – завідувач Науково-літературного відділу наркомосу Сцяпан Некрашевіч (с. 161-162).

Білоруські підручники тих часів це – насправду «місця пам'яті», за якими можна вивчити білоруську ідентичність. І як справедливо зауважує авторка, розуміти тут треба також те, що «народ і нація на їхніх сторінках розглядаються як одвічні категорії, що властиво історичній концепції примордіалізму ХІХ ст.» (с. 163). Її дослідницька модель передбачала вивчення у шостому розділі національної ідентичності білорусів через підручники, де головними елементами предметного аналізу були:

- 1) визначення національної території;
- 2) створення національної історії та інтерпретація її символічних подій;
- 3) визначення білоруської національної самобутності, національного характеру білорусів тощо.

Так, «Географія Беларусі» (1926) Аркадзя Смоліча вважалася найліпшим підручником із географії. Білорусь у ньому постає як самостійне державне утворення. Хоча сам автор добре знав комплекси меншовартості білоруської молоді, з її стереотипними уявленнями Батьківщини як країни болота, хвороби колтун і більше нібито нічого цікавого. Національний простір Білорусі Смоліч окреслює лінією міст Брест – Білосток – Вільно – Смоленськ – Брянськ – Чернігів. Не погоджується з поточним політичним поділом БССР, адже він, на його думку, не спирався ні на які географічні основи. «Межі нових держав [Литви, Латвії, Польщі і Росії] проведені по живому тілу Білорусі, – писав він, – ділячи регіони, які найтісніше зв'язані між собою... не кажучи вже про те, що всі вони найміцніше зв'язані з погляду етнографічного, бо у всіх п'яти частинах, на які порізана Білоруська земля, живе один і той самий Білоруський Народ» (с. 164-165). Внутрішню єдність білоруських земель Смоліч підсилював також тезою про їхню відмінність від Московщини.

Підручник «Географія Эўропы» (1924) Мікалая Азбукіна теж постулює тезу, що білоруська етнічна територія розірвана між 5-ма країнами, з тією хіба різницею, що він не згадує, як Смоліч, Литву, проте згадує «придбання», на його думку, білоруських земель Українською ССР (с. 166). Фактично такого ж погляду притримувалися білоруські історики Усевалад Ігнатовскій та Уладзімір Пічета. Цікаво, що невідповідність етнічних та політичних меж Білорусі була відображена і в програмах із географії. Зокрема, в домашніх завданнях чи на уроках у класах учням пропонувалося описати склад населення «етнографічної Білорусі та БССР».

Створення національної історії та інтерпретація її символічних подій відбувалися в рамках білорусизації підручників і географії, і історії. Смоліч наголошує на ролі Полоць-

* Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. Народний Комісаріат освіти Української РСР. – Оп. 7. – Спр. 459. Звіти завідуючих сільбудами Лубенського та Сумського округу про стан та організацію політосвітньої роботи на селі за 1927 рік. – Арк. 189 зв.

ка, який був відомим містом на «шляху із варяг у греки», потужно репрезентував білоруську історію в добу Середньовіччя, проте зазнав декількох погромів від московитів в епоху протистояння XVI – початку XIX століть. У Ігнатовській, як автор «Кароткага нарыса гісторыі Беларусі» (1926), теж зупиняється на докладній історії Полоцького князівства, зокрема, в період правління Всеслава Чародія (1044–1101). У Пічета вводять до білоруського підручничового пантеону смоленські землі та її героїв – Климента Смолятича, Авраама Смоленського, Кирила Туровського (с. 168). У своєму підручнику Пічета мав навіть сміливість заявити, що для мешканців Смоленщини Захід є символом культури й освіти, а схід – насилля і варварства. Пов'язував він це з відповідними культурними впливами Західної Європи (транслятором якої для білорусів була найближча Польща) та Візантії. І Ігнатовській, і Пічета підкреслюють білорусько-литовський характер Великого князівства Литовського, наголошують федеративний характер цієї держави. Вплив західних країн призвів до індивідуалізації прав білорусів у Статуті ВКЛ 1529 р., а втім, на думку У. Пічета, білоруси домінували у ВКЛ, адже більшість документів та літературних творів тих часів були написані або й надруковані білоруською мовою. Інші процеси відбувалися в Московії, де, на думку Ігнатовського, проходило будівництво централізованої держави (с. 171). Цікаво, що і пропагандистські настанови компартії з національної політики в Білорусі підкреслювали прогресивний характер білоруської культури, права, місцевого самоврядування у добу Середньовіччя, які Московська держава почала запозичувати у білорусів із XVII століття. Націоналізація білоруської історії проходила також і в літературознавчому процесі. Автори підручників із літератури неодноразово використовували Статут 1529 р., промови Льва Сапеги, твори Франциска Скарини як пам'ятки старовинної білоруської мови. Максим Гарецький в «Гісторыі беларускае літаратуры» (1921) стверджував, що перевага білоруської культури і мови у ВКЛ була вже очевидною за правління Альгерда Гедимінінавіча (1345–1377).

А. Маркова підмічає слушну різницю між істориками часів білорусізації 1920-х років і сьогоденніми білоруськими дослідниками, які, на відміну першим, середньовічну історію Білорусі подають не як відносини самостійного ВКЛ із Московією, а як ті ж відносини, тільки через призму польсько-московських стосунків. Очевидно, в межах сучасної «союзної держави» Білорусі та Росії в офіційних підручниках не прийнято визнавати чисельні литовсько-московські війни або інші аспекти, що проливають світло на самостійний і геть не угодовський для Москви характер життя білорусів. А будь-яку неприязнь середньовічних білорусів до росіян історична політика сучасної Білорусі рекомендує показувати в ракурсі «згубного впливу» Польщі, заходу, католицизму, що було характерно, як відомо, усій советській історіографії сталінської доби (1930 – 1940-ві рр.) та й у більш пізні періоди, – зокрема і стосовно української історіографії. Історики доби білорусізації погоджувалися, що посилення польського впливу на характер державних відносин у Білорусі почався лишень із Люблінської унії 1569 р. Такі ж події, як Грюнвальдська битва 1410 р., були для білоруських істориків доби коренізації символом національної історії перемог, хоча і включених у європейський контекст. Як і місто Вільно для географа Смолича, було збілорусизованим містом у добу Середньовіччя, сполонізованим лишень згодом, починаючи з XVII ст. Однак білоруські географи та історики пристали до думки, що Мінськ є більше столицею білоруської держави, ніж Вільно, яке радше є центром історичної об'єднаної литовсько-руської держави.

Період XVIII – XIX століть посідав особливе місце для творців білоруської афірмативної історії, адже потрібно було показати шкідливість інкорпорації Білорусі до Російської імперії. Усевалад Ігнатовській у цьому плані активно протистояв авторам концепції «западнорусизма», згідно з якою російська імператриця Єкатеріна II у Білорусі повертала «исконно русские земли», а не загарбувала їх у розділеної Польщі. Історики останньої у XIX ст. також не визнавали за білорусами самотності, називаючи їхні землі власними «кресами». Ситуація, потрібно зауважити, дуже схожа з українською історіографією, яка мусила боротися з такими ж ідеями російської та польської історичної думки.

Ігнатовській у підручнику «Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX сталяцьця» (1928) симпатизує «червоним» повстанцям 1863 р. під керівництвом Кастуся Каліновського, адже, очевидно, на відміну «білій» партії повстанців, білоруський національний діяч виступав за самовизначення Білорусі, а не тільки за відокремлення від Росії та відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. (с. 180). Визначення білоруської національної самот-

ності, національного характеру білорусів А. Маркова подає через роботи тих же географів та істориків 1920-х років. Поряд із господарською характеристикою місцевого селянства автори, звісно помічають, певне розділення білорусів на католиків та православних. Однак, як слушно зауважив літературознавець Максим Гарецький, «на сторожі білоруської єдності стояла жива народна мова» (с. 188).

Наприкінці шостого розділу дослідниця робить дуже важливий висновок про те, що «творці білорусизації» (а точніше – автори тогочасних білоруських підручників) займалися виокремленням власних країни і народу між Росією та Польщею. «Варто при цьому зауважити, – зазначає вона, – що білоруси майже ніколи не дистанціюються від інших сусідів по карті, – литовців та українців, і знайти у підручниках яке-небудь гостре обмеження від них узагалі дуже важко» (с. 190). Певна річ, така «білоруська свобода» трактування історії могла тривати недовго. І 1928 р. в БССР більшовики почали цькувати вище згаданих авторів.

Сьомий розділ монографії А. Маркової присвячений напевно найбільш розробленому аспектові білоруської коренізації – національній реформі у державному апараті, профспілкових організаціях та військових формуваннях (с. 192-248). У підсумках до розділу, рецензент напевно краще не скажу за саму авторку: «Комуністична партія, а точніше, її Центральна контрольна комісія, завжди уважно стежила за ходом коренізації. Головною якістю білоруського партійця, який висувався на управлінську посаду, зазвичай залишалася передусім «більшовицька підготовленість товариша», а не його національна належність» (с. 247). Це ж, більшою чи меншою мірою, стосувалося і громадського сектора життя, і армії в БССР.

«Кінець білорусизації і причини її згорання» (восьмий розділ рецензованої монографії, с. 248-271) та заключні зауваги про теоретичні рамки білорусизації (с. 272-289) є у книзі А. Маркової надзвичайно цінними. Тут є над чим замислитися і українським вченим, які досліджували українську коренізацію. Адже питання про офіційне завершення українізації так і не відрефлексоване в Україні до «твердих висновків». А потенціал для компаративістики тут надзвичайно широкий.

У монографії А. Маркової, на мій погляд, спостерігаються і певні упущення та недоліки. Зокрема, помітним є різкий перехід від аналізу історичних умов ужитку білоруської мови перед 1917 р. до моменту встановлення більшовицької диктатури (с. 47). Складається враження, що випадає близько 15 років, які були доволі революційними для становлення власне білоруської національної ідентичності. Потрібно погодитися із дослідницею, що «воля 1905 року» не сильно розширила сферу офіційного вжитку білоруської мови. Але, на мій погляд, період 1905–1920 років у цьому плані можна дослідити і ретельніше. Хоча б задля того, щоб «білоруські націоналісти» не були випадковою реальністю у наступних підрозділах роботи (с. 52, 75).

Поряд із суверенізацією Фінляндії, Литви, Латвії, Естонії у 1917 – на початку 1918 рр. (с. 56) вартувало б згадати достатньо помітну військово-політичну боротьбу за самостійність Української Народної Республіки (згодом – Української Держави). Тим більше, коли про потужність українського національного руху, який став «ледь не головною перешкодою» до створення ССРСР, відзначали самі «централізатори» із РСФСР. Інакше, можна подумати, що поряд із білоруським дослідниця не визнає і більш усвідомленого українського національного руху та власне не бачить зв'язку чи подібності цих рухів. До речі, в Україні політика українізації історично розпочата національними урядами доби УЦР та Гетьманату, а вже потім як гасло «коренізації» була підхоплена більшовиками.

На мій погляд, перебільшила А. Маркова (с. 56–61) і роль т.зв. ленінської концепції національної політики – «аж до повного самовизначення». Ретельний аналіз поглядів Леніна 1913–1923 рр. показує, що він не стільки еволюціонував, скільки маніпулював у цьому питанні: як щодо українців, так і стосовно інших народів розваленої Російської імперії*. Практичний й утилізаційний підхід Сталіна до всіх теоретизувань із «національного питання» – лишень зайве тому підтвердження. До слова, в Україні українізація так і не була офіційно оголошена згорнутою, хоча це очевидно сталося (хіба не так швидко, як у Білорусі).

Сергій Шамара

* Шамара С., Спека І. «Культурно-національна автономія» України у дореволюційних, революційних і постреволюційних роботах Володимира Ульянова (Леніна) // Соціально-філософські ідеї XIX століття. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів, магістрантів та аспірантів: м. Умань, 9 грудня 2009 р. / Ред. кол.: А.О. Карасевич (гол. ред.) та ін. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – С. 185–190.

ДИДАКТИЧНИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Гоцуляк В. В. Історія, її методологія і історіографія як наукові та навчальні дисципліни : навчальний посібник. – Черкаси: видавець Третяков О.М., 2016. – 732 с.

Незаперечним фактором розвитку сучасного українського суспільства є зростання ролі історичної науки як фактору формування національної свідомості і патріотизму. Цілком слушно автор наголошує на тому, що «історична наука у цілому, актуалізуючи історичну пам'ять сприяє створенню сучасної системи культурних і духовних цінностей» [с. 3]. Саме з таких позицій підготовлений навчальний посібник, який має чітку структуру й складається з «Передмови», двох розділів (другий містить 10 глав), та «Висновків». У передмові окреслені завдання і серед них наголошено, про «необхідність дати відсіч спробам фальсифікації української історії та нав'язування українському суспільству давно збанкрутілих «цінностей руського світу» [с. 3–4]. До того ж автор наголошує, що сучасний підручник з історії України має відповідати сучасними вимогам, виходячи з того, що історичне знання має виконувати пізнавальну та навчальну функції [с. 5].

Заслужують на виокремлення цікаві роздуми про сучасну дидактичну літературу з історії, які підкорені думці про те, що це, перш за все, потрібна «... принципова орієнтація на розвиток творчої особистості, розумової активності, творчого мислення, здібностей до адекватної діяльності у нових умовах» [с. 9]. Навіть ці декілька цитат дають зрозуміти спрямованість посібника, а творче і вдумливе ознайомлення з репрезентованими у ньому науковими й дидактичними образами важливих галузей історичної науки, на які наголошує автор «допоможе успішно закріпити набуті знання, розширити світоглядний й теоретичний рівень майбутнього історика та науковця» [с. 16]. Характерним є те, що автор у «Передмові» і до кожної глави подає у «Примітках» значний масив літератури, який кількісно становить більш як 2,5 тис. найменувань.

Значне наукове і дидактичне навантаження має розділ I «Світоглядні орієнтири, мотиви, обрії творчості і навчання та науковий апарат історика» [с. 21–78] де міститься низка оригінальних і, насамперед, історіософсько-методологічних та історіографічних рефлексій, які розкривають складові творчості історика. У підсумку наголошується на тому, що саме у сучасному інформаційно-понятійно насиченому та методологічно оснащеному інтелектуальному просторі зобов'язана рухатися новітня історична й історіографічна думка, яка має відповідати загальноєвропейській і світовій науковим парадигмам й евристичним можливостям.

Другий розділ «Історична наука. Всесвітня історія, методологія історії, історіографія всесвітньої історії, сучасна світова історіографія, історія України, українська історіографія у науковому та навчальному вимірах» – складає основну частину посібника [с. 79–720]. У дев'яти главах чітко й послідовно розкрито науковий і дидактичний потенціал, який містить історична наука, всесвітня історія, історія в системі освіти [с. 79–148]. Окрема глава присвячена методології історії, курсу «Методології історії» у вузах. Водночас В. В. Гоцуляк, де це потрібно, наводить зміст навчальних програм, як і у цьому випадку «Навчальна програма курсу «Методологія та організація наукових досліджень». П'ята глава висвітлює тему «Історіографія, як термін, поняття та дисципліна» [с. 182–184] де науково й у симетричному ракурсі, узагальнено сучасні уявлення про цю галузь історичної науки.

Наступна шоста глава містить дидактичний вимір історії світової історіографії, основи курсу «Історіографія світової історії», змістовну наповненість курсу «Історія історичної науки» у вищій школі, основи курсу «Сучасна світова історіографія» та навчальні програми курсів «Історіографія світової історії» і «Сучасна світова історіографія» [с. 184–324]. У такому ж науково-дидактичному аспекті автор у наступній главі репрезентує для бакалаврів і магістрів – історію України [с. 324–389]. Особливий інтерес становить зміст 8 глави, де йдеться про історичну науку України як складову історії історичної науки. У цьому контексті автор звертає особливу увагу на таку важливу складову історичного пізнання, як історична думка про українську історіографію та її представників і подає матеріали для самостійного опрацювання курсів: «Українська історична наука» і «Українська історіографія». У його науковому і дидактичному полі зору знаходяться також теоретичні аспекти, а також стан, особливості й характерні риси сучасної української історіографії.

Примітним є те, що В. В. Гоцуляк переважно посилається на наявну й особливо новітню літературу з піднятих питань. За потреби залишає свої думки й судження стосовно багатьох

питань історичного пізнання і при можливості подає мікро образи складових історіографії та історичної науки. Ілюстрацією цього, наприклад, є глава 9: «Наукове товариство ім. Т. Шевченка – неофіційна академія наук європейського взірця» [с. 507–537]. Загалом завершує другий розділ глава 10, де наведено методичні вказівки до опрацювання програмного матеріалу курсів: «Українська історіографія» і «Сучасна українська історіографія», які безпосередньо читаються самим професором майбутнім бакалаврам та магістрам-історикам.

У «Післямові» [с. 721–730] автор вказує на те, що «в сучасних умовах суспільствознавча освіта виступає своєрідною серцевиною моральності, патріотичності, правової культури і поведінки, формування честі й гідності у молодого покоління» [с. 721]. З цим твердженням важко не погодитися, як зокрема із тим, що «через конкретний історичний та історіографічний матеріал, приклади гідні наслідування героїчних учинків, діянь народів світу й всього українського, виховується почуття шани, любові, гордості за свою Вітчизну. Це почуття гордості до своїх видатних предків, їх боротьби за Україну, її незалежність та державність студент пронесе через усе своє життя» [с. 721–722]. З упевненістю можна стверджувати що увесь узагальнений, зібраний, синтетично проаналізований у цьому виданні матеріал саме й послуговується цій меті. На цьому знов-таки наголошує професор В. В. Гоцуляк у заключному акорді видання, де зазначає, що: «Студент-історик, довідавшись про процеси генези й розвитку світової історії, її методології й історіографії, у тому числі української, ясніше усвідомить культурні та внутрішні передумови розвитку історичних знань, взаємодію наукового суспільно-політичного вимірів історичної та історіографічної думки» [с. 730].

Безумовно, у будь якій праці, а тим більше на сторінках роботи з методології і історіографії, можна знайти з чим не погоджуватися, оскільки занадто багато думок, концепцій та підходів розглядає науковець. У даному випадку, відсторонившись від наукового педантизму та виходячи із ознайомленого матеріалу, слід відзначити, що навчальний посібник виконано на належному науково-методичному рівні і є прикладом інтелектуального та дидактичного осягнення історії, її методології та історіографії у світовому та українському вимірі. Відтак, підготовлене видання В. В. Гоцуляком стане корисним студентам, що навчаються за спеціальністю «Історія», магістрам, аспірантам, викладачам-історикам, а також усім, хто цікавиться історичними, методологічними та історіографічними аспектами історичного пізнання.

Лариса Синявська

Нестуля О. О., Аліман М. В. Борис Мартос і кооперація : монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О. О. Нестуля, М. В. Аліман ; за ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2017. – 233 с.

Модерна господарська самоідентифікація України передбачає, як одне із засадничих завдань, наукове осмислення національної господарської традиції, у якій кооперація посідає важливе місце. Українська кооперативна думка, як невід’ємна складова цієї традиції, що донедавна замовчувалася у вітчизняній економічній науці, представлена цілою плеядою вчених європейського рівня. Одне із чільних місць серед цієї плеяди посідає Борис Мартос. У роки національно-визвольних змагань, увійшовши до складу Генерального секретаріату Центральної Ради, разом із М. Туган-Барановським, М. Стасюком, і П. Христюком, Б. Мартос був активним діячем кооперативного руху. У кооперації він вбачав ту економічну систему і суспільну базу, на якій мала будуватися українська державність.

Актуальність монографії О. О. Нестулі та М. В. Алімана «Борис Мартос і кооперація» полягає в тому, що вона обумовлена об’єктивною потребою правдивого відтворення особливостей розвитку кооперативного руху, а також великим громадським і науковим значенням становлення та функціонування цього руху на фоні соціально-економічних і політичних змін в Україні першої половини ХХ ст., використання їх здобутків на сучасному етапі. Особливе значення має і той факт, що за допомогою вдало реалізованого в монографії біографічного підходу у новому світлі постає й історія кооперації, її потужна роль як освітнього, наукового і культурного явища, що діяв на українських теренах у першій половині ХХ ст.

Найважливіша позиція, якою керувалися автори монографічного дослідження – це системний і узагальнюючий аналіз наукової спадщини визначного вченого та громадського діяча. А досвід дослідження таких постатей як Борис Мартос, з його різнобічною

діяльністю, та використанням маловідомих джерел, архівних документів, є надзвичайно корисним для переосмислення сучасної системи науки про державотворчі процеси та соціально-економічні відносини в Україні. Представлена монографія є практично першим історико-науковим дослідженням творчого доробку вченого, який представляє його економічну наукову школу в Україні та в діаспорі означеного періоду.

Додамо також, що, відкриваючи доступ до величезного масиву забутих, замовчуваних і дивом уцілілих матеріалів, пов'язаних з історією кооперації, це видання відтворює тяглість не тільки економічної, а й усієї вітчизняної академічної традиції. Фактично йдеться про віднайдення ще однієї ланки, без якої створення цілісної картини української історії та економіки просто неможливе.

Праця добре композиційно структурована, містить необхідні складові наукового дослідження такого рівня. Наявні рецензії двох докторів наук, фахівців у проблематиці, про що зазначено у вихідних даних монографії. Наявна рекомендація вченої ради Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», що також зафіксовано у вихідних даних.

У ґрунтовній передмові автори дають визначення терміну «кооперація». Вони розглядають кооперацію як систему кооперативних організацій – кооперативи (кооперативні товариства, товариські спілки, асоціації, артлі) та їх об'єднання (спілки кооперативів, кооперативні союзи, ліги, центри), а також кооперативні підприємства, установи, заклади тощо, створені з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб своїх членів. Характеризуючи принципи і цінності діяльності кооперації, автори з'ясовують спонукальні мотиви людей, що об'єднуються у кооперативи, визначають роль кооперації у захисті людських прав, процесі становлення громадянського суспільства, розвитку національної та транснаціональної економіки. Прослідковують роль, діяльність Міжнародного кооперативного альянсу (МКА, 1895 р.), довід кооперації у Франції, США, Ірані, Японії, Кенії, Ірландії, Швейцарії, Фінляндії, Україні.

Автори підкреслюють, що особливе місце у розвитку кооперації посідає кооперативно-просвітницька діяльність. Називають піонерів, ідеологів і практичних діячів кооперативного руху Англії, Німеччини, Франції, Італії, та України. Зокрема Степана Качалу, Григорія Галагана, Миколи Балліна, Віктора Козлова, Миколи Зібера, Василя Нагірного, Миколу Левитського, Степана Смаль-Стоцького, Костя Левицького, Євгена Олесницького, Теофіля Кормоша, Михайла Туган-Барановського, Сергія Бородаєвського, Йоахима Волошиновського, Василя Доманицького та багатьох інших. Шляхи ефективного розвитку економіки краю шукав й Іван Франко, підкреслював необхідність спілчанського руху. За матеріалами монографії Борису Миколайовичу Мартосу випала честь продовжити справу основоположників кооперації. Йому довелося впроваджувати кооперативні ідеї й реалізовувати набутий досвід передусім у практичній діяльності кооперативних організацій Полтавщини і України, готувати кадри для кооперативних організацій і підприємств, поширювати знання про кооперацію серед населення як на вітчизняних теренах так і за їх межами.

Борис Мартос присвятив своє життя дослідницькій, викладацькій, кооперативній, політичній, громадській і державній роботі, що заслуговує на увагу і на початку ХХІ ст. Оскільки важливо ознайомлювати українську молодь з основами теорії, історії і практики кооперації, оскільки кооперативно-просвітницька діяльність сприяє подоланню бідності громадян, а постать Бориса Мартоса може стати моральним взірцем для юнаків і дівчат, а його науковий доробок і практичний досвід – поштовхом до активного професійного і особистісного становлення.

Книга підготовлена з нагоди 150-річчя споживчої кооперації України і 55 річчя ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». Загалом вона є спробу докладного висвітлення внеску Бориса Мартоса в активізацію вітчизняного кооперативного руху, зокрема у створення кооперативних товариств та їх об'єднань, налагодження їх ефективною діяльністю. Багато уваги приділяється й науково-педагогічній роботі визначного діяча, участі в заснуванні навчальних закладів та підготовці фахівців для кооперативних організацій і підприємств.

У першому розділі «На рідній землі» автори показують походження вченого, який народився у містечку Градизьк (тепер селище міського типу Глобинського району Полтавської області, Україна). Походив із давнього козацького роду. За фамільними переказами, його засновники прийшли в Україну з півдня Іспанії. Доцільним є включення до першого пара-

графу фрагменту родоводу Бориса Мартоса, складеного на підставі праці А. Качора «Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці».

У параграфі «Студентські роки і початок професійної діяльності» автори скрупульозно відтворюють біографію головного героя у молоді роки. По закінченні гімназії в Лубнах продовжив навчання на математичному факультеті Харківського університету. Підкреслюють, що вже будучи студентом Борис Мартос захопився суспільно-корисними справами, новими політичними ідеями, сформував для себе ідеал людини, свідомого українця, що «ясно і всебічно розуміє потреби українського народу і знає шлях до досягнення національної мети».

Важливим було його долучення до Української студентської громади, знайомство з І. Алчевським, М. Русовим, М. Левитським, Д. Антоновичем, П. і С. Андрієвськими, А. Жуком, що впливали на формування культурного, національного, політичного світогляду юнака. Набуті теоретичні знання і практичні навички сприяли становленню Бориса Мартоса як науковця, педагога і кооперативного діяча.

Науковці говорять, що на початку ХХ ст. український національний рух все більше поєднувався з кооперативним, у кооперації виховувалися нові громадські сили. І Борис Мартос здобуваючи ґрунтовну освіту, розумів нагальну потребу просвітницької роботи серед народу, передусім – поширення художньої і науково-популярної літератури українською мовою. Складав і поширював відозви, влаштовував по селах читання української літератури, організовував політичні гуртки у Полтаві.

Автори підкреслюють, що Мартос не був, за власними спогадами, членом РУП, але активно співпрацював з партією. Участь у політичній боротьбі (за політичну діяльність тричі сидів у царській тюрмі. Через арешти і ув'язнення закінчити університет вдалося лише в 1908 р.) виробили в ньому сильну волю, відвагу, послідовність, твердий характер.

У третьому підрозділі автори показують, що протягом 1913–1917 рр., з незначними перервами, Борис Мартос працював у Полтавському губернському земстві інструктором кооперації, став організатором кредитних і споживчих спілок та кооперативних курсів. Чи не найбільшою заслугою перед споживчою кооперацією була його участь у створенні Полтавської спілки споживчих товариств. Активну участь у кооперативному русі поєднував з політичною діяльністю в Українській соціал-демократичній робітничій партії.

Безсумнівним позитивом монографії є те, що авторами цитуються сучасники, ініціатори кооперативного руху П. Височанський, Б. Стопневич, А. Євдокимов, Б. Ордер, К. Мацієвич, А. Кюн, П. Пожарський (Я. Краєвий), М. Бойков, Н. Скринніков, М. Токаревський, С. Мазлах. Це допомогло авторам простежити досвід створення об'єднань споживчих товариств середини ХІХ ст. в Англії та Шотландії (наголошують, що Харківська спілка споживчих товариств могла б стати другою у світі після англійської), початку ХХ ст. в Пермі, Польщі, Києві. Тобто, полтавські кооператори, створюючи спілку споживчих товариств, мали можливість запозичити позитивний досвід організації і налагодження роботи інших спілок, уникнути відомих помилок, проблем, забезпечити раціональний розвиток кооперативного союзного будівництва. Якісно ілюструють текст фото К. Мацієвича, Ю. Соколовського, М. Токаревського, Д. Шульги, учасників наради представників споживчих товариств Полтавщини.

Ознайомлення з матеріалами загальних зборів кооперативного відділу Полтавського товариства сільського господарства (від 24 лютого 1914 р.), наради представників споживчих товариств з питань об'єднання кооперації Полтавщини (від 26 травня 1914 р.), установчих зборів Полтавського товариства гуртових закупівель (від 29 березня 1915 р.) тощо дало підстави авторам стверджувати, що земський інспектор кооперації Борис Мартос був чи не найдієвішим учасником цих зібрань, доклав багато зусиль для створення у травні 1915 р. Товариства гуртових закупівель, а з лютого 1916 р. – Полтавської спілки споживчих товариств.

З розгортанням господарської діяльності споживчі товариства Полтавщини відчували потребу в створенні об'єднаного центру, який міг би відстоювати їхні права, налагоджувати постачання товарів, їхнє виробництво на власних підприємствах, а також здійснювати підготовку фахівців. Процес заснування об'єднання споживчих товариств і перетворення його на спілку споживчих товариств відображено у таблиці складеній авторами на підставі праці «Десять років існування Полтавської райспілки (1915–1925)».

Поруч з організаційною роботою, Борис Мартос брав участь у безпосередніх статистичних обстеженнях кооперативів на місцях та підготував змістовну історико-статистич-

ну працю «Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 р.». Автори здійснили її ґрунтовний аналіз.

Приділено увагу також діяльності Бориса Матроса у сфері організації і розвитку кредитної кооперації в губернії. Кооператор сформулював завдання, окреслив можливості, напрями діяльності кредитно-кооперативної роботи, підкресливши її важливу роль як в забезпеченні селянських господарств землеробськими машинами і знаряддями, так і у вирішенні культурно-просвітницьких проблем.

Значні корективи в діяльність кооперативних організацій внесла Перша світова війна. Автори підкреслюють зусилля діяча у перебудові роботи кооперативних організацій, використовуючи їхній потенціал як для забезпечення армії необхідною продукцією, так і захисту населення в умовах зростання цін на товари, знецінення грошей, товарного дефіциту. Ще одним напрямком роботи Бориса Мартоса на Полтавщині в цей час стала підготовка кадрів (керівників кооперативів і бухгалтерів) для кооперативних товариств, створення мережі відповідних курсів та забезпечення навчального процесу.

У рецензованій монографії представлена діаграма «Динаміка обсягів товарообороту Полтавської спілки споживчих товариств за 1915–1923 рр.», що наочно дає зрозуміти її вагомий результат у господарській і культурно-просвітницькій діяльності. Безумовно, що цьому активно сприяла організаційна, науково-педагогічна та громадська діяльність Бориса Мартоса. Значну увагу в книзі присвячено кооперативній діяльності Бориса Мартоса в 1917–1919 рр. Після Лютневої революції 1917 р. він включився у розбудову Української держави. З перших днів займався підтримкою порядку і спокою серед населення, інформуванням населення про події що відбуваються, здійсненням заходів щодо правильного постачання населення продовольчими продуктами й іншими предметами споживання. Займався Мартос і підбором кадрів до органів управління у Полтаві, губернії і повітах.

Розпочавши роботу в Києві, кооператор не полишав свого зв'язку з Полтавщиною. На початку червня став одним з членів президії I-го Всеукраїнського селянського з'їзду, був обраний до Тимчасового ЦК Селянської спілки, згодом – членом Української Центральної Ради, а з 23 червня – і Малої Ради. Виступав з доповіддю про земельне питання й на Всеукраїнському робітничому з'їзді (11–14 липня 1917 р.). У своєму виступі він підкреслював, що найбільша верства населення України – селянство – перебуває у тяжкому стані та вказував на важливе значення вирішення аграрного питання і для робітництва.

Як добре освічена людина, що мала великий досвід організаційної роботи, зокрема в організації кооперативного руху, Мартос увійшов до першого складу Генерального Секретаріату – виконавчого органу Центральної Ради – обійнявши посаду генерального секретаря земельних справ.

В окремі періоди Борис Миколайович цілком віддавався кооперативній роботі, що проілюстровано спогадами самого Мартоса, вміщеними фото, працями історика українського кооперативного руху І. Витановича, члена правління ЦУКК Г. Павловського, історика і публіциста Д. Солов'я та опублікованими матеріалами з'їздів кооперативів і спілок.

Борис Мартос був одним з головних організаторів трьох Всеукраїнських кооперативних з'їздів (травень 1917 р., 15–18 вересня 1917 р., 26–29 травня 1919 р.), автором «Схеми кооперативного будівництва», фундатором і керівником Центрального українського кооперативного комітету, членом наглядових рад «Дніпросоюзу» (Дніпровського союзу споживчих союзів – всеукраїнського центру споживкооперації) та «Українбанку» (Українського кооперативного народного банку – всеукраїнського центру кредитної кооперації). Крім виконання різних відповідальних обов'язків, у 1917–1919 рр. Борис Мартос устигав ще й організувати кооперативні курси, читав там лекції (автори викладають програму курсів), викладав у кооперативній школі «Дніпросоюзу», був лектором Київського комерційного інституту, членом редакційної колегії журналу «Українська кооперація», співавтором першої програми Кооперативного інституту у Києві.

Керуючись практикою розвитку кооперативного руху в Україні, Мартос наголошував на перешкодах, які чинила російська кооперація українцям у їхніх намірах організувати власні кооперативні центри, а вже створені центри столичні товариші вважали лише філіями всемосковських. «Вони дійсно є філії, – наголошував Борис Мартос, – але філії кооперації всього світу, а не Москви. Ми вже виступили на арену міжнародного життя і, як московським політичним діячам не завоювати самостійної української держави, так і московським кооператорам не убрати в шори українську кооперацію». Висловив надію, що з московсь-

кими кооператорами буде знайдено спільну мову, але тільки тоді, коли «визнають нас так само, як визнають кооператорів Німеччини, Англії та інших країн» (с. 83–84).

Істотно доповнюють уявлення про результати та наслідки діяльності, в тому числі, і Бориса Мартоса, складені авторами монографії таблиці: «Розподіл кооперативних союзів України за роками їх створення (1902–1919 рр.)» (с. 93), «Розподіл кооперативних союзів України за галузями кооперації станом на 1.06.1991 р.» (с. 94), «Дані про кількість членів Полтавської спілки споживчих товариств та її структурні підрозділи (1916–1920 рр.)» (с. 95), «Торгівельні обороти Центральних і Полтавський союзів споживчих товариств у 1918 р.» (с. 96). Вони підтверджують тезу Бориса Мартоса про те, що брак сильної влади й постійна війна привчили населення сприймати кооперацію, як єдиний порятунок. Більше того, засвідчують, що завдання кооперації не лише зреформувати економічне життя, а й національне відродження українського народу.

Матеріали монографії О. О. Нестулі і М. В. Алімана показують, що Борис Мартос пов'язував розвиток кооперації і розвиток у населення свідомості, економічних, громадських, національних інтересів. Наголошував на важливості вести кооперативну роботу в Україні рахуючись з національними особливостями українців, ширити не лише економічні знання, а і громадянську та національну свідомість.

Детально описано у книзі діяльність Полтавської спілки споживчих товариств у період революції, як економічну так і просвітницьку. Зокрема авторами розкрито роботу Полтавської спілки у провадженні видавничої, бібліотечної, освітньої справи, як у губернському так і всеукраїнському масштабі.

Завершуючи розповідь про внесок Бориса Мартоса у розвиток кооперації в Україні і Полтавській губернії зокрема, автори підкреслили необхідність акцентувати увагу на його ставленні до кооперативної ідеології. Дослідники вважають Бориса Мартоса близьким до теорії «кооперативного соціалізму», тобто він вважав, що за умови доброго розвитку споживчі кооперативи здатні замінити собою інші види кооперації, задовольнити споживчі потреби населення та ефективно співпрацювати з комунальними та державними підприємствами. Імовірно, саме Борис Мартос був причетний до видання в Україні праць видатного французького теоретика кооперації Шарля Жіда. Мартос у своїй державницькій роботі, очевидно, провадив політичний і економічний курс УНР на принципах «кооперативного соціалізму», оскільки усвідомлював, що на руїнах національної держави кооперація залишалася єдиною вцілою інституцією.

Здійснене авторами дослідження кооперативної діяльності Бориса Мартоса в Україні в 1917–1919 рр. дозволило зробити їм висновок не лише про його вагомий внесок у розвиток різних галузей кооперації, а й про намагання створити в країні «кооперативну республіку», хоча ця проблема потребує подальшого спеціального студювання.

Другий розділ монографії присвячений життю та творчості Бориса Мартоса в еміграції. У 1920 р. він емігрував до Німеччини, згодом – до ЧСР. Щоб ознайомитися з особливостями діяльності різних кооперативних осередків, з організацією кооперативних шкіл і курсів, здійснив студійну подорож до Берліну, Дрездену, Лейпцігу, Регенсбургу, Мюнхену, Гамбургу, де зібрав цінні матеріали з теорії та практики кооперації. За участю Бориса Мартоса було складено програму вечірніх кооперативних курсів. Завдяки підтримці уряду Чехословаччини вдалося організувати вищу школу – Українську господарську академію. Основою і передумовою заснування в 1922 р. УГА та її подальшого розвитку було значне скупчення в еміграції висококваліфікованих фахівців з України, що брали участь у державному будівництві за уряду УНР, велика кількість молоді, передусім колишніх воєнків, а також гуманітарно-культурна акція чехословацького уряду на підтримку еміграції з колишньої Російської імперії після революційних подій 1917–1920 рр. Розділ щедро ілюстрований фото професорів, викладачів та студентів Академії. Зі структурою навчального закладу, особливостями його функціонування допомагає зорієнтуватися вміщена авторами «Схема організації Української господарської академії в Чехословаччині» (с. 110).

Отже, автори монографії показують, що з перших років еміграції Борис Мартос займався педагогічною і науковою діяльністю, досліджував кооперативний рух, вивчав європейський досвід підготовки кадрів для кооперативного сектора економіки, брав участь у створенні навчальних закладів.

Українська господарська академія, пройшовши складний і важкий період становлення, реформування та стабільного розвитку, отримала хорошу матеріально-технічну базу,

кваліфікований професорсько-викладацький колектив, значну кількість студентів, добила позитивних результатів у підготовці високоосвічених фахівців, науково-дослідній і видавничій галузях. Демократичні методи діяльності української вищої школи в еміграції характеризували вміння її керівництва враховувати думки і побажання членів трудового колективу, використовувати новітні досягнення науки і техніки. Це сприяло ефективності роботи академії, зокрема високому рівню підготовлених кадрів, які за своїми знаннями та вміннями, не поступаючись випускникам університетів країн Заходу, успішно працювали в різних галузях економіки. Досягнення навчально-наукового закладу підвищували його авторитет на міжнародній арені і показували, що українська наука за кордоном розвивалась в цивілізованому просторі, займаючи в ньому почесне місце.

У другому параграфі описано роботу Бориса Мартоса в Українському технічно-господарському інституті, що став спадкоємцем УГА, зберіг структуру свого попередника і продовжував діяльність як заочна вища політехнічна школа. Борис Мартос за спогадами сучасників «не опускав рук, не заломлювався і не нарікав на обставини, брав участь в організації позаочного навчання тих самих дисциплін, що їх мала академія». Активно працював у комісіях з організації Українського технічно-господарського інституту та Співки професорів Української господарської академії, а потім в роботі обох цих установ. В 1936–1938 рр. був директором УТГІ та головою СПУГА. «Схема організації Українського технічно-господарського інституту в 1945–1952 рр.», вміщена у книзі, допомагає зорієнтуватися у специфіці діяльності закладу (с. 124). Прикметно, що серед понад 70 опублікованих підручників УТГІ були й «Теорія кооперації» і «Організація і ведення зібрань» Бориса Мартоса.

Водночас показано, що Борис Миколайович брав участь у різних українських та міжнародних наукових та кооперативних конгресах, був членом та співробітником багатьох громадських і наукових організацій: Українського економічного товариства в Подєбрадах, Української наукової асоціації в Празі, Товариства українських кооператорів, Масариківської академії в Празі, Міжнародного інституту для кооперативних студій у Парижі та ін. У 1945 р. евакуюється до Пляттлінга, потім до Регенсбурга. Для регенсбургського періоду історії УТГІ була характерна розбудова навчальної, наукової діяльності економічного факультету, організації та ведення фахових шкіл та курсів, науково-дослідних студій для перекваліфікації емігрантів.

Також після евакуації УТГІ до Німеччини Борис Мартос брав участь у виконанні проекту щодо розміщення економічно-кооперативного факультету у Мюнхені, де став засновником і ректором Української економічної високої школи (1945–1949 рр.) та Українського господарського інституту (1949–1954 рр.), працював в Інституті вивчення СРСР (1954–1958 рр.). За свідченнями учня, історика кооперативного руху А. Качора «читав лекції спокійно, часто спинався, щоб додати до «сухого» матеріалу з політичної економії або теорії кооперації «живий» і цікавий коментар із практичного життя і власного досвіду. Зі студентами вмів знайти завжди контакт і тому його лекції студенти слухали радо». Наукову і педагогічну діяльність Борис Мартос продовжував поєднувати з активною громадською діяльністю. Він брав участь у роботі Першого кооперативного з'їзду (1948 р.) у Мюнхені, Першого переселенського з'їзду української еміграції (1946 р.), входив до Головної переселенської ради у Центральному представництві української еміграції.

У підрозділі «Наукова і громадська діяльність у США» розглянуту діяльність Бориса Мартоса у Сполучених Штатах Америки, де він жив з 1958 р. Незважаючи на похилий вік, вчений брав активну участь у роботі Української вільної академії та Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Викладав в Українському технічному інституті у Нью-Йорку, часто виступав з публічними лекціями, науковими доповідями та промовами у Нью-Йорку, Торонто та інших містах.

Сучасники цінували внесок Бориса Мартоса в розвиток української науки і освіти, його багатий досвід розбудови економіки, практичні здобутки в організації кооперативного руху в Україні. З часом в українській громаді США ще більше почали підносити, кристалізувати державотворчі заслуги Бориса Мартоса. Помер науковець на 99-му році життя у Ірвінгтоні (штат Нью-Джерсі, США).

У третьому розділі «Наукова спадщина» охарактеризовано науковий доробок Бориса Мартоса. Особливу увагу приділено працям, що і на сьогодні не втратили своєї актуальності: «Теорія кооперації», «Організація й ведення зібрань», «Кооперативна ревізія».

Однією з найголовніших праць Бориса Мартоса є його курс лекцій «Теорія кооперації», в якій вчений висвітлює соціальні і економічні підстави кооперації, розкрив завдання кооперації та її соціально-економічну природу, організаційні принципи і кооперативні традиції. У ній йдеться про соціальні і економічні основи кооперації, суперечності та боротьбу в суспільстві за самостійне економічне становище. Важливим елементом у теорії кооперації Бориса Мартоса є те, що поряд із завданнями соціально-економічного характеру, на кооперацію покладається функція піднесення духовного добробуту людей. На думку кооператора, для реалізації цієї функції кооперативи повинні вести цілеспрямовану і активну культурно-просвітницьку діяльність.

Автори монографії підкреслюють, що надзвичайно важливим є те, що розділ однієї з лекцій курсу присвячений проблемі фальшивих кооперативів і виродження кооперативів. Простежено причини і шляхи виродження кооперативів у капіталістичні підприємства або добродійні товариства. Водночас показано, що відповідно до поглядів кооператора, кооперація не приречена на згаданий шлях еволюції, оскільки вона орієнтована на залучення до своїх лав реально існуючих представників суспільства, які здатні забезпечити її сталість, дотримання принципів кооперативної роботи. Розкриваючи основну рису кооперативного руху Борис Мартос підкреслював, що кооперація не шукає людей виняткової індивідуальності, а задовольняється людиною як такою: «Вона не каже їй забути свої власні інтереси, а навпаки, в ім'я цих інтересів вона кличе до об'єднання, до організації спільного господарства, до спільної праці».

Характеризуючи працю «Організація й ведення зібрань», автори монографії позитивно оцінюють виклад практичних порад учасникам кооперативного руху щодо проведення різних видів зібрань, підготовки до них, формування порядку денного, президії, її прав та обов'язків, порядку голосування, протоколу зібрання та інших питань. Інша праця Мартоса – «Кооперативна ревізія» є науково-методичним матеріалом українською мовою, сформульованим кооператором на підставі його власного досвіду та вивчення німецькомовної літератури. Слід сказати, що кооперативні твори Б. Мартоса мали значний вплив на розвиток економічної думки Західної України. Вони часто друкувалися на сторінках багатьох кооперативних видань міжвоєнного періоду.

У параграфі «Повернення із забуття» зазначено, що з проголошенням України незалежною суверенною державою чимало зроблено для повернення в історію імені славного українця. Нині наш співвітчизник Борис Мартос вписаний в аннали українського державотворення, науково-педагогічної та економічної думки.

Рецензована нами монографія містить цікаві додатки. У додатках вміщено посвяту від редакції «Вільної України» «Ювілей Бориса Мартоса і автобіографія», передруковану з видання Наукового товариства ім. Т. Шевченка «Бібліотека українознавства», доповідь професора Михайла Біди «Заслуги та вклад професора Бориса Мартоса у розвиток української вільної економічної науки», розвідки Б. Мартоса «Заснування Української господарської академії» та «Економічно-кооперативний факультет УГА», «Витяг з основних планів навчання в УГА».

Великим плюсом рецензованої роботи є широке використання архівних джерел, більша частина яких уперше вводиться до наукового обігу, ґрунтовні іменний покажчик та перелік умовних скорочень.

Позитивно оцінюючи монографічне дослідження, вважаємо за доцільне висловити деякі зауваження і побажання. У другому розділі «В еміграції» у параграфі 2.2. «Робота Б. Мартоса в Українському технічно-господарському інституті», на сторінках 126–128, на наш погляд, дещо втрачено хронологічну послідовність викладу матеріалу. Потребує подальшого дослідження, на нашу думку, вивчення ставлення Бориса Мартоса до радянської влади. Можливо, варто було б, схарактеризувати ставлення діяча до подій Другої світової війни. Дотично згадується, що 1939 р. був особливо складним, «найкритичнішим» для УТГІ, втім протягом 1940–1944 рр. на навчання записалося понад 7 тисяч осіб. Тож цей час у функціонуванні УТГІ і в житті Бориса Мартоса заслуговує на детальніший розгляд.

Висловлені нами зауваження не змінюють загальної позитивної оцінки монографії, її наукової новизни і практичного значення. Все вищесказане дає підстави стверджувати, що монографія є завершеною, самостійною історичною працею. Сформульовані положення й висновки стануть корисними для сучасних істориків, економістів, сприятимуть виявленню особливостей функціонування економічної науки в Україні та діаспорі у першій

половині ХХ ст. Рецензоване видання містить систематизований масив наукової літератури, який зможе слугувати допоміжним матеріалом для представників історичних та інших суміжних наукових галузей для кращого розуміння та усвідомлення наукових досліджень, здобутків учених різних галузей історії та економіки.

Монографія О. О. Нестулі та М. В. Алімана «Борис Мартос і кооперація» є ґрунтовним науковим дослідженням, яке цілісно і докладно розкриває життя і працю одного з найпомітніших діячів української держави і кооперації, і з часу свого виходу буде служити основним дороговказом в осягненні видатної постаті вітчизняної історії.

Тетяна Терещенко

ОДИНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СИМПОЗИУМ З ПРОБЛЕМ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

9 листопада 2017 року в Черкасах відбувся 11-й Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії, присвячений 100-річчю Української національної революції. Організаторами форуму виступили Інститут історії України Національної академії наук України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького та громадське об'єднання істориків селянства і сільського господарства Черкаської області – Наукове товариство істориків-аграрників.

Симпозиум став продовженням сталої традиції проведення історико-аграрних форумів та внеском у відзначення і вшанування боротьби українського народу за соціальне і національне визволення. У роботі нинішнього 11-го Всеукраїнського симпозиуму з аграрної історії загалом взяло участь близько 100 вчених-гуманітаріїв з науково-освітніх установ Черкас, Умані, Києва, Полтави, Дніпра, Харкова, Кременчука, Ізмаїлу, Чигирини, Мелітополя. Симпозиум представлений також і польськими науковцями з Любліну та Ополе, а також представники адміністративного, господарського та громадського активу АПК Черкащини.

11-й Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії присвячений 100-річчю революційних подій в Україні. Тому основна увага була зосереджена на темі революції. Вчені проаналізували значення вікопомної події в житті українського народу, наслідки революції для подальшого історичного поступу. Предметом розгляду стали участь селянства у революційній боротьбі, аграрна політика різних владних режимів, господарське становище країни в умовах революції, соціокультурні тенденції революційної епохи, вплив подій революції на наступні покоління людей.

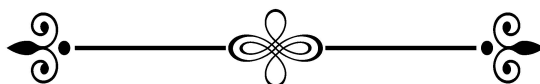
Значний інтерес учасників симпозиуму проявили до соціального розвитку та модернізаційних процесів ХІХ – початку ХХ ст., які сформувавши передумови революційного вибуху 1917-го. Радянський період, що заступив добу революційної боротьби, також знайшов відображення у виступах науковців, які охопили питання соціальної активності, культури та господарського життя і економічної політики.

Чимало уваги було присвячено сучасному становищу сільського господарства та соціальному розвитку на селі, яка проявилася як з боку практиків сільського господарства, так і істориків та філософів. Економіка та економічна політика, реальні умови ведення економічної діяльності, соціокультурний контекст господарювання стали предметом аналізу учасників симпозиуму.

Вперше в історії симпозиумів розглядалися теоретико-філософські аспекти вивчення аграрної історії, закономірності, поняття і категорії, які покликані бути інструментом в осягненні складного світу селянського життя та господарської діяльності на землі.

11-й Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії достойно продовжив наукові традиції Черкаського краю і держави, посприяв авторитету регіону як одного з наукових осередків нашої країни, актуалізував досягнення вітчизняної історичної науки, та зробив внесок у відзначення 100-річчя Національної революції 1917 року.

Ігор Фареній

CONTENTS

Historiography

- Mykhailiuk I.** Periodization of the development of the east slavic historiography of the social history of The Grand Duchy of Lithuania in the nineteenth and early twentieth century's 5
- Lomako L.** Formation and development of teacher institutes in Ukraine: historiography of the second half of the XIX - early XX c. 13
- Platmir Ya.** «Anti-popular» view of Hrytsko Hryhorenko on ukrainian peasantry from Naddnipryanshchyna region..... 19
- Fareniy I.** The concept of the «Peasant revolution of 1905–1907» by A.V. Shestakov 25
- Ivangorodsky K.** Ethnic interpretations of «Slavic» archaeological cultures in modern belarusian historiography 33

Historical anthropology

- Temchenko A.** Space mythology: horizontal semantics in traditional representations of the eastern slavs (as exemplified in spells) 42
- Dymydyuk D.** Preparation and organization of the military campaign of the army of Bagratid Armenia at the end of the IX – in the middle of the XI c..... 50
- Drach O.** Gender peculiarities of medieval medicine in europe: female healer..... 58
- Sagan G.** Historical retrospect of ukrainian presence on the Turkish soil 63
- Sribnyak I.** Features of functioning of the joint youth school of the army of the UPR in may-october 1921 during internment in Poland («widowice day»)..... 71
- Boyechko V.** Development of the political system of the Polish Republic 1914-1921 77
- Poltavets N.** Young rural population in sports movement of the USSR 84
- Nikolaets Yu.** National minorities of Galicia in the years of the Second World War: ethnosocial dynamic..... 92

History of Ukraine

- Kovalenko A.** The formation of the Kyiv-Mohyla Academy as a higher educational institution 100
- Safonov S.** The history of the formation of the Poltava cadet corps 105
- Levitska N., Beregoviy S.** Professors of the National university of food technologies – victims of repressions in 30-ies of XX c. 110
- Solovyov V.** Political reforms in conditions of the romanian front armies' politicization (january-october 1917) 118
- Zozulya N.** The Motrona Holy Trinity Monastery as one of spiritual and military centers of the rebel movement of Middle Dnieper region in 1918 – early 1920's (by the memoirs of petty officers and officers of the Ukrainian People's Republic Army) ... 127
- Paramonova O.** Legal status of health care workers in the Ukrainian Socialist Soviet Republic 131

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історичні науки
№ 4. 2017

Відповідальний за випуск
Драч О. О.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Комп'ютерне верстання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 19.12.2017. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 14, 8. Тираж 300 пр. Зам. №

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.